८६ घ   १ नागः क्रमः

सिद्धान्त सुधानिधिः

१३८ - पत्र

व्याकरण

नं. ४५

सिद्धांसु
२

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमः स्वप्रकाशाय सच्चिद्सुखसिन्धवे ॥ विशुद्धाय विवर्त्तानां निदानाय चिदात्मने १
आत्मसत्तासै परिस्फुरन्जगद्भासयवद्घ्नते ॥ दुर्विगाहरहस्याय वाङ्मयब्रह्मलक्षणो नमः २ महसामहतो हयैः सहस्रैः से
मत्न्येखपमवांध्रवानां ॥ जयति त्रितयी महामुनीनां नयनानां भव चेद्दशोष्ठनस्य ३ जयति यथाजातानां वा
ज्ञातस्तु ज्ञात पारिजातश्रीः ॥ श्रीलक्ष्मीधनविबुधावतंसचरणाम्बुजे रेणुकणाः ४ क्षुत्पिपासारसवात्सल्यस्य
वजवद्भ्रिभ्रसंशयन्संशयंनिः प्रत्यूहसमूहयोन्युधवनमूहस्यकोपूहलं ॥ साक्षीकृत्य पंदंतनोति सवि॰
नुधीं सौघुतस्यागमेसिद्धांतस्य सुधानिधिं वहुच्वसोदृष्वेहविघ्नेश्वरआप ॥ विघ्नयेफणिनायकस्य मार्गं श्रम
तेनैवलिखातुमल्पमेधः ॥ विबुधाधिपतिप्रसादयाराः उनरादुपकारमारभंते ॥६॥ तत्रप्रदर्शितंप्रति स्वाव
च्यविशेष्यकस्पैत्थसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात्साधुशब्दज्ञानेवद्रूपमाणेष्टसाधनत्वज्ञानवतां पुंसां श
ब्दज्ञानोपायाकांक्षायां व्याकरणस्य शब्दज्ञानोपायत्वप्रदर्शनपरं भाष्यमवतरति ॥ अथ शब्दानु

राम
२

शासनमिति । अत्रोपसर्गोपसंहानव शासजातीयापेक्षभेदपूर्वकबोधकत्वार्थकस्यानुशासनेः कर्मव्युत्पत्तेर्
कर्तृसमभिव्याहाररूपतात्पर्यग्राहकवशाद्यदशब्दापेक्षभेदपूर्वकप्रमापरतया ल्युटः करणार्थकतया श
ब्दानामित्यत्र विशेष्यत्वस्य षष्ठ्यर्थतया ऽथं शब्दस्यानंतर्यार्थकतया साधुशब्दविशेष्यकापशब्दत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकभेदप्रकारकप्रमाकरणं शास्त्रमारभ्यत इत्यर्थः ॥ तेन स्वरूपमात्रेणायत्किंचित्साधुशब्दस्य प्रकारां
तरेणाज्ञाने संभवेपि न शास्त्रवैयर्थ्यम् ॥ तस्य यथोक्तभेदप्रकारकत्वाभावात् न च तथात्वस्यापि क्वचिदप्रना
न्यायादितः संभवो ह्येवेति वाच्यं ॥ शब्दानामानंत्येन सर्वत्र तदसंभवात् ॥ तथा च भगवतोक्तं । बृहस्पतिरिंद्राय दिव्यं व
र्षसहस्रं प्रतिपदविहितानां शब्दानां पारायणं प्रोवाच नांतं जगामेति । न च व्याकरणेनापि तत्र शक्तित्वावच्छि
न्नविशेष्यताकयथोक्तभेदप्रकारकज्ञानासंभवः शब्दानामानंत्यादिति वाच्यं । यावतीनां साधुव्यक्तीनां व्या
करणे ज्ञानं तावतीनामेव प्रकारांतरेणाज्ञानुमशक्यत्वात् । सति शब्दज्ञाने तत्र यथोक्तभेदप्रकारकत्वस्या
पि प्रकारांतरेणानुमतेः । यत्साधुशब्दव्यक्तीनां यस्य प्रकृत्यस्योपस्थितिर्न जाता तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नविशेष्य

सि॰सुधा
२
2

नीकर्मयोक्तभेदप्रकारकज्ञानोपायत्वोहानस्यप्रसक्तत्वाद्यु ॥ नचास्य वाक्यादिः शब्दत्वसामानाधिकरण्येमात्रे
णापि उपशब्दभिन्नत्वग्रहसंभवः ॥ अभियोगविशेषव्याप्तिर्नैकेन विषयेन तद्वास्य ग्रहत्वे ग्रहविरहात् · अप्रामाण्यप्रसा
नानास्कंदितस्यैव तादृशज्ञानस्योद्देश्यत्वात् · अत्र शब्दानामिति कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी · नतूभयप्राप्तौ कर्म
णीति · कर्मणीत्यनेन सूत्रेण कर्मणीति शब्दवृत्ता उभयप्राप्ताविति सूत्रेणायाथष्ठीनिदंतस्य समासनिषेधात् · शे
षषष्ठीयमिति केचित् · अथ पदस्यारंभवाचकः अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यत इति भगवदुक्तेः · मं
गलत्वस्य प्रयोजनमात्रं नतु वाच्यं वाक्यार्थानन्वयात् स्पष्टं चेदं शारीरकभाष्यादौ · एतेन ॐकारश्चाथशब्दश्च
द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कंठं भित्वा विनिर्यातौ तेन मांगलिकावुभौ इति स्मृतिर्व्याख्याता · यत्तु अथशब्दः प्रारंभस्य द्यो
तको न तु वाचकः निपातत्वात् उपसर्गवदिति · तन्न · व्याप्त्यसिद्धेः उपसर्गत्वस्योपाधित्वाच्च · नच वाचकत्वेसा
ध्यव्यापकत्वं निपातत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् · नच वाचकत्वाभाव एव साध्यः साधनाव
च्छिन्नसाध्याधिकरणतया पादृष्टरीत्या तादृशोपाधौ साध्याव्यापकत्वादिति वाच्यं ॥ शक्तिप्रमापकाभावस्या राम
२

प्राधित्वात् विभक्तिप्रतिरूपकनिपतेषु पक्ष निपाते व्यभिचारश्च ॥ मिथ्याकृ निपातमात्रस्य वाचकत्वे अर्थवदादिसूत्रे
रोऽपि वा सिद्धो निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति वार्त्तिकस्य द्योतकत्वेतु व्यावर्त्याभावात् अनर्थकस्येति विशे
षणांस्य वैयर्थ्यं अत एव चादयो वाचकाः प्रादयस्तु द्योतका इत्याहुः । यत्तु वैपरीत्येनापि तापक पर्यवसान संभवा
त्तत्तु कर्मपदे अवसानमिति ॥ तदसत् सूत्रपेक्षया वार्त्तिकस्य आम्यविषयत्व कल्पनायामुक्तत्वात् उक्तानुक्तदु
रुक्तानां चिंता यत्र प्रवर्तते । तद्वार्तिकमिति प्राहुर्वार्तिकज्ञा विपश्चित इत्युक्तेर्न चैवं उपसर्गस्य प्रातिपदिकसंज्ञापे
वक्रयादिसिद्धिः स्यात् ॥ तथापि चादीनामभिधायकत्वे च इदपि अधिपरी अनर्थकाविति सूत्रे उक्त वार्त्तिके भाष्ये प्रत्याख्या
नं कृतो ऽध्यागच्छतीति कुतः पर्यागच्छतीत्यत्र गतिर्गताविति निघातवारणार्थो गतिसंज्ञा वाधिका कर्मप्रवचनी
यसंज्ञा व्यर्था अनर्थकयोः क्रियायोगाभावादेव गतित्वाभावात् पंचम्याश्चापादानत्वादेव सिद्धो पंचम्यपाङ्
परिभिरित्यस्यानपेक्षितत्वाद् इत्याशंक्योक्तं अनर्थकानामप्येषामर्थवद्ध्यतकार्यकापनार्थता संज्ञारंभः ॥ उ
क्तवार्त्तिकानारंभप्रयोजनमिति अतः सम्मूलकं कल्पनमश्रद्धेयमेवेति ॥ तदप्यसत् नाव नापुनार्थस्यवा

सि सुधा २ 3

धा २

नीक तात्पर्यविषयत्वसिद्धेः। अतएव भाष्यकृता प्रत्याख्येयमपि आख्यायामिति सत्त्वपाराणामिति च सूत्रद्वयं ज्ञापितव्यक्ति
पक्षयोर्ज्ञापकत्वेन स्वयमेवोपन्यस्तं॥ अथवानेकार्थकाविप्रत्ययं भाष्येरातं तत्संज्ञाविधौ नावशकत्वाभिधानाच्च॥ धा
तोरधिपर्योग्यसहाभिधायित्वमिति केचिद्यचोक्तेः ततजात्व प्रामाराणा इत्थं वक्तव्यं स्याभाष्यस्यापि तद्धार्थिक प्रत्याख्या
नेतात्पर्याभावोन्नयनात्॥ एवं च निर्वद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्यो
तकाभवंत्युच्चावचाः पदार्थाभवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तेनामाख्यातयोरर्थविकरणमित्याद्युक्तं तोद्धि
तीयपादारंभे अथनिपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीत्यादिनिरुक्तदर्शनाच्च। उपसर्गाणां नामाख्यातार्थविकर
णां स्वसंबंधेन तयोरन्यादृशार्थबोधकत्वं इतरेषां निपातानां तादृक्परीक्ष्यस्वस्य स्वत्वात्। यत्तु पास्पतेगडुरूनित्यादौ
धातोः सकर्मकक्रियार्थत्वाभावे कर्मणि लकाराद्यनुपपत्त्योपसर्गाणामिव साक्षात्क्रियते ऽनेन क्रियते इत्यादावनेनोद्या
न्निपातानामपि द्योतकत्वमिति तन्न। स्वस्वविशेषे तथात्वेपि सर्वत्रैतत्कल्पने मानाभावात् सामान्यप्रमाणा
नां पञ्चपातस्य च बाधकाभावनिबद्धत्वात्॥ यद्यपि तु हि च स्म ह वै पादपूरणे इत्यमरात् कर्मीभिर्हि तत्पादपूरणार्था राम २

इति नित्यकाङ्क्षत्वात्र घोषोऽप्यर्थो न विवक्षितास्तेषु दर्थस्तत्र वार्तिकारं भवति ॥ तदप्यसत् निपातानां तत्राणामर्थवत्त्वसिद्धेः
वर्णघोषस्यार्थो नैवास्तीति ॥ तत्र ॥ मतुवर्थसंबंधे स्वप्रकाशीभूतस्य नामादिपदानुबोधेन द्योतिस्वरूपतया उभयस्य पर
त्वानुपपत्ते राद्य ओमानाभावात् ॥ यदप्यर्थवत्त्वं स्वार्थप्रतीतिजनकत्वान्निश्चयत्वमेव न तु शक्तिमत्त्वं स्मरणात्मत
रवत्त्वं ॥ तत्र घोतकसाधारणमिति । तदप्यसत् इह इत्यादौ प्रत्येकवर्णा हि पृथिव्याद्यपत्तेः ॥ स्यादेतत् स्वादिसंख्या
शास्त्रयोरेकवाक्यत्वात्प्रत्येकस्य संख्यानवबोधकत्वान्न तथा ॥ तथा च हयवरट् सूत्रे भाष्ये संघातस्यैकत्वात् सु
भावो वर्णादिति । यद्वा हकद्विर्वचनन्यायेन समुदायादेव विभक्तिः । यद्वा तन्मध्यपतितन्यायेन प्रत्येकोत्तरविभ
प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक् । अथवा समासान्तमेकं राम पदं तत्र राजपुरुषादिवल्लु
गिति । तत्राद्यः निपातानामपि संख्यानभिधायकत्वात्तदनुपपत्तेरसिद्धेः । न चैकवचनमुत्सर्गत इति नीत्या संख्याना
भिधानेऽपत्तिरिति वाच्यं प्रत्येकवर्णासाधारणापातः ॥ न द्वितीयः ॥ समुदायकार्येणावयवानामपि अनुग्रहस्यैवत्वछ्री
भावात् समुदायोत्तरविभक्तेः प्रत्येकवर्णापत्तिभावात् ॥ न तृतीयः प्रातिपदिकावयवत्वात् विशिष्टशब्द

सि॰सु॰धा रूपो पादान एव तन्मध्यपाति तेन्याय इति केचित् नेत्युक्तत्वात् समासग्रहणस्य नियमार्थं तथा वर्त्तसमुदायस्य ज्ञातिप
४ दिकानुपपत्तेः न च तुर्थः ॥ धनं वनमित्यादौ ङ॰मुडागमेन भ्यानो हि ह्रीपत्र छत्वस्य दोह इत्यत्र पत्वस्य पतिरुक्त ओया
जको राजा छायायामशं इत्यादौ अत्वस्य चैषामनाविपत्र समासतस्य प्रसंगानातर यादृशं त्र धनगरांतलक्षायन वन
५ गिर्योः प्राह छायादिभ्यः परिमजापनुदेः याउ कश्चिदृष्टु राजाह : सचिवेभ्यः छायाबाहुल्ये भ्रशादिभ्यः इत्यादिनिर्देशा
नर्ते कार्याभावः ॥ इतो स्वर्नामस्थाने इति पथि शब्दे कारस्य आत्वविधानाच्च न समासांतः अथ यथा द्विवचनबहु
वचनयोः सेनैव सिद्धौ स्वमोरेव तदिद्युधानापत्तेरित्यादि कल्प्यते ॥ तद्गोरवं ॥ अथवा दिक्षादानुनेधा सर्वनामस्थाने स्वान
आत्वविधानात् वपत्र कतया पथि शब्दो स्वमोः पृथक् क्रियाने गोरवाच्च पृथक् पदांतो पादान सामर्थ्यात् समुदायग्रह
णपदसंज्ञायामेव तत्कार्याणि प्रवर्त्तंते ॥ अस्मयाधस्मिन्पक्षे अवयवग्रहणं पदसंज्ञायाः सार्वत्रिकतया तदुपादान राम
वैयर्थ्यापत्तिरिति विभाव्यते तर्हि राजपुरुष इत्यादौ नलोपो न स्यात् समासावयव पूर्वपदस्य ग्रहणं पदसंज्ञायेव तत्प्रहत्तोऽवह्य ४
नह्यर्थवत्त्वहरांप्रापेकव र्गात् द्विमक्रिवारणार्थमितिभाष्यकारैरेवोक्तं पर्युदासाद्यर्थवत्त्वात् प्राविपि धर्मांतरप्रयु

कस्मादर्थवद्धारणस्यानर्थत्वात् न तु कार्यार्थवत्त्वविवक्षायां तु तद्व्यतिरेकेणापि तत्सिद्धेः अर्थवदादिसूत्रे ऽनर्थकस्य
प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात् समुदायादपि प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसंग इति कैयटाद्युक्तापत्ते रिष्टा
पादानत्वसंप्रसंगात्॥ अतो वर्णेभ्यो विभक्तिवारणाय कृतेनेनार्थवत्पदेन तेभ्यो विभक्त्यानयने ऽशांतिकर्मेरितावेत्ताला
भुदयमनुहत्वरिति यत्तु अव्ययादाप्सुपः पल्लो प्रतियोगितये वनिपातेभ्यो विभक्तिरिति। तन्न। प्रापकाभावे सत्यपि वानु
बादत: पदार्थप्राप्तेरंगीकारात् स्वरादिपठितत्वेनासंभवात्। यद्यपि निपातस्यानर्थकस्येत्यनेनैव विभक्तिरिति॥ तद
प्यसत् तद्वत्त्वादेव निपातत्वसामानाधिकरण्यमात्रेणावाचकत्वसिद्धेः। यदपि अधिपरी इति सूत्रे विशेषणबलादन
र्थकयोरप्यधिपर्योर्द्वित्ववचनंतात्व दर्शनात् अनर्थकनिपातेन नैवविभक्त्युत्पन्नस्य सामान्यापेक्षेयं। त्वाप्रयरा
दनर्थकत्वेऽपि निपातेभ्यो विभक्तिरिति तदप्यसत् रशब्दस्वरूपपरयोरधिपर्योरनुकार्येणार्थवत्त्वात् धात्वर्थातिरिक्ता
र्थाभावस्यानुकार्यनिष्ठस्याभिप्रायेणैवानर्थकत्वोक्तेः॥ यदपि कृत्तद्धितेत्यत्र चकारेणार्थवत्त्वसिद्धिरिति। तदप्यसत् प्रकृ
द्ग्रहणमत्र संपातायातं एतदंतस्यैव तत्र समग्रस्य प्रातिपदिकसंज्ञानामस्येति समासग्रहणं चार्थवत्समुदायानां नाम
येसमासस्यैव प्रातिपदिकत्वमिति नियमार्थमिति भाष्यादौ तत्सूत्रस्य नियमार्थत्वोक्तेः चकारस्यापूर्वविधित्वसम

सि.सुधा ५ नभिव्याहारे न विरोधात् क्वचिदनयास्तत्सहैनेपि सेत्स्यतीति दनौचित्यात् ॥ एतेन समवायको विशेष्याणां संभावात् द्योतकोपि वेत्यभिधा
न्यपरिशेषव्यवस्थितविकल्पार्थत्वेन व्याख्यातं नच कस्यचित्संभविनोभेदः केवलेऽपि दर्शितः ॥ उपसर्गेणासंबन्धे व्यञ्जकत्र
परादिना इति उपसर्ग प्रक्रमात् तत्स्वरूपत्वात् एवेति वाच्यं त्वदभिमतायां निपातमात्रस्योभयपक्षत्वेनासंमतेरप्यनु
5 पपत्तेः तत्पूर्वप्रक्रान्तनिपातमात्रपरत्वेतु यथोक्तेप्यविरोधात् एतेन घटश्चेत्पाशोपसमुच्चित घटे त्वद्दृशोऽपपास्ते चार्थे
केचिदिति विरोधात् नच स्वान्तःस्यात्प्रयोगापत्तिः प्रत्ययादिसाम्यात् तथाच वाक्यपदीयं प्रत्ययोवाचकत्वेपि केवलोन
प्रयुज्यते ॥ समुच्चयाभिधानेपि व्यतिरेको न विद्यते नचैषां प्रत्ययार्थवत्स्वार्थानुशासनं नेति वाच्यं समुच्चयादेस्तदर्थस्य
संबन्धिनमेतरेणानवभासात् ॥ तथाच वाक्यपदीयं ॥ समुच्चिताभिधानेपि विशिष्टार्थाभिधायिनां गत्योःपादनां सं
बन्धः परस्त्वत्राश्रित्य व्यवहारः चकारमात्रप्रयोगे केवलसमुच्चयवाचकत्वात् ॥ अत एवात्र प्रतियोगिविशेषाकांक्षा
अत एव नैयायिकैः प्रतियोग्यभिधानाभावशादन्योन्याभावप्रयोगस्यात्र मेव प्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकं ॥ अत राम. ५
एव ननेत्युक्तेऽभावो नास्तीत्यर्थो भाष्ये दर्शितः निपातेनापि कारकाभिधानो जेष्टः पदि ननवापि संघातेषु पाठो
क्रियायोगनिबन्धनस्य दृश्यमानो दर्शनात् ॥ एवादिस्ते नत्ताभिधानाभावाच्च ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चकारस्य सम

निपातानां समुच्चयाधिकरणासिद्धत्वात्। न च पृथ्वीसलिलसमतोनिसकलमात्रिकव्यवहारानापत्तेः। नजश्चोभनः समुच्चय इ
ति वक्ष्यार्थेऽपि विशेषणान्वयः घटपटयोः समुच्चय इति वत् षष्ठी च स्यादिति वाच्यं॥ अभेदसंसर्गावच्छिन्ननामार्थप्रका
रतानिरूपितविशेष्यतावाबोधे निपातजन्योपस्थितेर्विरोधित्वात् यार्थप्रतियोगित्वेन नामार्थान्वयायः उक्तस्यैव घटोनेति
प्रतियोगित्वसंसर्गकोबोधः घटस्याभाव इत्यत्र प्रतियोगित्वप्रकारकः निपातातिरिक्तनामार्थस्य भेदान्वयानुपप
त्तेः यत्तु शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्त्रसानिवेत्यादावुस्रसदृशैः शरैरिति बोधो द्योतकत्वपक्ष एव संभवतीति॥
तन्न सत्। तत्र सादृश्यस्ये वाश्रयत्वसंबंधे नशानेष्यप्रकारत्वात् इवादिपदोपादाने श्रौती उपमा सादृश्यादिप्रयो
गे त्वार्थीति काव्यमीमांसकसिद्धान्तविरोधात् उस्रा इति विभक्तेः साधुत्वार्थत्वात् इत्याहुर्विद्वांसः॥ स्यादेतत् उपस
र्गाणामपि वाचकत्वमेव। न च प्रजयतीत्यादौ निपातार्थस्य प्रकर्षस्याश्रयत्वेन धात्वर्थान्वयो न स्यात् नामार्थ
धात्वर्थयोर्भेदान्वये तण्डुलः पचतीत्यादावतिप्रसंगादिति वाच्यं निपातातिरिक्तत्वेन नाम्नो विशेष्यत्वात् न कलञ्जं भक्ष
येत् इत्यत्र कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्याभिमतेरुत्सर्गे धात्वर्थस्य प्रतियोगित्वेनाभावे विशेषणत्वात् न्यायम
ते कलञ्जभक्षणाप्रापादन कलञ्जाभाववदिति अभावस्याविशेषणतया धात्वर्थे प्रकारत्वाच्च आकाशेन वनस्पतीन त्वा
काशविजयकलौकिकचाक्षुषस्याप्रसिद्धा आकाशविषयकाभावस्य दर्शने बोधाभावः प्रतिष्ठता इत्यत्रास्थितिप्रकर्ष

सि॰ सुधा ६

6

स्य लक्षणायात्वमातोपि वोधा पत्तेः उक्तसमभिव्याहारेण गमनत्वप्रकारकबोधस्यैव कार्यतावच्छेदकभिन्नस्यातुल्यत्वात् प्रशब्दस्याभा
वार्थकत्वं स्वीकृत्य धात्वर्थस्य गमनाभावप्रतियोगीत्वेनान्वये गमनाभावाभावस्य प्रतीतिः। घटो नेत्यादिवत् ध्वंसाद्यभावेपि
तात्पर्य्यविरहात् उपास्यते इत्यादौ तत्तद्धनुपपत्तिवत्त्वाद् उपसर्गस्य द्योतकत्वे पादौ वा ते इत्युक्तं इत्यौकारादयः अत्र वदति धातुशक्ते
र्विशेष्यांशे संकोचरूपत्व्याख्यायाः एव विशेषणतो विषयकत्वकल्पनेत्वापत्तेत्वाद् उपसर्गः शाब्दवच्छेदकोऽनन्तशक्तिः शक्यतावच्छेदककल्पनापत्ते
उपरीत्यात्वनन्तथा परस्परव्यभिचारिणा नानाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्यैव कल्पकत्वात् प्रकृष्टजयत्वस्यानुपपत्तेस्त्वात्
यदि प्रकृत्यनिमित्तभेदमात्रेणाशक्तिभेदो मैत्रीरीत्या भेदो लाघवादिति विभाव्यते तर्हि प्रकृष्टजपादौ लक्षणैव ननु विशिष्ट
एकार्थलक्षणा ॥ विशिष्टस्यानर्थान्तरत्वात् स्वनिरूपितसंबन्धस्य स्वस्मिन्नभावात् अत्रभिधास्यामः अभेदसंबंधेनात्र लक्ष्यता
वच्छेदकः न च घटपदस्याप्येवं घटे लक्षणापत्तिः विशेष्यप्रकारप्रतीत्यर्थमेवतदंगीकारात् एवं प्रतिष्ठतीत्यत्र अभावे प्रत्यया
र्थान्वयः प्रकृत्यर्थत्वाभावात् न च प्राप्यभावो त्र प्रशब्दस्य धातोर्द्द्व्यभावोर्थ इति वाच्यं कृतान्तपाकृताग्नसंगात् न च ग
तिरभावश्च पृथगेव धात्वर्थः तत्रोगतेः प्रशब्दार्थो भावेनास्य च धात्वर्थे भावेन्वय इति वाच्यं समानश्रुत्यवरुद्धत्वे रापभि
तिचेत् न साधुत्वस्य तथात्वात् तदनिरूपणीयत्वात् न च जो प्राप्य यस्य प्रत्ययवीदेशादीनां कुत्रादेरेनेः र्थोतरे गोरित्यादिशाद
२ पागते धात्वर्थाभावान्वयस्यांतरेणाप्त्वात् गमनत्वप्रकारकप्रतीत्यसिद्धेरिति दिक् ॥ ॥ प्रकृतमनुसरामः ननु शब्दत्वस्यैव कृत्स्नार्थ
पत्त्यावच्छेदकत्वे स्पशब्दसाधारण राम

ष्ट्रमनुपयोगित्वात् नचरामहत्यादावपि सुत्रमयोनुपयोगात्तत्सामान्यतोपयोगित्वं नापि सुत्याद्यवच्छेदकावच्छेदेन प
र्यालिप्यादावनुपयोगादिति वाच्यं निरूपणीयतावच्छेदकावच्छेदेनानुपयोगित्वस्यैवार्थान्तरत्वापादकत्वात् सुत्याद्यवच्छेद
क सामानाधिकरण्येन मात्रेणाप्युपयोगेतादृशानवकाशात् ॥ इत्यादिभिर्वाक्यवाचकभावस्यानेपि तेषामनन्यत्वनिरूपितवाच्छेद
स्वरूपप्रतिपत्त्यनुपयोगित्वात् ॥ शब्दा द्विधा लौकिका वैदिकाश्च लौकिकत्वं च अन्यशातवपुरुषप्रयोगार्हत्वं वैदिकत्वं तु वे
दमात्रप्रयुक्तत्वं वेदशब्दं तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणाजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वे सति प्रमाणशब्दमात्रपदं तेन वे
दिकानां स्मृत्यादौ प्रयोगेपि न क्षतिः ॥ शंनो देवीरभिष्टय इषे त्वोर्जे त्वा अग्निमीळे पुरोहितं अग्न आयाहि वीतये इति भाष्ये
सर्ववैदिकशब्दानां प्राथम्याभावात् प्रथमप्रतीकोपादानं वैदिकेकदेशमात्रानुवादकप्रसिद्धशास्त्रवैलक्षण्यसूचनार्थं ॥ दे
वीरित्यस्य प्रथमाबहुवचनान्तस्य छान्दसत्वात् यमनुल्लेखः इषे त्वेत्यस्य श्रेष्ठतमायेति तमप ईशातेति गुणभावस्य वक्ष्यतीति
पूर्वस्यवर्णदीर्घस्य च छान्दसत्वात् न च तथापि शंनो देवीरित्यस्य अग्निमीळे इत्यस्मादेव प्राथम्यमस्तु तन्तुरक्ष्ये त्वेत्यस्मादपि उ
भयत्रापि छान्दसशब्दसत्वेक्रमोल्लंघनेप्रामाण्यादिति वाच्यं एकत्र प्रतीकान्तर्गतस्य च छान्दसशब्दान्यत्र तत्रुन्नमानसंभवेनासमात्
स्यादेतत् वैदिकशब्दानामप्यर्थो लौकिकोऽस्त्येव वेदेऽप्याधानोद्धरण्यादिपदेषु च हाद्यपिवाच्यभेदविरहात् शब्दार्थयोश्च

सि सु धा
७
7

सतं परस्परभिन्नत्वे मानाभावः अयं गौरित्यादिव्यवहारे त्वऽभेदस्यैव विषयीक्रियमाणत्वात् तथाहि त्वन्मते पिण्डादयो
ऽपि समवायेन ज्ञातेरिव शक्तिसंबंधेन शब्दस्यार्थे प्रकाशकतयाभानं ॥ ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा तथैव सर्व
शब्दानामेते पृथगवस्थिते इत्युक्ते ॥ किं च ज्ञानमात्रेऽपि शब्दभानं तदुक्तं न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते अनुवि
द्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते गृहीतशक्तिकस्य शब्दादर्थवदर्थाच्छब्दस्यापि स्मरणोपपत्तेः तदुक्तं यत्संज्ञास्मरणं तत्र
नाप्यन्यहेतुकं । पिंड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥ यद्यपि न्याहेतुकमपि तस्य व्यक्तिजातान्यहेतुकेनेत्यर्थस्य
वाचकस्य प्राधान्यमस्यानोक्तेसंवाद तथापि वादोपस्थितिनियमप्रतिपादकत्वांशसंवादः तदयं प्रयोजः ॥ अर्थः पदाद
ख व्यतिरिक्तः पदाविषयकप्रतीत्यविषयत्वात् यद्यदविषयकप्रतीत्यविषयः तत्तदव्यतिरिक्तं यथा गोरेव स्वाविषयकप्र
तीत्यविषयः स्वाभिन्नश्च न ह्यस्ति तदभेदेऽयं नियमः ४ अन्यथा हि तयोः परस्पराविषयकप्रतीत्यविषयत्वनियमापत्तेः राम
तथा चार्थाभेदे द्वैविध्ये लौकिकशब्दभेदोऽप्यनुपपन्न इति कथं देशापेत इत्युल्लेखः इत्यादिभप्रायेणाव अथ गौरिय ७
मकः शब्द इतिभाव्यं न च तद्रूपसामान्ययोगौरित्येतद्वयोर्वैशिष्ट्यत्वेऽपि गुणकर्मणोरतथात्वादस्य तदभेदसाधकाप
रंभावमनुपपन्नमेवेति वाच्यं भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वात् कथं समावेश इत्याशंक्य दृष्टान्तत्वेन तदुपादानात् भेदाभेद

वादिभिस्तत्रापि भेदोपगमात् न च गुणकर्मणोः शब्दाभेदशंका तथापि कथमिति वाच्यं शब्दाभिन्नत्वाभिन्नतया शब्दाभिन्न
त्वस्यापि तदुपपत्तेः न च तत्र सामानाधिकरण्येनाभेदः प्रकृते त्वेकप्रतीतिविषयत्वेन घटः पटः घट इति प्रत्ययानभ्युपगमादिति
पराहृष्टान्तयोर्न साधने न्यूनमिति वाच्यं यथोक्तसाध्ये साधनांतरस्योक्तत्वात् अत एवायं न गौरित्यादौ शब्दार्थयोरभेदव्यवहा
रदर्शने देवशंकाभावमवतारितं केचित्तु गोशब्दस्यापि गवि तादात्म्ये सैव संसर्गोक्तिः एवं गुणादिभिरपि तद्भिन्नाभिन्नस्या
भेदादिमाशयेन द्रव्यगुणकर्मसामान्यैः सह शब्दस्याभेदशंकेति व्याख्याय निराकरणायेत्थमित्थं व्याचक्षते घटेऽव्याप्तिः क
टभेदस्य प्रातिभासिकपटाभेदस्य च सत्वेपि समसत्ताकौ भेदाभेदौ विरुद्धावेव॥ अन्यथा सत्तागुणत्वाद्यभेदात् सुखदुःखयोरन
कारदेशप्रभेदाच्चैतो प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्था घटे दुःखग्राहकमनिवृत्तिश्च न स्यादिति तच्चिन्त्यं नीलो घट इत्यादौ समानसत्ताकयो
रेव भेदाभेदयोः स्फुटदादिभिरभ्युपगमात् तदुक्तं वाचस्पतये विरुद्धमिति नः क्रमसंप्राप्ययोः प्रामाणिकं सामानाधिकरण्य
मन्यथैव तु भेदाभेदौ भासेते इति अत एव प्रतियोगिभावयोरत्यन्तसामानाधिकरण्याभावेपि अनुभावानुरोधात् संयोगतद
भावयोरभ्युपगमः सुखदुःखादेर्व्यक्तसत्तादिनाभेदेपि प्रातिस्विककधर्मैराभेदसत्वादेव प्रवृत्त्यादिव्यवस्थोपपत्तेः विरोधि
विभवकत्वस्यैव बाधकत्वे तत्र तयाभेदग्राहकमनिष्टोक्तं शक्तिसंबंधे न भवाद्यप्रकाशात्मा मोदायनियमोत्थापप

सि॰ सु॰ धा॰
८
8-A

व्याप्तात्मस्य संसर्गता । तथा नाशेति उच्यते न च तदर्थयोरभेदः एकत्वानन्तनियतविषयताकयोरपि द्रव्यसामान्ययोर्भेदाङ्गीकारेण
व्यभिचारात् न च गोत्वाद्यानि मा घ मेनु तु मि मा सोगवादेर्न विषयत्वमिति वाच्यं गोत्वत्वस्य साध्यतावच्छेदकतया भाने तद्
रकतया गोरपि विषयत्वात् तथा च द्रव्यं नाम तत्सामान्यं नाम तदपि नेन प्रकृतहेतौ व्यभिचार उक्तः गुणक्रियाभागेन चैव
थोक्तः ह्वं नास्ति द्विरुक्तेति विभागः तथा हि घटो नील इत्यत्र किं शाब्दं सामानाधिकरण्यमभेदसाधकं उतार्थं नाद्यः भेदमात्रो
पपादकतया विरुद्धत्वात् नान्त्यः उभयथाप्युपपन्नतया नासाधकत्वायोगादिति उदयनाचार्याः ॥ ॥ तर्ककौतूहलेऽविकृ
र४॥ स्यादेतत् ॥ शाब्दबोधस्य पदविषयकत्वकल्पनेमानाभावः । स्वारसिकानुभवविरहात् न च गोत्वस्य प्रकारतायाः सर्व
सिद्धत्वाज्ञोपप्रकारताकल्पनं नाधिकं संकेतविशेष्यसंबंधेन गोपदस्य गोत्वरूपत्वात् इति वाच्यं गोत्वस्य स्वरूपत ए
न प्रकारत्वाभ्युपगमाज्ञोपदत्वावच्छिन्नप्रकारताकल्पनस्याधिक्यात् गोत्वस्य समवायेन प्रकारत्वांगीकाराच्च शब्दस्य
रूपविषयत्वस्यासाध्यानुपपत्तेश्च घटपदात् समवायित्वेनोपस्थिताकाशादेरपि तत्तापत्तेश्च ॥ न चाश्रयत्वनिरूपकत्वा
ख्यात् संबंधेन वृत्तिमत्त्वमेव वृत्तिविषयत्वमिति वाच्यं आश्रयत्वप्रवेशे मानाभावात् घटगामुच्चीरयेत्यादौ पदविष
यकत्वं विनान्वयानुपपत्तिः अर्थस्योच्चारणासंभवात् शब्देन लक्षणाया गोरवात् ॥ अस्माकं तु विशेष्यतया पदोप

राम
८

स्थितिसत्वात्तस्योद्धारणान्वयोपपत्तेः । न च विशेष्यत्वार्थे लक्षणा पदप्रकारकव्यक्तिविशेष्यकबोधत्वस्यैव कार्यतावच्छे-
दकत्वात् घटोनित्य इत्यादावितिवाच्यं तत्र घटत्वप्रकारकबोधानुरोधादेव तथात्वात् ॥ घटत्वांशे निर्विकल्पकापत्ते-
श्च अत्र तत्पदार्थावच्छेदकतयानुपूर्व्वीविशेषस्यापि भानेन तत्त्वनापत्तेः विशेष्यवाचकस्य भाने पदप्राधान्यस्यापदार्थासिद्धेः ॥
यद्वा शक्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न पदप्रकारकबोधत्वं किं तु गोत्वप्रकारकबोधत्वमेव । प्रथमोपस्थितत्वेन सा-
मान्यसामग्रीबलात्तु शक्यस्यापि विशेष्यतयाभानं निर्विकल्पकोत्तरप्रत्यक्षे गोत्वे एव प्रकारत्वनियमोपपत्तेरिति ॥ तद-
सत् व्यक्त्यावच्छेदकतयोपस्थितस्यान्यत्रान्वयायोगात् स्वेतरोपस्थितत्वमेव तत्र घटत्वे लक्षणोपगमात्
अन्यथा वह्निकार पदस्य कुमुदे लक्षणेति दर्पणचिंतामणापादयः ॥ अत्र घयं निष्कर्षः ॥ येन रूपेण पदादनुपस्थितिस्तेने-
तरपदार्थान्वयसंभवेन लक्षणा यथा गौरनित्य इति ॥ अवच्छेदकत्वेनोपस्थितस्य गोत्वस्यावच्छेदकत्वेनानित्यत्वा-
न्वययोग्यत्वात् गौर्नित्य इत्यत्र त्ववच्छेदकत्वेनोपस्थितस्य विशेष्यतयानित्यत्वान्वयानर्हत्वात्सेति पदार्थप्रकारकबोधे
विशेष्यतया पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादन्यथा घटं पश्य पदोघटत्वस्य कर्मत्वबोधापत्तेः घटत्वांशे निर्विकल्पकापत्ता-
वपि शक्तिनिरूपणात्तज्ज गोपदशक्तिज्ञानस्य पदप्रकारकव्यक्तिविशेष्यकबोधे हेतुतायां समानविषयकत्वस्य समान

प्र१

प्रकारकत्वस्य वाश्यप्रासक्तित्वे गोपदविशेष्यकस्मरणानुपपत्तेश्च न चाभेदसंसर्गकगोपदप्रकारकगोपदविशेष्यकास्म

सि सुधा रणमेवास्त्विति वाच्यं शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकभेदस्यानिवेशात् अन्यथा तादृशघटत्वप्रकारकघटत्वविशेष्यक

८ बोधस्यापत्तेः उपस्थितिमात्रस्य शाब्दविषयत्वनियामकत्वे चाविप्रसंगात् नच पश्चिमतावादे वर्णादौ भानमिति प्र

सक्तेरपि इति काचोक्तिः निर्विकल्पकस्य च धर्मिग्राहकमानेन तथैव सिद्धेः । तस्मात् शाब्दबोधे शाब्दभानेन मानाभावः । ज्ञानमा

8-B त्रेण भानेन सुतराम् । तथाहि व्याप्तिज्ञानस्य शब्दस्मारकत्वे तत्र व्याप्त्युपगम्यते अज्ञातस्योद्बोधो योगात् इति एवं क्ति

हेतुः सन्निकर्षः तथा च प्राथमिकं व्याप्तिज्ञानं शब्दविषयकमेव वाच्यं तद्धातस्यानुपस्थितावात् तथा च व्यभिचारः स्फुट ए

वः जोतेन गाज्ञानामिति गोपदेन गोज्ञानामिति अनुव्यवसायविरहादिति प्राप्ते उच्यते अनुभवानुरोधेन ज्ञानमात्रस्य

क पदविषयत्वे कल्पनागौरवप्रकारया ज्ञानसामान्यसामग्री पदविशिष्टमेवार्थं बोधयतीति नियमः कल्प्यते अतो वृत्तिसन्निक

र्षाद्यभावेऽपि न क्षतिः । अत एव घटादेर्मनदृश्याविषयत्वेन कारणानियम्यमिति नैयायिकाः । किंच अगृहीत घटपदव्याप्तिक राम

स्य घटचक्षुःसंयोगसत्त्वेऽपि घटपदप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधानुदयोऽनुभवसिद्धः सोऽयं नियमः व्याप्तिसंबंधेन पदप्रका ८

रकबोधसामग्रीव्यतिरेकप्रयुक्तः एव कारणांतरसत्त्वादिति तद्व्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगितया शाब्दभान

मंगीकार्यं अयं तु विशेषः ॥ कदाचित्किंचित्पदत्वप्रकारमात्रविच्छेदकं कर्त्रीदावित्र घटपदत्वादिकमिति ॥ इदं चादर्शनांतरेपि समं
तत्वं अनुभवस्यापकोतु मश्याप्यत्वात् अत एवाहुरस्मद्गुरवो नव्यरीतिशीलाः रीकमीमांसासूत्रसिद्धांते भीमत्वामपि ज्ञान
मात्रे शाब्दविषयकत्वमंगीकृतं संज्ञानुगृहीतसंबंधैरस्यं तत्भ्यासवशात् विंध्यविनिवेशिन्येव संस्कारोद्बोधसंपात्तथा तोस्म
र्यते यथाहुः । यत्संज्ञास्मरणं तत्रेत्यादि संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रसिद्धत्वेन बाध्यते संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादन
क्षमेति गृहीतसंबंधैर्वा स्ववाचकभावं तानविंध्यः विंध्यविनिवेशिनी व्यक्तितादात्म्यमनापन्ना स्मर्यमाणा संज्ञापाः परोक्ष
त्वात् हृशिष्टार्थ प्रपन्नत्वेनस्यात् अतः संज्ञाहीति स्मर्यमाणापि संज्ञा संज्ञिनः प्रपन्नत्वेन बाध्यते सा हि तटस्था अथाऽ
निविष्टा अतो नार्थस्वरूपाच्छादनक्षमा यहताः स्मरणात्मकतानन्द्व्याभ्युपगमे न संज्ञाविशिष्टसंज्ञिप्रत्याक्षानभ्युपगमे इति
स्पर्धः ॥ तथा वल्लीकारत्यां नव शब्दसंसर्गमनुगमयति तेन तो जातिसंसर्गमात्रं तत्रावभासते शब्दव्युत्पत्तिसमयावगतो
त्र स्मर्यते न तु केनचित्संसर्गो विभासत इत्यादि एवं च शब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वेन भानमिमे वशाद्विकमते विशेष इति कं
न तु तथापि शब्दस्य शक्तिसंबंधेन कथं व्यक्तोप्रकारत्वं स्फोटस्यैव तन्मते वाचकत्वादन्यथा स्फोट एव प्रमाणं शानं वत्तो
रादिति चेत्सत्यं आरोपितामेव वाचकतामादायनयोक्तेः ॥ अथ वर्णा स्फोटविप्रतिपत्तिः ॥ तत्र भट्टनये वाचका न वेति

सि०मु०
१

यदितिवादिभिः स्मतानां लादीनां बोधकत्वं तदा निषेधकोटिरप्यष्ट्यमाणानामेव तदा विधिः अस्मेतु प्रक्रममाणपदसमभि
व्याहारानंतर्गताकरणावाजकानवेति स्थानिपत्तिकां विप्रतिपत्तिमाहुः ॥ आद्यायां विधिकोटिर्वैयाकरणानां ॥ निषेधकोटिर्नै
यायिकादीनां द्वितीयायां तु वैपरीत्यं ॥ तत्राद्यायां किं प्रत्ययादिमात्रायविधेयो सिद्धसाधनं निषेधे च बाधः द्वितीयायामपि प
चसीत्यादिसमभिव्याहारानंतर्गतयजसीत्यादिसमभिव्याहारांतर्गतवर्णानादाय सिद्धसाधनबाधौ नचादेशत्वं पक्षवि
शेषणं प्रथमायां द्वितीयस्यां च स्थानित्वमिति वाच्यं तथाप्येकत्वादिवाचकतयानयोरपरिहारात् द्वितीयायामपि भ्वादे
यादिस्थले अभूदित्यादिसमभिव्याहारानंतर्गतस्य अस्यादेर्वाचकतयानयोः प्रसंगात् सत्वं कर्त्राद्यवाचकत्वस्य
पक्षार्थत्वात् कर्त्रादिपदेभूतस्य घटादिपदेभूतस्याभावस्य प्रसिद्धिः पचतीत्यादिसमभिव्याहारांतर्गतत्वं च तिप्प्रभृतीनां
विशेषणं द्वितीयायां तादृशस्थले पक्षसंकोचस्य वारणं अथ चयपक्षः स्थानिवत्सूत्रे सर्वे सर्वपदादेशा इति भाष्यग्रं
थे पपद्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या परशब्दस्यार्थवत्परत्वमाश्रित्य तस्यते स्फुरित्यर्थः ॥ अर्थवत्त्वे वस्थानादेशभावविरुद्धां
तेरित्यादिग्रंथैः स्वीकृतः अत्र वदंति लकार एव वाचको नतु प्रयोगांतर्गतास्तिवादयः अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः ॥ लः क
र्मणीत्यनुशासनाच्च नच स्थान्यादेशभावधीविधुराणां बोधानुपपत्तिः शक्तिभ्रमात्तदुपपत्तेः नच शत्रादीनामपि लकार

एम
८

देशतया बोधवैषम्यं न स्यादन्यकल्पकास्यैकत्वादिति वाच्यं कैंचिदिदमनुशासनमाश्नामार्थयोरभेदान्वयात्तत्र क
र्त्रादिपरत्वात् यत्तु रामः स्मारितो पाणिनीयाः सु प्रत्ययं विदधति को मा राहक्ष सिं प्रत्ययं तु प्रत्ययं नामनिमित्तस्त्वरी
पावतुः आ सर्वनाम्नस्थाने त्वं डावताव्यर्थे वैशेष्यास्तीति वार्त्तिकोक्तरर्थाचार्यशीष्यो ऽवतुः तत्र किंसारणीयं नव
स्वाधीतव्याकरणस्थानिन एव स्मरणं सर्वाधीतिनो नियमनाविरहादिति तन्न उद्बोधकानुसारेण व्यवस्थासंभ
वात् संदेहे भेदे ऽन्यतरवैयर्थ्याभावाच्च न च स्थानिनाम् उक्तरणापावत्वाद्धने कशक्तिकल्पनसाम्यं हेतु व्यवहारस्य
प्पादेशस्य वपरिच्छेदकत्वाभिमिति वाच्यं लः कर्मणिचेत्यस्य निर्णायकत्वात् न च न साधुत्वानुशासन एव तात्पर्यं
न तु शक्तिपरिच्छेदेपीति वाच्यं शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्व
दन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इति प्रथमकक्षायां तदुपानीदिनानुपपत्तेः वाक्यशेषाद्विताविताद्यनुपपत्तेश्च ॥
न चेष्टापत्तिः त्रिदशावधिकरणादिविरोधात् व्यवहारस्यापि तद्धीतात्पर्यकत्वात् तदुन्नायकत्वस्यापि साम्यात्
स्वयापि कर्तृस्थाननुक्तानुशासनस्यैव प्रामाणिकत्वात् अनेकमन्यपदार्थे इत्यादेर्बहुव्रीहिसाहानानिर्ज शक्ति

शि॰सु॰धा॰ स्वीकाराच्च नचभूतलदृश्यमानो बोधापत्तिः भूतिरेदृष्टेत तुल्यत्वात् शाब्दाक्षिप्तं पदान्तरं प्रद्दृति विजयाध्यादपरिनिष्ठित
१० त्वस्यापि साम्यात् असाधुत्वज्ञानस्य शाब्दधीविरोधित्वाच्च नचभवतीत्यादिसमभिव्याहारो वा समभिव्याहृताव
र्णा वा वाचका इति विनिगमकाभावाद्वर्णानां वाचकत्वमितिवाच्यं समभिव्याहारो हि स्वघटितबोधाद्भावरूपो यथा
10 घटोपत्यादिप्रकृतिप्रत्ययादेः क्वचित्तात्पर्यरूपः अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ तात्पर्याचे पितृतात्पर्याभा
वे राजपुरुषयोरन्वयबोधाभावात् तस्यवाचकतायाः कुत्राप्यनुक्तत्वात् पदोपस्थितानामर्थानामन्वय
विशेषस्यैव तस्य सहकारित्वात् अनुपेत्यापि ब्रूमः त्वकारस्य वाचकत्वेत्वया अभ्युपगतं तकारस्य वाचकत्वे
तिवादीनां यत्रादीनां वार्थत्वे घमपि तस्यात् नचकर्त्तरिकृदिति तेने तन्निर्वाहः सत्यामर्थे निवेव निराकांक्षत्वात् तत्रादे
तद्ग्रहृतेः राघ्न्यादीनामन्तोद्देशात्याऽऽधाकांक्षितायां तत्रैव प्रहृत्तिः आकांक्षितविधानं न्याय इति न्यायाक्षिप्ति व्यवा
स्थापितत्वात् तथाक्षितकारः कस्यचिदर्थस्य नाभिधायकत्वात् कथं तदर्थे तत्र शब्दादीनामर्थाकांक्षोपशमादिः कथं वा राम॰ १०
ते न शाप्यमाने आस्यमाने वायंगत इत्यादौ भावे घटः क्रियमाण इत्यादौ च कर्मेति शानच् नच स्मरमनेति यदि

यत्कार आदीनामपि नादेशत्वाज्ज्ञप्तिद्वारमेव वाचकतालंकारे आरोप्यतादर्थ्यकथनाभ्युपगमात् तथोक्तमिति चेत् अत्रा ह्युं ताव
देतत् नकारस्यैव वाचकत्वमिति तार्किकमतमिव सिद्धमेव ॥ तिङो व्यापारे लसरोति कुसुमां ऊना बाधायोक्तेः एकत्वादि
संख्यामात्रमाख्यातार्थ इत्युपायच्च आख्यातरीच्छितावपि आख्यातत्वं लत्वमेव दृश्यसाधारणं इति यद्यपि केश्चिद्व्या
ख्यातं तथाप्याख्यातत्वं न जातिर्मन्त्वादिना संकरान्तनाभावाच्च किं त्वभियुक्तानां संकेतविशेषगतात्व्यात पदवत्वं शक्ततावच्छेदकं
लुप्ति स्थानिकमेव तद्रूपेणाज्ञानदशायां शाब्दबोधानुदयादिति व्याख्यातमेव अन्येरप्येको ज्ञारणांतभावे न तिङ्स्थादि
कमेव तद्रूपेणाज्ञानदशायां शाब्दबोधानुदयादिति व्याख्यातमेव अन्येरप्येको ज्ञारणांतभावे न तिङ्स्थादिकमेव वर्तमा
नत्वयत्नयोः शक्ततावच्छेदकं पुष्पदन्तादिवत् अतएवातीरेऽयत्नेवर्तमानत्वबोधे तात्पर्याभावे पचतीत्यादि प्रयोगा
भावउक्तं पुष्पवंतादिनिवद्दिशा पायुक्तः ॥ अतोलकारस्यैव न्यायमते वाचकत्वमिति कांतकल्पनं प्रामादिकमेव नन्वेवं सुत्वेनै
कस्यैवाक्तिरित्यादिकथामिति चेत् मैवं स्थानिनस्थादेशस्यापि वेतिवानियमाभावात् नहित्वन्मतेपादेशस्यैव वाचकत्वमि
यमः भ्यामित्यादिष्विवबोधानापत्तेः न च रामाभ्यामित्यस्यलुप्यपि अतिदीर्घत्वाद्रामाभ्यामित्यादेशाद्धि वाच्यं वर्णस्फोट
पक्षस्य परस्फोटपक्षाद्भिन्नत्वात् प्रमाणानुरोधेनैव वाचकत्वविधानात् लः कर्मणि चायाघनुशासनसत्वेपि तस्य प्रयोग

पत्रस्यान्तर्भूतत्वेन लकारत्वेन रूपेण तमेरो तत्र तादेशस्य विधेयं ... स्थले च हरिणो ... देशस्येति शक्तिश्च यत्का ...
स्थानिशक्तिबाधकप्रमाणाभावात्

सि॰ सुधा॰ विरह नियमात्र त्वादेशानामेव तत्र लाघवार्थमेव लकारस्य तत्रोद्देश्यत्वात् तथा चैवमेवाप्युपेतव्याः । न च तिङ् कर्मरितो जेत्यादि

११ कमेव तदवच्छेदक इति वाच्यं तिवाद्यन्यतमत्वरूपस्यापि तिङ्स्यापि विधेयतावच्छेदकत्वे गौरवात् न च लस्येति सूत्रस्थलत्वादिमादि सूत्र

॥ त्रस्थानां दं भाष्या घवभितिवाच्यं सुविभक्तिनामनुगतार्थतयास्वां ते ... तद्विधानेपि तिङं तत्कालविषयप्रयुक्तावाल

रानेककार्थवेलक्षण्यतन्निर्वाहान्यथानुपपत्त्यास्थानिभेदेनैव तस्योपपाद्यत्वात् प्रकृतमनुसरामः सुपां च स्थोदृष्टि

स्थानां स्वरूपं निर्दिश्य तत्रैव षष्ठ्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्याद्यर्थविशेषनिर्देशात् सुत्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकं तत्र

वैकल्वासेतियादेरेव शक्तिः तवापि विसर्गत्वस्य रामदत्यादेशक्ततावच्छेदकत्वे च तत्र पासोव्यभिचारात् सुस्थानीयविस

र्गत्वापेक्षया च सुत्वस्य लघुत्वात् ... तस्यापि स्वरूपेण प्रयोगप्लतथाशक्तावच्छेदकत्वे इनाद्यादेशाना

मपि तत्कल्पने गौरवात् इत्यादि शक्तिसाधकप्रमाणाभावाच्च बोधस्य च व्युत्पन्नानां स्मरणेनाप्येवं च शक्तिभ्रमेणासं

भवात् अत एव तत्तेन एकत्वे करणत्वे च शक्तिरिति नैयायिकानां व्यवहारः किं च तिबादीनामपि सर्वलकारस्थानीयाना

मेव शक्तिः तत्साधारणार्थं तु लडादीनां तत्र रूपेणैव शक्तिः अन्यथा बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः वर्तमानत्वादौ लडादि राम॰

नां शक्तिरिति वैयाकरणाः लिङ्गादौ ... भावनाया लिङ्त्वादिना तु भावनायामेवेति मीमांसकाः यदाहुः ११

अपि सामान्येनाप्याहुस्तामेव लिङ्गद्वयः अर्थान्तरभावो नालम्भात् सर्वविस्तारात् तस्यागोचरः ॥ तमपि दूषयति ॥ आदेशानिर्देशस्य प्रयो
गाभावे आदेशानामेव तु भयथा प्रयोजे तु स्थानिनामेव वाचकत्वं यत्र त्वननुगतेस्त्वप्यादेशे स्वर्थविशेषप्रस्कारो यथा
लिङ्गदोत्रस्त्वानुगतेर्थे आदेशानां अर्थविशेषे च स्थानिनामेव तथात्व एवं च द्वितीयविप्रतिपत्तौ त्वभावकेऽदोषाय
इत्यादिकं बहुतरमूहनीयं नन्वेवं यत्रैवादेशानां वाचकत्वमभ्युपगम्यते तत्रैव स्फोटसिद्धिरिति चेत् मैवं यदितिवादिनाम
र्थवाचकत्वमेव स्फोटस्य स्यात् तेन तदा इष्टापत्तिः अथ तकारेकारादीनां प्रत्येकं वाचकत्वे तत्र तन्नाप्यपसिद्धांतात् स्वरितिप
स्यात् स्वरित्यर्थ इति व्याख्यानं वचनानुपपत्तेः इकारस्यार्थवत्त्वे तस्योकारादेशेऽप्यर्थवत्त्वे स्थान्यादेशाभाव इति नियमभंगा
भावात् ॥ नन्वेवं चैत्रः पचति त्वा देति द्व ई तिङ् इति निघातेन स्यात् इकारमात्रस्यातिङ्भावात् अदादेशस्य स्थानिकत्वेनापिति
ङ्भावेन तु इनिस्पतोऽङ् ताव भावादिति चेत् किं तेन नहि वयं इकारस्यैव उकारादेशो विधेय इति ब्रूमः स्थापयामः ॥ किं तु
इकारमात्रस्य वाचकत्वे तत्राप्यपसिद्धांतापत्तिं अन्यथा निघातानुरोधात् स्वरित्यर्थ इति ब्रूयात् तत्क्रमायानुरोधादिति न
किंचिदेतत् एतेनादेशवाचकत्वाभ्युपगमे घटेनद्धीदंहरे च विज्ञातेनादोषप्रदायस्फोटावपि सिद्धेताभिप्रायवे परास्तं
अरे प्रादिस्मरणादेव बोधोपपत्ते द्वयं तु पत्यले अकारलोपाभ्युपगमे पिद्धतिविरहात् [illegible]
गसंमोहेपि तत्रापि दुःसमा [illegible] अन्यथा [illegible] द्वितीयासाधारणपादर्थवि

सि सुधा॰
१२
12

शेषस्यदुर्ग्रहत्वात् सर्व आदेशानां वाचकत्वानभ्युपगमात् आदेशशक्तिग्राहकस्य मारात्सत्त्वस्य तथात्वात् ननु सर्वेषु पदादे
शादादौ शीघ्रत्वस्य पारिशान्ये । एकदेशविकारे हि लिंगत्वं नोपपद्यत इति शिष्याहरे अत्र वृत्तस्य स्थाने पूर्वरूपमनुस्वेहरे वेत्यादे
शत्वविधायते इति चेत् कामं लिंगियमां अर्थबोधोपायत्वोक्तत्वात् नचैवमादेशस्यार्थवत्त्वं कथमिति वाच्यं तथापि स्था
निनस्तत्कथमिति पर्यनुयोगात् उक्तस्याद्ये आदेशवस्थानिनोप्यर्थवत्वायास्त्वलाभात् आदेशार्थवत्त्वक्रियेन स्थानिनस्तथा
त्वमिति चेत् तर्हि स्थान्यर्थवत्त्वं येवादेशस्य तथात्वमिति तुल्यं वाक्यस्फोटत्वविद्रमपि विचार्यते विशिष्टवाक्यार्थबोधे वि
शिष्टवाक्यशक्तिज्ञानस्य हेतुमानाभावः । तथाहि ॥ वाक्यशक्तिवादिनां पदानां शक्तिज्ञानस्य शाब्दधीकारणत्वे
वक्तव्ये तेन वा नाघ ततएव वाक्यार्थबोधोपपत्तौ वाक्यशक्तिकल्पनानवतारात् अन्वयः पदशक्तिज्ञानविरहे वाक्य
शक्तिज्ञानाद्बोधापत्तेश्च पदशक्तिज्ञानसत्त्वे वाक्यशक्तिज्ञानव्यतिरेकेणाशाब्दधीव्यतिरेकानुपलंभाच्च यत्तु पदशक्ति
ज्ञानस्य पदार्थशाब्दबोधत्वं वाक्यशक्तिज्ञानस्य च वाक्यार्थशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमिति नान्यतरवैयर्थ्यमिति तत्र प राम
दार्थशाब्दबोधः स्वातन्त्र्येणोत्तेवक्तृतात्पर्यविषयः प्रकारान्तरेणावा नाद्यः प्रयोजनाभावात् पदार्थवाक्यार्थज्ञानस्य १२

सम्रूढालंबनत्वप्रसंगात् । वाक्यार्थबोधसमर्थोपदार्थानां त्वंऽशोबोधस्याप्रामाणिकत्वात् नद्वितीयवाक्यार्थज्ञानोपयोगि
त्वातिरिक्तस्य प्रकारस्याभावात् । पदशक्तिज्ञानेन वाक्यार्थबोधे जननीये पदार्थस्मरणस्य द्वारतायाश्चैवोक्तत्वात् घटकर्म
कानन बोधस्य वाक्यशक्तिज्ञानादेव सिद्धेः प्रत्येकपदजन्यघटादिज्ञानानां तदुपयोगासंभवाच्च नतु घटादिपदशक्तिज्ञान
स्य घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दत्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकं तत्कथं तेन वाक्यार्थज्ञाननिर्वाहः ॥ अतस्तत्कारणी
भूतज्ञाने विजयतयावच्छेदिका वाक्यशक्तिस्वरूपं कल्पनीया । यत्कार्यं यत्कार्यविजातीयं तत्तत्कारणाभिजातीयकारणाज
न्यं यथा घटविजातीयः पट इति न्यायेन घटमानयेत्येतद्वाक्यार्थज्ञानत्वं प्रत्येकपदार्थज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रति
योगिककारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं तदुभयावच्छिन्नकार्यताभिन्नकार्यतावच्छे
दकमस्त्वाविति चेन्न प्रत्येकशक्तिज्ञानैः स्वस्वकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नजननेऽथाकांक्षादिरूपसहकारिवशाद्विशिष्टधर्मा
वच्छिन्नजननसंभवात् । यत्वाकांक्षाज्ञानादिहेतुत्वकल्पनापेक्षया वाक्यशक्तिज्ञानमेव कारणत्वेनाभ्युपगम्यतामिति
तन्न तद्भिन्निरपेक्षमेव वाक्यार्थबोधजनकं सिद्धिदपेक्षया नाद्यः घटः कर्मत्वमित्यादितो बोधापत्तेः ॥ नांत्यः अ

मु॰ सुधा
१२
13

कांक्षाज्ञानादेरेवापेक्षितत्वात् नच घटः कर्मत्वमित्यत्र शक्तिग्रहसत्त्वे भवत्येव शाब्द इति वाच्यं विभक्तेः प्रकृत्यर्थं न घटः कर्ममाह हि व
चरतीति त्रकस्यचित् न घटोमित्यान्वितत्वेन कदाचिदपि कर्मत्वान्वितत्वेन प्रतीयत इति वैयर्थ्यापत्तेः उभयवाक्यार्थशक्ति
ज्ञानसत्त्वात् न च नानार्थवशाद्यथार्थादिनिगमनेति वाच्यं तात्पर्यज्ञानहेतुत्वापत्तेः नच तथाप्याकांक्षायोग्यताज्ञानस्थले वाक्य
शक्तिज्ञानस्यापेक्षितत्वात् वाच्यं घटमानय घटः कर्मत्व इत्यनयोस्तुल्यकत्वतया प्रयोगापत्तेः नच विपरीतव्युत्पत्त्यैव वह्नितीया
बोधः तद्व्युत्पत्तेर्वैपरीत्ये प्रमाणाभावात् निराकांक्षत्वाद्विवरक्तस्य तद्विजस्य दुर्वचनत्वात् घटमानय आनय घटं घटः
कर्मत्वमित्यादीनां भिन्नतया घटकर्मकानयनं तु हेतुत्रयकल्पनापत्तेश्च तत्तदानुपूर्वीविशिष्टस्यैव कार्यतावच्छेदके
निवेशपत्त्वाच्च तद्व्यतिरिक्तवाक्यत्वस्य त्वया दुर्वचत्वात् नच साकांक्षपदसमूह एव वाक्यमिति वाच्यं आकांक्षाज्ञानहेतु
तासिद्धेः किंच वह्निना सिंचतीत्यादौ वाक्ये करणत्वाकांक्षे करणवाक्यार्थस्याप्रसिद्ध्या तत्र शक्तिग्रहानुपपत्तिः तत्तत्पदा
र्थानां प्रत्येकं प्रसिद्धिनियमात् अपरंतु विशिष्टं नाभिधीयते किंतु तावंत एव पदार्थाः ते च प्रसिद्धा एवेति गतमनुदुष्टं पदार्थश
क्ते द्वयापि स्वीकारात् वाक्यार्थे शक्तिस्वीकारवैयर्थ्यात् एवं विशेषमात्राप्रभवतां पदार्थानां वाक्यार्थे भेदो न तावद्वह्न

राम॰
१२

मेवाहयाऽप्रसिद्धेर्वाच्यत्वात् अन्यथाश्रावणाः शाब्दत्वेऽवाद्येयोग्यत्वं कांचनमयः पर्वतो वह्निमानित्यादावप्रसिद्धा
दिकं वनस्पात पर्यामि संबंधेन न इतिविषयतायाश्च विशिष्टपदार्थवाक्ये तेन पीतः शंखो नास्ति इत्यत्र आरोपिता पीतशंख
सत्तेति बोधस्थले पीतमतमपास्तं तत्रापि पीतशंखसत्तायाः अप्रसिद्धेः यत्तु ज्ञानत्वादि प्रतियोगि प्रसिद्धिः प्रतियोगि ज्ञानस्या
ऽभावधीहेतुत्वेऽनाहार्यत्वस्यगौरवात्सन्निवेशादिति तदसत् साहि शब्दादेव अनुमितो वा ताघः परोक्षज्ञानस्याऽनाहार्यत्व
नियमात् शक्तिग्रहं विना तदनुपपत्तेश्च नोत्यः ज्ञानांतरं विषयस्य शाब्दान्वयानुपपत्तेः न थे चारोपितत्वेन सहान्वया
पत्तेः एते न विशेषणता वच्छेदक प्रकारक ज्ञानकारणता नैव प्रतियोगि ज्ञानकारणता नेति पक्षे प्याहार्य ज्ञानाहार्याहार्यविशिष्ट
वैशिष्ट्यबोधः इत्यपि परास्तं तावता पुरःस्फूर्तीत्यादेशानुसारात् ॥६॥ हंसोऽसोकर्थानुरूपं यस्य ज्ञानं वाक्यार्थस्याहार्यत्वात् सर्वत्रे
वन तत्र शक्तिग्रहसंभवः यत्तु येषां मते वाक्यार्थेऽशक्तिः पोयेषां वान्विते शक्तिस्तेषामपि प्रागुक्तहनुपाधितेर्दशिग्रहसंभवा
त्कथं निर्वाहः तत्कथंचित्महादान्विनिसंगच्छतां नाम: नैयायिकानामितिस्तुने इमुत्तरं घटते परेरपि घटपदेमितरान्वितघ
टशक्तिमिच्छाकारकस्पेव शक्तिग्रहस्य स्वीकारेणाकर्मित्वान्वितघटे शक्तिमिप्रस्यानुपगमात् यद्यपि पर्यवसानेः
पदार्थांशे ज्ञाताज्ञान्वयांशे तु स्वरूपसत्येवोपयुज्यत इति अज्ञातशक्तिकवादेऽप्याकर्मेपि पदशक्तिज्ञाता वाक्यशक्तिः

शि॰ मुक्ता॰ १४ रत्नाकरेणोपयुज्यतामिति तद्व्यसत्॥ वाक्यशक्त्यनुपयोगो हि पदार्थबोधे वाक्यार्थबोधे वा नात्र॥ पदशक्त्यैव सिद्धेः नान्य
पदशक्त्येनुभयसिद्धेः तयान्वयांशेऽप्रहातेपयोगिन्याः शक्तेः पदेष्वेव कल्पत्वात् वाक्यशक्तेः रत्नाकोपयोगित्वे घटः
१५ कर्मत्वमिप्रायोवा वाक्यशक्तिज्ञानसत्वेभवन्नेव शाब्दं अन्यथा तद्भावादेव तदभाव इतिम्ह्यवोक्तिविनो धात्र॥ अत्र च
यं मोपायकमतनिष्कसः यद्यपि पदानामन्वयज्ञानजनकत्वात्रशक्तिरसप्र याजकस्याऽजनकत्वात् पदादन्वयबोध्य
त्वेनिच्छेदकासत्वात् तथापि अन्वयबोधेत्स्कट्रपसतीत्या व्याप्रियते ननु ज्ञाता घटज्ञानशक्तत्वेन ज्ञातादेव घटान्व
यबोधोपपत्तेः ज्ञायमानकरणो ज्ञातोपयोगिसंबंधस्पविषयप्रतियोगिकसंसर्गबोधकत्वनियमाच्च वह्निप्रति
योगिकव्याप्तेः लिंगसंबंधमात्रेरपिवोधस्यवक्यानुमितमनंगत्वात् नच घटज्ञानत्वमितज्ञानिताघटेपपहीतितेन रूपे
ज्ञानित घटज्ञानेपि शक्त्यनुपयोगः अन्वयांशस्य गौरवास्पत्वभ्यत्वाच्चः घटज्ञानत्वमेव शक्यताच्छेदकं नत्वानितघ
टज्ञानत्वमितिस्वीकारात् अत एव घटाघत्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदज्ञानत्वमुभयमतेपि कारणता ताव च्छेद राम॰ १४
कं कस्यैय तावच्छेदकं तु भट्टमतेन्विताघटादिशाब्दत्वमन्यायमते तु घटादिशाब्दत्वमेवेति विशेषः तस्माद्रत्नो

अभिधायकपदस्य स्मारकत्वस्यैव तथाभिमतत्वात् योग्यरूपसन्निधापनार्थांशे ज्ञातायाः क्रियायाः जातिव्यक्त्योः समानसंवित्संवे
द्यत्वात् तथा घटज्ञानस्य तु नान्वयविषयकत्वनियमः स्मरणो व्यभिचारात् किन्तु वाच्यं घटानुभवविशेषस्य घटान्वययोरेकवित्तिवेद्य
त्वात् स्मरणोव संबंधितया ज्ञानत्वेन घटपदस्य जनकत्वात् तस्मात् पदज्ञानं कारणं पदार्थस्मरणं व्यापारः आकांक्षादिसह
कारिविशिष्टस्मारितार्थान्वयानुभवः फलं व्यापारत्वाच्च पदार्थस्मरणस्य न व्यवधायकत्वमिति एवं च अन्वयबोधं प्रति हेतुप्रयोज
काभावप्रतियोगिज्ञाने विषयतयावच्छेदकत्वाभावे वाक्यपदजन्यो मानाभावः पदपदार्थस्यैकस्यापि एवमन्वयांशेऽज्ञातोपयोगि
त्वकल्पनया वैयर्थ्यात् हरिद्राया न घो घो वहत्यादिषु संभवति करणत्वे वाक्यभेदायोगात् प्रसिद्धार्थकेन दीपदस्समानविभ
क्तिकत्वाद् हरिद्रापदस्य न दीपविशेष्यवाचकत्वं कल्पयित्वा हरिद्रान घोरमे दान्वयबोधोत्पत्तये नदीशब्दस्य तीरे लक्षणायाः यत्तुप
दार्थोपस्थितावाकांक्षादिसहकारेण तत एव वाक्यार्थोपस्थितावपि सर्वो बोधो न शाब्द इति मध्ये लक्षणाकल्पने तच्छब्द
व्याप्तिशक्तिकल्पनमिति तन्न ॥ शाब्दत्वं हि न शाब्दप्रतीतिजन्यत्वं लक्षणाकल्पनेऽप्यनिर्वाहात् न शब्दजन्येति जन्यत्वं न्यायप्रनी
तोवसिद्धेः नापि स्वविषयविषयकप्रतीतिज्ञानजनकत्वं अन्वयस्य पदार्थत्वे तेजाभिमतस्यापि संसर्गस्य विषयतया परोक्षात्प्र
भिचारात् अन्यथावानवस्थानात् अनुभवविशेषविषयस्य घटस्य घटस्य पदान्वयस्य चैकतानयाग्रहत्वात् [illegible] भवति

सि.मु.धा.
१५
15

बोधे घटपदत्वेन हेतुत्वात् तस्य च शाब्दस्यानयविषयकत्वनियमात् घटपदात् केवलघटशाब्दानुपपत्तिरिति भावः ॥ अत
एवान्वयशक्तत्वे पदार्थं च तस्य विशेषणतया संसर्गसंसर्गभानापत्तिरिति नान्वयः शक्य इति तात्पर्यं न शक्तिनिर्वाह
विरोधादिति मिश्राः । न च संसर्गसंसर्गस्य वृत्तिं विनैव वृत्तिं विनैव शाब्दत्वमिति वाच्यं पदार्थसंसर्गस्यैव तथा कल्पनौचि
त्यात् । पदार्थस्यापि संसर्गस्य संसर्गेण भासत इत्यत्र च बीजाभावात् भट्टमतेऽपि शक्तिवदन्वयसामान्ये च पदानां लक्षणा
याः स्वीकारात् एवं संसर्गविशेषोपस्थितेनरपेक्षितत्वात् अन्वयविशेषस्याकांक्षादिवशात् सिद्धस्वीकारात् यत्तु प्रथम
मानसस्य संसर्गबोधेऽपि तस्य सेश्वरसाधारणतया निराकार्यार्थशब्दादरः वक्तृतात्पर्यज्ञानरूपमेवोपस्थितिमादायान्व
यांशशक्तिग्रहस्याकालिकत्वेऽपि तदसत् लौकिकवाक्ये तत्संभवेऽपि वैदिके तद्योग्यत्वं योग्यानां तदग्रहात् वेदार्थस्य
मानान्तरानवबोध्यत्वात् तस्य च प्रथममबोधकत्वात् तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दधीत्वावच्छिन्ने हेतुत्वानभ्युपगमाच्च ए
तेनान्त्रोक्तत्वान्निश्चयोऽपि व्याख्यातः तदुक्तं तात्पर्यज्ञानं तु वाक्यार्थगर्भज्ञानोपयुक्तं ॥ वाक्यार्थनिर्णयत्वादाशङ्कायां
न्वयोदयात् पदार्थवाक्यार्थतात्पर्यस्य च घटपदं स्वार्थप्रकारककर्मत्वविशेष्यकप्रतीति परं न वा इत्यादिवीप्सा एकत्र पदा
र्थत्वेन घटितत्वादिति कृ अपि च पदार्थबोधवैशिष्ट्यतरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबोधे हेतुत्वे तत्त्वस्याप्यभ्युपगमं

२१

राम
१५

सत्त्वमवानुगमात् अन्यथाऽवान्तरवाक्यार्थाऽयोग्यत्वनिर्णयकाले महावाक्यार्थबोधापत्तेः अप्रामाण्याभावावगाहित्व जनकज्ञान
विघटकत्वान्यतरव्यतिरेके ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वायोगात् अतो घटत्वप्रकारककर्मत्वविशेष्यकशाब्दबोधे घटपदाम्पद
योराकांक्षाज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकं न च घटमिच्छामीत्यादिपदशक्तिज्ञानादेव निर्वाहः वाक्यस्फोटस्य पदस्फोटभिन्नत्वात्
पदैः पदार्थानुपस्थितेर्वाक्येन वाक्यार्थस्मृतिर्भवतीत्यभ्युपगमात् अत्र पदशाब्दस्पृष्ट[illegible]परत्वात् अत एव न समास
ग्रहणं नियमार्थं सङ्घातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वाक्यस्य नेति वैयाकरणसंप्रदायिकानां यथाः अन्यथा घटमित्यादिसमुदायस्य
तन्नियमाप्राप्त्याभावादर्थवत्त्वाद्धात्वर्थलक्षणादिसूत्रेण प्रातिपदिकत्वापत्तेः न च पदस्यापि तदुपलक्षणम् पदस्फोटपक्षे
पितस्यार्थवत्समुदायरूपनिर्दुष्टतया प्रतियोगितावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वात् घटमितिसमुदायस्य प्रत्ययभेदसत्त्वात् प्र
त्ययान्तपदं समुदायोपमानाभावात् किञ्च मतिमन्त्रादिन्यायेन निराकाङ्क्षज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वस्य यथापि वा[illegible]हेतु
त्वमन्यत्वमते निराकाङ्क्षत्वज्ञानाभा[illegible]मत्वाकाङ्क्षाज्ञानस्यैव लाघवात् निराकाङ्क्षत्वमाकाङ्क्षाविरहः साकाङ्क्ष
तिद्वयोर्विरोधितया[illegible]वच्छयस्य[illegible]तया आपत्तेः तथाकाङ्क्षानिश्चयविरोधिज्ञानत्वेन तदनुगमः विरोधिताव
च्छेदकभेदेन विरोधिताभेदात् अपि च निराकाङ्क्षत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यानिश्चयाभावोऽवच्छेदकबन्धको
त्तम्यः तदपेक्षया आकाङ्क्षानिश्चयहेतुतैव युक्ता अप्रामाण्यज्ञानाभावस्यैवावच्छेदकत्वे लाघवात् संसर्गशाब्द्यामि

स० भू० भा० १६

१८

तन्नुमवसायोऽपि वाक्यार्थबोधस्य शाब्दप्रयोज्यत्वात् न चैवं परार्थस्याप्यशाब्दत्वे हेत्वंतराभावेन वैषम्यमाह ॥ तदुक्तं भट्टपादैः नन्वा
त्रावसिते वेदस्य पदार्थेऽप्यसंगमपते अशाब्दोऽपि च वाक्यार्थो न शाब्दार्थोऽप्यशाब्दता वाक्यार्थस्येव वैतेषां निमित्तांतरसंभवः न च व्य
वहाराद्वाक्यस्यैव शक्तिग्रहः आवापोद्वापाभ्यां पदशक्तिकल्पने समये गौरवाल्लघुत्वाभ्यां तद्ग्रहस्य भ्रमत्वात् यंगा
पप्यत्वग्रहवत् अखण्डस्फोटेऽपि प्रतिपत्तिः शब्दत्वयोपाधिना न वृत्तिनवेति लीलान्यायमुपायस्तनः विधिवैयाकरणानाम् निवे
धो नैयायिकादीनाम् शब्दोपादानं माकाशवृत्तित्वं तद्धर्मविशेषपरिमाणो वा प्रसिद्धं तद्भाववृत्त्या घटत्वादौ न च पत्नौप्या
काशवृत्तित्वेनार्थान्तरप्रसंगः शब्देतरासमवेतत्वे सतिसकलपदसमवेतत्वरूपपदत्वावच्छेदकधियो बाधकत्वात् स्फोटा
त्मकशब्दोपादानकमकाराद्विगति वंविना साक्षात्तु पसंहारात् अत्र केयकादयः शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वानर्थान्तु पपन्नावर्णा
तिरिक्तं पदं पदातिरिक्तं च वाक्यमखण्डं कल्पते न ह्येकवर्णमात्रेणार्थधीः अनुभवविरोधाद्वर्णान्तरवैयर्थ्याच्च नापिस
मुदायेन मेलकाभावात् वर्णानां नित्यत्वेऽभिव्यक्तेः अभिव्यक्तेश्चस्वरूपस्यैवक्रमिकत्वा न्न चरमवर्णानुभवजनितस
राम १६
स्कारसहकारेण समूहालंबनरूपसकलविषयज्ञानेन निर्वाहः सरोरसः नदीदीनजरारजेत्यादौ अर्थविशेषप्र
त्ययानुपपत्तेः वर्णास्वरूपस्यतुल्यत्वात् अतो वर्णातिरिक्तं पदवाक्यात्मकं स्फोटात्मकमर्थप्रत्यायकम् ॥ तदुक्तम्

एवैकवर्णासामर्थ्यान्नेतरेषामनुपपत्तिः एकबुद्धेर्न दीर्घा न साम्यात्स्फोटः स तु द्विधा अखण्ड इति स्फोटोऽपि किं एकैकवर्णज्ञानेनाभि
व्यङ्ग्यः न तस्य तद्ज्ञानेन वा वाच्य शेषवैयर्थ्यात् नापि भिन्नतानुपपत्तेः अभिव्यञ्जकाभावे अभिव्यङ्ग्यासंभवात् तदुक्तं
मस्यानवयवः स्फोटोऽप्युपेतैर्वर्णैर्बुद्धिभिः सोऽपि पर्यन्तयोजनेनैवाभिव्यज्यते इदमेव सांख्यसूत्रेणाप्युक्तम् प्रतीत्यप्रती
तिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्द इति अपद्यमानमप्युपगमे तद्धेतोरेवैतिरीत्या तेनैवार्थप्रतीतेः तदभावे चाभिव्यञ्जकाभावादित्यर्थः य
तु पदशमन्त्रमनुपपन्नमिति तदसत् घज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वं टस्यानेन तथा घकारटकारयोरानुपूर्वी सोऽपि स्फोटका
नुरोधात् सा च घटपदज्ञानयोः भिन्नत्वेन सेव गृह्यते मा न सोपनीतात्मा श्रोत्रे भासते स्फोटभिव्यञ्जनमिति पादिव्यक्तिहि इन्द्रियराजज्ञानो
पनीतस्यापि स्वयोग्यस्य ग्रहोपगमात् नन्वेवं घज्ञानानन्तरं ज्ञानविषये टकार इति टकारमुख्यविशेष्यकम् आनुपूर्वीरवि
शेषेशकालेऽविकल्पस्य स्यात् टकारोत्पत्तिः तज्ज्ञाने तत्र घज्ञानानन्तर्यग्रहश्चेत् तावन्मात्रे टकारनाशेऽपि विशेष्य
त्वाभावात् उच्यते वीचीतरंगन्यायेन श्रोत्रावच्छेदेन नानाटकारा उत्पद्यन्ते तत्रान्त्यावच्छिन्नभेदेनापि आनुपूर्व्याः टकवात्
पूर्वटकारस्य श्रोत्रसमवेतत्वात् तत्समवेतत्वस्य समवेतस्य समवायेन निर्विकल्पकोऽपि तो द्वितीयटकारे पूर्वटकारघटित
संबंधेन तत्तानुपूर्वीविषयतया भासते इत्यभ्युपगमः॥ तथा च टकारोत्पत्तिः तज्ज्ञानं ज्ञानोपस्थितो तत्र घटज्ञानानन्तर्य
ग्रहः सा चानुपूर्वी पूर्वटकारस्य नाशेऽपि टकारान्तरे विशेषणतया श्रोत्रे प्राप्य भासते इति॥ अथवा उक्तक्रमेणाम्होते

सि.सुधा २७ नान्त्यवर्णोत्पत्तिकाले स्मर्यते ततः पूर्वकस्थितिस्वरूपो तत्रैव प्रकारभूपमासते इति अन्यथा तत्त्वाप्यनुपपत्तेः स्तमत्वात्
वर्तुः पदं वाक्यं वा खण्डमेव ननु वर्णसमूहः अनन्तवर्णकल्पने मानाभावात् तेषां जनकत्वे नाभिव्यञ्जकत्वेन वा अभिमतवायु
संयोगेषु उत्तुङ्गभयावच्छेदकत्वे गौरवस्याविशेषकल्पनात्तथा मन्यमानैः कत्वादीनामेव वायुसंयोगनिष्ठत्वोपगमात् । न चैवं वायुसं
17 योगस्यैव वाचकत्वोपपत्तिः प्रत्यक्षसिद्धककारादीनामेव वाचकत्वसिद्धेः तथाच वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या न द्वैविध्यं पदं वाक्यं चेति
प्रतीत्या खण्डस्फोटोपपत्तिः कत्वादिकं च तत्राशेषत्वे भेदमतेनानुपपत्तिरेव कोऽपि तस्माद्वायुसंयोगा एव स्फोटव्यञ्जकाः न च
तत्र प्रत्येकसमुदायविकल्पः केचिज्जनकत्वेन केचिद्द्योतकत्वेन केचित्सहकारित्वेनेति प्रकारभेदेन सर्वेषामपि व्यञ्जकत्वाभ्युपगमात्
न चैकेनाभिव्यक्तावन्येषां वैयर्थ्यम् विशदप्रतीतेस्तावद्भिर्व्यक्तिसाध्यत्वात् न च वर्णानामप्येवमेवार्थप्रतीत्युपपत्त्या गौरवा
दिति वाच्यम् प्रत्यक्षात्मकप्रतीतावेव वैशद्याभ्यासस्वीकारात् । अर्थप्रतीतेश्च परोक्षज्ञानात्मकत्वात् न तु क्रमस्य सामान्ये
ननु तद्व्यक्तिस्सर्वा नो मरीतान्तव्यवादिति अनन्ताव्यातिरिक्तवर्णानभ्युपगमः कादिप्रत्ययबलेनापस्य स्फोटविशेषकत्वा राम २७
धारोपे रोऽवनिर्वाहात् एतेन गकारौकारविसर्गादिव्यतिरिक्तस्य स्फोटस्याननुभवादित्यपास्तम् तेषामेव स्फोटातिरिक्ता
नामनङ्गीकारात् तत्प्रतीतेरेव स्फोटविषयत्वात् । अत एव तत्त्वविदोवदन्ति ककारादिव्यतिरिक्तमानं न स्फोटेऽङ्गकारस्याभावा

इति स्फोटवादिमतं वाक्यस्फोटनिरूपणम् ॥ हरिणाप्युक्तम् ॥ पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात्पदानामत्यन्तं
प्रविवेको न कश्चनेति । वर्ण्याञ्जकाराद्धिरेफादिसामान्याकारैकदेशावभासस्तथाऽखण्डे पदे वर्णप्रत्यय इति दृष्टान्ततया
द्वितीयचरणोपादानम् अवयवा इति वेति पाठे स्पष्टम् । अत्रेदं वक्तव्यम् ॥ प्रमाणानां तत्सिद्धौ हि धर्मिणि तन्निष्ठत्वमभा
वप्रतियोगित्वेन निश्चितानां धर्माणां प्रतीतिरारोप इत्युच्यते ॥ नन्वेह यथोक्तस्फोटे मानान्तरासिद्धः नापि कत्वादीनां
वा प्रतीयमानकत्वादिगतत्वे बाधकम् वायुसंयोगवृत्तित्वे साधकं ... वायुसंयोगजनकवृत्तित्वस्याप्यापत्तेः गकार
औकारादिज्ञाने इति गत्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यस्य औत्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्याभेदप्रतीतेश्च अभिव्यञ्जकानां अ
भिव्यङ्ग्यवृत्तिविशेषग्राहकत्वेनैवोपयोगाच्च यत्तु वर्णमालायामिदमिति प्रतीते वर्णातिरिक्त एव स्फोटः अन्यथा कपा
लातिरिक्तघटासिद्धिप्रसङ्गादिति तन्न आधाराधेयभावोऽस्याविषयः अभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जकभावो वा नाद्यः तत्राप्यप्र
सिद्धत्वात् उत्पत्तेः स्थितेर्वा स्फोटे तदुभयानभ्युपगमात् । नान्त्यः आलोकस्य घटव्यञ्जकत्वेपि आलोके घट इ
ति प्रत्ययानुदयादित्यादिक् अत्रोच्यते एकं पदमेकं वाक्यमिति सर्वेषामिह प्रतीतिबलादेवाखण्डस्फोटसिद्धिः अत एवाली
लावत् पायेस्फोटवादिमतो पत्यासे उक्तप्रतीतिरेव तत्साधकत्वेनोक्ता न च वर्णप्रत्ययाप्रसिद्धा नुपपत्तिः एकं पदमिति

सि.सु.धा. धीः सर्वानुभवसिद्धानन्तावद्वर्णादिविषयावगाहिनाममेव कारणत्वात् नापवर्तोऽव्यवेकार्थज्ञानजनकत्वोपाधिकीउपाध्यनुसं
१८ धानेऽपि आमममानत्वात् उत्तीयमानस्यापि विषयः स एव स्फोट इति न घटत्वनिबद्धितो रक्तत्वायायावकारादि स्फोटानभ्युपगमे स्फो
18 टहेतोरेवार्थप्रत्ययोऽप्यविशिष्टव क्रमशक्यत्वात् न च तद्धेतुत्वेन तत्त्वदभिमतार्थोपस्थितिः सर्वत्र कल्पनोच्छेदानुपपत्तेः ज्ञान एव
मेदग्रहस्य विशेषज्ञानत्वेनावधूपकतया स एव प्रवृत्तिहेतुरिति न्यायोऽसत्यविशिष्टज्ञानकल्पनायां न बाधकः भ्रमं०
न्वातिभेदाग्रहहेतुत्वसम्भ्रमकल्पनोत्तरकल्पनीयतया प्रा। इति कारणतया ग्रहकालेतदुपस्थितिध्वरहातः प्रमातात्र
इतिसमयेऽसिद्धासिद्धि पराहतत्वेन फलमुखगौरवस्याहृषतात्वादिति नैयायिकाः न मैवं यथोक्तन्यायोच्छेद. तद्धे
तोर्भिन्नतोमानान्तरसिद्धत्वे एवतदवकाशात् यथा धर्मिज्ञानहेतुत्वेनावश्यकस्य च क्षोन्द्रियसन्निकर्षस्यैव संश
यहेतुत्वं न तु धर्मिज्ञानस्येति भिन्नाधिभिसाक्षत्वात् अथात्राप्युक्तप्रायादेव स्फोटसिद्धोऽयमुक्तन्यायः प्रवर्ततामिति
चेत् तर्हि स्फोटस्य वाचकत्व एव विवादो न तु स्वरूपे तस्य त्वयाप्यभ्युपगम्यत्वादिति सिद्धमिष्टम् न न्वत्वदभिमतं न राम १८
वाचकत्वेन सिद्धमिति वाच्यम् अस्माभावापादयमथो बुद्धद्यति प्रत्ययानवाचकतां ... सिद्धत्वात् स्यादेतत् का एकं
पदमेवाप्रविष्टाली तैर्यतिरिक्तविषयकत्वे मानाभावः उक्तं हि शाबरभाष्ये नागमादेः यातु गौरिति कोऽयं शब्दः इति वृत्तिः साव

तुल्येयं वर्णेष्वेकार्थावच्छेदत्वविधनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदिति तत्र वाचस्पतिमिश्रैरप्युक्तम् तस्मादारोपितैकत्व
वर्णानुभवभावनानिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णावगाहिनि स्मृतिज्ञाने भासमानानां वर्णानां तद्रूपैकज्ञानविषय
तयावान्तरार्थधीहेतुत्वोपचारिकमेकत्वमेवेति अत एवाहुः यद्येकप्रत्ययः सोपि बाधकेन बलीयसा । औपाधिका
पानीत यस्मात्स्फोटोऽनभ्रान्तवानिति मेवम् उक्तोपाधिप्रतिसंधानव्यतिरेकेऽपि ऐक्यप्रत्ययात् सेनावनादिबुद्धेश्चो
पाधिप्रत्ययविनानुत्पादेन वैषम्यात् एकज्ञानविषयत्वमात्रस्य स्मृत्यात्मना समुल्लिख्यमानघटपटादिष्वेकप्र
तीत्यनुपधायकत्वात् एकार्थधीहेतुत्वस्य तावद्वर्णावाचकत्वासिद्धत्वेन कल्पत्वाच्च नचैकस्तिङ् तावावच्छेद
नैवैकधीः अन्यथा कश्चित्पदात्मा स्फोटः कश्चिद्वाक्यात्मेति व्यवस्थानस्यासिद्धिरिति लीलावत्युक्तौपाधिकयुक्तिरीति
भाष्यम् वक्तृवस्तुत एव तस्य नियामकतया ज्ञानस्यावैनुपयोगात् तदेतदभिप्रायेकैयटेनोक्तम् वैयाकरणा
वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्तीति ॥ ॥ अथ जातिस्फोटपक्षः ॥ तथाहि प्रत्यक्षसिद्धवर्णाना
नावद्रूपत्वान्नोपयुक्तः शुष्केऽयुक्तत्वात् स्फोटेऽतिरिक्तगत्वादिस्वीकारे गत्वादेरेवावश्यं वेगकारत्वरूपतायावर्णाभि
व्यक्तेः सामान्येनातीतिरिक्तस्फोटकल्पने गौरवात् अस्वीकारे चानुभवविरोधात् नचावाम् संयोगेभ्यो

कि. सुधा १८ 19

नागत्वादिकं त्वाध्यस्तमस्य जकारादावारोपदृशिवाश्यम् विना बाधकज्ञानेन धर्मव्यवस्थापनाया अनुचितत्वात् वायुसंयो
गस्यैव गकारादिरूपतोपपत्तेश्च तन्निष्ठस्य गत्वादेः श्रवणस्यापि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वकल्पनसंभवात् तस्मादतिरिक्तास्य वर्
र्णाः परं तु गौरवान्न वाचकाः आकृत्यधिकरणन्यायेन वाच्यताऽवच्छेदकताया जातावेव कल्पयितुमुचितत्वात्
हर्षपस्थितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकतया इहेहापि पदवाक्याभिप्रायानुगतप्रतीत्याच जातिवि
शेषसिद्धेः वर्णानुपूर्वीवत्ताप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहे चापत्त्वादेरपि संयोगविशेषाभिव्यंग्यस्य अविशेषद्रष्टदकारादिभिर
न्यथासिद्धिप्रसंगात् तस्माज्जातेस्तु वाचकत्वे तादात्म्येन तद्वदवच्छेदकत्वं च जातिविशेषाभिव्यंजकश्चानुपूर्वीविशेषउपा
धिः तेन सरो रस इत्यादौ वर्णसाम्येऽपि नार्थभेद उपपन्नः उक्तं च वोपदेवेन शक्यावच्छेदकत्वं जातेर्लाघवमिति स्फुटम्
म् औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्द्रवत् ॥ वा शब्दः स्यादसमानार्थः उपाधेश्च भेदप्रयोजकत्वे योजक इष्टो वर्णा
नाभिभिन्नत्वमतद् इति शेषः ॥ वाक्यपदीये कृत्स्नम् ॥ अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता कैश्चिद् व्यक्तय एवा
स्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥ अस्यार्थः ॥ यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे सरो रस इत्यादावर्थविशेषप्रत्यायनानुपपत्तिर्दोषो
स्ति तथापि पदस्फोटवाक्यस्फोटपक्षयोर्जातिर्जाती व्यक्तेस्तु अपहृतिवर्णधर्मिग्राहकसिद्धत्वात् न च तस्याऽपि

राम १८

त्वा सर्वेषां पदार्थबोधापत्तिः ज्ञातायाश्च तस्याः फलोपधायकत्वात् वर्णाभिव्यङ्ग्यत्वाभिव्यञ्जकत्वात् वर्णाभिव्यञ्जकत्वेना-
भिमताध्वनयश्चैकत्वादिनावभासन्त इति प्राचां मतान्तरमाह ॥ केचिदिति ॥ अतिरिक्तवर्णानां जीकन्तर्भिन्नित्यर्थः ॥ तदुक्तं
काव्यप्रकाशे बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इति । तथाभिश्च ना-
तद्यत्किं विशिष्टाज्ञानविघात तद्बोधधर्मविशेषो वाक्यत एव ब्रह्मदर्शनेन च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादिति सत्त्वम् अतोमेवं सर्व-
रमिति श्रुतिर्वा नाशितिके यदपि हि अभिप्रायः परमार्थतस्तु तत्तद्व्यक्तिविशिष्टैकं गोत्वादिजातिरिति वेदान्तसिद्धान्तः ॥ तदु-
क्तं वाक्यपदीयेपि ॥ संबन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥ तां प्रातिपदि-
कार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः संबन्धिनां गोत्वादीनां अभिमतव्यक्तिविशेषाणा-
म् सत्ता सद्रूपमेव भिद्यमाना गोत्वादिविषयधीविशेषविषयत्वापन्ना या अश्वयोगवादिप्रत्ययः ह्याव इत्यन्तमनिवहीता-
त्म्यसंबन्धेन सद्रूपमेव गोत्वादिकम् न च संबन्धानुगमः स्वरूपसंबन्धेन कारणत्वादिस्थले तस्याप्यभ्युपगमात् ।
अन्यतमत्वेनानुगमाच्च तादात्म्यानामनेकत्वेपि भावत्वेनाप्यनुगमात् स्वरूपेणैव निवेशात् अनुगतरूपान्तरसंबन्धे एव
तद्रूपेणान्यथासिद्धेः तत्र च स्वरूप(रीतिसिद्धकभवच्छेदकं) संबन्धेनाभावादेः कारणत्वादिस्थले तावत्स्वरूपान्यतमत्वेस्वरू-
पेणैवावच्छेदकेनान्यथाननुगतसम्बन्धेः कारणतावादे इव तत्त्वात् । तस्मात् घट्टगोत्वमतिरिक्तमवच्छेदकं परेषां तत्रानुमो

धात्वर्थसंभूयाद्विसत्रे ४

सि सुधा २० अनुक्तेसम्बंधस्वरूपस्यैव तथा नयमेघ्री व्यक्तिनामेवान्यतमत्वेन कारणत्वादिसंभ रात्सत्ता मान्यस्यैव कथमेव छेदकत्वमि
निवाव्यम आतिरिक्तेसोत्वाघभुवपगमे पिता दृशविनिगमनाविरहात् तेन रूपेण मथासिद्धेः सभाभ्यां स्वीकार्यत्वादित्यादि नवीन
20 वेदांतिनः प्रभृतमनुसराम ४ तस्यां प्रवक्ष्यमाणइतितद्दान्त्वकादृलिभावः प्रातिपदिकार्थत्वेऽजातेर्विप्रति प्रति येच्च सत्रे दर्शयि
ष्याम:॥ नितेति व्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ तद्देवाह सामहावात्येति अविद्यात्मकत्वेतु तस्यात्रत्तसाक्षात्कारेछेद्यत्वाभ्युपगमात्
तस्यात् प तामिति विशेष्यत्वं द्वितीयार्थः त्वतलादिभिर्विशेष्यतयात द्वोधात् प्रकारतया तु पदादिपदेऽपि बोधात्
संसप्रतियोगित्वेनाद्दीत्यर्थः अन्यथा घागभावाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वस्य ज्ञानिघारूपत्वेऽपि संभवात् २ एतेनाले २१
पापाक्षवच्छिन्नत्वे वृत्तेव शब्दवाच्यमित्यर्थ इति प्रत्युक्तं तत्व मेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थ इति मके पटत्रयो समाख्याता
इदं तुनहि हाभिधेयम हरिपदात्वादिकं जातिरितिपदं कृतत्रूपरागानुसारेणाको हभकाराह घोटत्वादिकमेव वाच
कम् तत्रोपाधिरूपम् उपाधिश्च परं परासेव क्रासातिरेव वक्ष्यमाणत्वभित्याहोव क्लादेर्नानात्वेन स्वसमवायिसंयोगसं राम
बंधेन व क्तित्वादि जातेरेवसामान्यत्वस्यनार्किकैरधिस्वीकाराद्दितमाहुः ज्ञानपूर्वेवान् कृतं येनात् पदत्वादिजाति स्वीकारे २०
मानाभावात् घोटत्वादिप्रकारकत्वाभावदशायां तन्नापितज्जात्यनभिव्यक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् अथाप्तरो

न्ना

सरस्मात्तदर्थविशेषाय प्रवृत्तिनियामकत्वमस्मात्. एतेन घटत्वादिप्रतिबंधिरूपाश्रयसंयोगविशेषादिशक्तिविकलानामपि घटादेर्वा
दित्रकारकबोधस्याप्रामाणत्वात् इत्याद्युक्तं विप्लुतम्॥ ॥अथ व्याकरणाध्ययने किं प्रवर्तकमिति चेत् अत्र महाभाष्यकारः का
निपुनरस्य प्रयोजनानि रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति अत्रैकः प्रयोजनपादः पुंल्लिङ्गः प्रवर्तकविधिपरः करणो बहु
लकात्कारिकाल्युट् द्वितीयपक्षः क्लीबः फलपरः द्वयोर्नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषे वैकल्पिक एकवद्भावः अतः प्रथ
बहुवचनं पुनरेकवचनम् एतेन समुदितप्रयोजनपदस्योभयपरत्वे रूपमपि व्याख्यातम् तत्रागमः प्रवर्तकः अन्यथानु
ह्येकत्वम् आगमो यथा ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति निःकारणो दृष्टकारणनिरपेक्षः कार्यतः क
रणत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वाज्ञानकत्वसंबन्धेन प्रवृत्तिजनकस्य फलस्य कारणापदेनलाभात् एतेन प्रयोजनाय साधनीभूताभाव
प्रतियोगिकत्वरूपं नित्यमुक्तम् तथा च संध्योपासनादिवद्व्याधिप्रवृत्तिः न चैवं कत्वसंदेशविरोधः फलस्यानिपत्वेन समं
विरोधित्वाभावात् इयं च वेदेः रुत्वादिति शाब्दिकाः स्मृतिरिति मीमांसकाः अत एवात्राणि मम स्यापि फलत्वमभिसंधाय त
त्स्वरूपेण व्याकरणाफलत्वायोगात् वेदवाक्यार्थरूपधर्मज्ञानोपयोगिपदव्याख्यानद्वारा व्याकरणस्य धर्मप्रयो
जनकत्वमिति लक्षणाया आगमस्य फलत्वेऽभिप्रेतं ब्राह्मणकारेण षडङ्गवेदाध्ययनं ज्ञानप्रयोजनमित्यव्याख्यातं तद्वारा

सि॰सुधा॰ द्वयोरपि क्रत्वनुष्ठानोपयुक्तत्वेन विधेयलोपागमादेशाक्षरवर्णज्ञानस्य वेदाध्ययनफलत्वबोधः नचैकं विधेयानेकत्वनिबंधनो वाक्य
२१ भेदः पौरुषेयत्वेन तस्याः प्रमाणत्वादिप्रयुक्तत्वात् उभयत्वेऽप्युपकारकत्वेन तदारोपात् तथा च शिक्षायाम् मुखं व्याकरणं तस्य ज्योति
21 षं नेत्रमुच्यते निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते व्याकरणस्य स्वराक्षिभिः पदा
र्थनिर्णये ज्योतिषस्य स्वाध्यायानुष्ठानयोरुपयुक्तकालविशेषज्ञाने निरुक्तस्य लोपागमविकारादिप्रतिपादने छंदोविचिते
र्गायत्र्यादिलक्षणतो न गायत्र्यामनुजगतिहमादिविध्यर्थनिर्णये शिक्षायाश्च वर्णोच्चारणप्रकारे कल्पनां च न्यायलभ्यानामन्य
शाखागतानां चांगानामुपसंहारेण प्रयोगे यत्र्याह्नानमुपयोगात् तत्रापि व्याकरणं प्रधानम् वाक्यार्थज्ञानोपयोगिनोः प
दपदार्थबोधस्य तदेव निर्णायकत्वात् ननु रक्षानेतत्फलम् तस्माद्धि लौकिकानामप्यदानां वैदिकानां वा साधुः लोकत एव सिद्धेः नेदं
वाक्यवाक्यपदानामप्यध्येतृसंप्रदायपरंपरयेव तत्सिद्धेः एवमेव तत् पदस्वरूपमात्रस्य परंपरया रक्षायामपि वाक्यार्थज्ञानस्यावश्या राम॰
प्रहणीयत्वात् तस्य च पदार्थग्रहमूलकत्वात् तन्नैयायिकानां च लोकतोऽर्थग्रहानुपपत्तेः लो पञ्चाख्यानक्षरानुपयोगात् २१
लोपो यथा मनादेवेष्टुनि देहमि नाहुः मंत्रेस्वाद्यो दैत्यामनहमालोपः ४ आगमो यथा देवासः ४ प्रालरासः ४ श्राऽहासीत्

मन्तुक उभयथा यथा देवा उदकृ काहुहने त्यर्थः दुहेलङो त्यादादेशः लोपश्च आत्मने पदेष्विति तलोपः ० बहुलं छन्दसीति हू
ङ् इते तना शिरं दुहे इति लङ् तमपि व्याख्यातम् आशिरः सोमसंस्कारार्थं पयो च दुहन्ती त्यर्थः विकारो यथा गर्भाभिते सो
हि भगाख्याय हृत्सहोभिः छिन्दं दृहस्येति भक्ष्यं इति हकारस्य भत्वम् प्रमयो यथा उद्ग्राभं च निग्राभं चेति उद्ग्रह इति स्वत्र उद्ग्राह
निग्राहो भौ च छन्द हसिस्त्व ग्रध मननिपातन योरिति वा र्त्ति कानि पूर्वादपि ग्रहे र्ग भादेशः प्राग्वत संनिवेश विशिष्ट पात्र प
रस्यापि स्त्रुकुपदस्यात्र जुहू पश्च मात्र परत्वम् उद्ग्राभं चेति उद्ग्रह छेतिनिग्राभं गेत पश्च तेनियच्छतीति वचनात ग्रानू
हस्व हृ पत्न वनो मासको जन्याय पूल कमेव उद्घमान यच्छत्तु तूपलोकत एवेत्तु भिनिये त नप्र हव्यादिमात्र स्याह
हस्य लेख्याकरणां विना तद्धिवेकासंभवात् तथा हि यत्रां गव्वां तं ह्वर्तां भूप स्थिरं सात्र ह्वृति: पथा दर्शपौर्णमासौ पत्र तो
पदिष्टं सा विकृतिः यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः प्राजापत्ये घृते च रुं निर्वपेत् तत्र लमायुका मइति इषा
ने काहे समानमित रच्छेनेनेति नामधेयं तयथा कुंडपायिनाम यने सामामपि जुहोतीति आनुमानि कवच ने तयथा
सौर्यमित्यादि नन्वत्र प्रमाणाभवान्न धर्मातिदेश इति चेत् न योगेन ब्रह्मवर्चस संभावयेदिति वाक्यार्थभावनायाः किंके
न कथमित्याद्य साकांक्षत्व नियमात् किमि त्यंशस्य भावय क्षत्वा केने त्यंशस्य यागश्च करणे पि कथमितीति क

सि.सुधा र्थितां गार्हपत्यशालां भावाक्तताकांक्षा यामिति देशावरूपकत्वा नतु वै दिक्याद शांशीति कर्तव्यता यावद्धुखनुहत्यासा गार्हशाला
२१ ले वर्गः इतामिति वाच्यम् करणास्य वैदिकत्वे वैदिक्या यास्त्वनस्या उपेक्षितत्वात् न च सोपि कथंभावः स्यादिति मूलवेदविहि
तत्वाद्वैव वैदिकरूपत्वमिति वाच्यम् दृष्टार्थकथंभावस्याग्रस्यवेदमूलतयावगतो वि शात् सोयं प्रधानस्य वैतानिकेष्वो प्रदह
२२ नि. व लौकिकेतिकर्तव्यतायाः स्वाचारात्स्मार्तत्वमिदं यथा नैनयोर्भिन्नदेशत्वाय नैव प्रवृत्तिविभक्तिज्ञानश्च एक देवता
कत्वात्सकृज्ज्ञानः तथाहि सोयं स्याग्नेयविकारत्वम् एकस्य देवतात्वपर्याप्त्याश्रयत्वात् ओषधद्रव्यकत्वात् आ
ग्नावैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् इतियोगे द्विदेवताकत्वादैन्द्राग्नविकारः अपराह्णे सरस्वती माऽपस्य यजे
तदपाऽपद्रव्यकौ वा द्वुपांशुयाजविकार इत्यादि ॥ इहस्याप्येकदेशबाधरूपतया बाधप्रसक्तिप्रकारो दर्श्यते इदमेव नि
रूपितं किं सर्वप्राकृतं कृत्स्नमेव कर्तव्यम् उत लुप्तप्राकृतप्रयोजनवदेवेति तत्र पूर्वपक्षः अनपेक्षितप्रयोजनमेव प्राकृ
तमङ्गजातं स्वरूपमात्रेणातिदेशमावश्यकमिति दृश्यते अतो वैतुष्याद्यसंभवेपि प्राप्तक्रमाणाम् अनुरोधाददृष्टार्थत्वकल्पन राम
यावत्कालो दीवलपि कार्य घातादयः कार्या इति सिद्धान्तस्तु उपेक्षत्वसन्निधियोग्यत्वे रूपकाराणाम् देशानम् तदभावापद २२

र्थानामतिदेशेन कल्प्यते यो येन भावयेदिति यथा यागः फलसाधनं भवति तथा व्यापारयेत् इत्यनेकेन व्यापारेण यागः फ-
लसाधनं भवतीति व्यापारविशेषस्यापरिज्ञानेन पदार्थस्वरूपमात्रम् सन्निधिरूप्य प्रकारस्यैव निर्वपामीत्यादिचोदनासाम्ये
न वैकृतबाध्यस्य प्राकृताङ्गवाक्योपस्थापकत्वात् तस्यां शास्त्रप्रवृत्तौ भावनोपस्थापकत्वात् साध्यसाधनयोर्विहितस्यैवेह
तत्वावेशेन उपादानात् तावता इत्थं कथंभावना शास्त्रैव गंगान्योपकारस्योपादनरूपस्य तेन ग्रहणात् आकांक्षाहरणायो-
प्यनापि व्यापारस्यैवाङ्गानाम् अतः पदार्थविशिष्टोपकारणामेवातिदेशो न पदार्थस्वरूपाणां तस्मात्प्राकृतका-
र्यनिष्पत्तावसंभवे तत्पदार्थस्यातिदेश एवेति अतो व्रीहीनवहन्तीति मन्त्रप्रकृतौ वैतुष्यमवघातस्य उपकारस्तया कृष्णलम् त-
स्य च कृष्णलेष्वसंभवाद्बाधस्तत्र पदानां तु घृते श्रपयतीति प्रसन्नवचनान्मन्त्रार्थवैषम्यमिति मन्त्राणामनुष्ठेयार्थप्रकाश-
कत्वात्कर्मांगत्वम् तत्र मन्त्राभिधेयस्यांगस्याविकृतावभावे सर्वस्य मन्त्रस्यापि हतिः ३ यथा ४ ऽस्वरत्नोदिवः सपत्नं वध्यासं इत्य-
वघातमन्त्रस्य कृष्णलेषु अर्थैकदेशमात्राभावे तु विकृतिस्वभावप्रतियोग्यर्थाभिधायिवाक्यस्यैव निवृत्तिः ४ यथा अग्नये
त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यत्राग्निशब्दस्य सूर्यपदस्य तत्स्थाने प्रयोगात् अर्थैकदेशस्यापि निवृत्तिः आकांक्षितानां प्रकृतोपकार-
स्यैव संपादनत्वे साधुत्वात् अतो अग्नये इत्यस्मिन् ध्योऽस्य स्थाने सूर्याय पोऽस्य मूहनीयम् लिंगस्य यथा देवीरापः

सि॰कु॰धा॰ शुक्लार्थस्य स्फविनिवृत्तस्य देवाऽयम्बुधमसीति आवयमात्रस्य यथा माभैर्मासंविक्षया इति पुरोडाशो वदान मन्त्रस्य धानासु
२३ मा सम्बिविशिष्ठभिमा सिरिति हद्दस्तादयः संवि॰धुमिति युक्तियाः प्रकृतावनिह्नुतयाविजिरपृथग्वाभेदमस्य प्रयोगइत्य
23 त्तितिधो ऽभिप्रायः पूर्वेष्ठान्वयमाश्रयः तन्मन्त्रे भाष्यकारैरेताके धिरीभिपवल नयोरितस्यार्थद्वयमध्येभ प्र स्य माभे
मिपनेनेवनिषेधान्ना सन्धिकृथाइमनेनवजनानानधिध्यानइत्त्रकम अपदानोपयोगिनिमेत्रे पृथक्भा .स्पनि
षेधानहेत्वा नथाचतत्र घंटा इसत्त्वाहिहभावेपितु हस्यवे इत्वाभावानुघमाने इदूसएव प्रकृत इति ॥ ननु लोपवन्तो फ
लम स्वत्रपाठादे रलौकिकसेहापरिभाषोपनिबद्धत्वान्नाध्यवसितिकादेशचार्यित विद्धमत्वाज्जेरवस्यवैपरीत्यादितिचेन्न
शब्दानामानंत्वेन प्रतिपदपाठस्यासंभवात् उत्सर्गापवादद्वपलक्षणाहाराग्नत्या इत्यादिनस्यैवलघुत्वाद ल्लप्रत्रा
पनंचजातिप्रसंगो रन्यतरपक्षमाश्रित्यलक्ष्यालक्ष्यानुरोधश्रुत त्रियामकइतिविप्रतिषेध सूत्रे निरूपयिष्यामः ॥ राम॰
असंदेहः संदेहप्रागभावो न तु ध्वंसः वेयाकरणास्य संशयानुमतेः इति केयटः न च तस्यानादित्वात्फलत्वानुपपत्तिः संदेहा २३
नुत्पादे उत्तरकालोत्पन्नप्रागभावानुवृत्तेरेव तेभसाधारणासाध्यस्वीकारात् अतएवाननुत्यीभाव प्रसक्तिः प्रागभावार्थे

कत्र्नः स्वस्भावस्य च स्त्रमाराणावात् स्थूल इषतीत्रनडुाहीमालभते इत्यत्र सेशयः कर्मधारेस्थूलत्वगम्यन्त्वेति इषतीपदस्यमत्व
र्थलक्षणापावि दुमम्परत्वात् बहुव्रीहौ तु पूर्वत्वस्य इतिविशेषः तत्र पूर्वपदान्तोदात्तत्वं इष्टद्युप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहित्व
निश्चयः नन्वेवमिन्द्रपीतस्यो पहूतस्य भक्षयामीत्यत्रापीन्द्रशब्दस्याद्युदात्तपाठदेववहुव्रीहित्वनिर्णयसंभवादिन्द्रपी
ताधिकरणवेयथामितिचेत् तत्राहुः अग्वेयाकरणान्प्रतिनीतत्वान्निपितान्यायेनवोति स्यादेतत् कर्मार्थकाम प्रत्यायां
तेपदेपरेतृतीयान्तपूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरे स्यादित्यर्थकेनतृतीयाकर्मणीतिसूत्रेण तृतीयान्तेनइन्द्रपदस्यकर्मान्तपीत
परेनसमासेप्रकृतिस्वरस्यैवानुशासनात्तस्यनिर्णायकत्वानुपपत्तिः अतोऽधिकरणसार्थक्यमिति अत्राहुः पीतपदस्य
दानपरत्वमत्रावश्यकम् देवतायाश्चान्यतोपानासंभवात् इन्द्राय दत्तमिन्द्रपीतमिति यद्दर्शनाच्च तथाच इन्द्रोद्देश्यकदा
नेतस्यकर्तृत्वकरणत्वयोरसंभवात् चतुर्थ्यन्तत्वं वाच्यमिति उक्तसूत्रस्यनायं विषय नचहेतुतृतीया तावम् ॰ उपपद
विभक्तितः कारकविभक्तेर्बलवत्त्वात् नच तादर्थ्यचतुर्थी विकाराभावमात्रविषयत्वात् चतुर्थीसमासानुपपत्तिः तृती
यान्तत्वार्थेनहिमादेः प्रवृत्त्यात्तृतीयासमासस्याप्यसंभवात् योगविभागस्य चतुर्थीत्यत्रापिसंभवात् तस्मात्षष्ठ्यां द
सत्वाच्चतुर्थीसमासः षष्ठीसमासो वेतिवाच्यत्वात् तत्र उभयस्वरभेदस्याबाध्यकत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाभिर्णयो

सि·सुधा· पुरुषार्थत्वात् अत्र च मीमांसकाः नात्र बहुव्रीहित्वे लक्षणानुगतः समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिविधानात् सप्तमीविशेषणे
२४ बहुव्रीहाविति ज्ञापकबलात् व्यधिकरणेऽपि कण्ठेकाल इत्यादौ तत्सिद्धेश्च नापि षष्ठ्यन्तेऽनुकर्तृकरणोक्तेनाधिकरणे लक्षणानुगमः बहुलग्रहणे
25 न चतुर्थीसमासस्याप्युपपत्तेश्चावधारणात् अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति सूत्रस्य अङ्गप्रधानयोरर्थमात्राणां विरोधे
प्रधानधर्मा एव कार्याः तेन दीक्षणीयायामङ्गानां सोमयागस्य च इष्टेर्याद्विहितपर्वकालेऽनुष्ठानविरोधे प्रधानस्यैव गुणपे
गतसाकुण्यप्रयोजनकत्वादित्यर्थः इति गुणविरोधन्यायेन शब्दधर्मस्वरेणोच्चारणस्योपपाद्यत्वात् न चैवं स्थूलपृष
तीमित्यत्रापि स्वरेणानिर्णयो न स्यादिति वाच्यं तत्र महाभाष्यविरोध इति वाच्यम् तत्र समानाधिकरणबहुव्रीहिसं
भवे न तत्र वैयर्थ्यात् अतोऽधिकरणार्थे भ इति उणादि ४।१ इ मानिनभूय इत्यादि भाष्येणापूर्वं तन्त्रकाण्डं दर्शितानि।।
तथाहि तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेन म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष
यदपशब्द इति ब्राह्मणम् न म्लेच्छितवै नापभाषितवै इति निषेधात् म्लेच्छोऽत्र कर्मणि घञ्। राम·
(पराधान स्वरतः स्वरेणाहीयमानपापयोगादेतत् मिथ्याप्रयुक्तः तात्पर्यविषयार्थात् हीनार्थप्रतिपा) २४

अत्र हे हे प्रयोगे हैहयो रिति प्लुते तन्निमित्ते च ग्रहणाभिभावे प्राप्ते न ह्वकरणं म्लेच्छनमिति केचित् सर्वैः प्लुतः साहसमनिच्छा
ताविभाषा कर्तव्य इति भाष्यात् त्राप्यनिष्टत्वपवाक्यर्द्विवचनन्ताणा सर्वस्य टेः प्लुतः पदस्यैव तद्विधाना न चानाह्नतिः
राष्टाहनापतिः शाश्वतिकीति वैचित्र्य एवायं पुनः प्रयोग इति वाच्यम् आम्रेडितस्वरानुपपत्तेः शास्त्रीयद्विवचनं स्व
नाम्निध्यानादिपपरे तत्स्वररहितस्यैव पाठे तु अरे शब्दे एकल्लत्वमपशब्दं श्यापाद्रुः का इति स्वपदस्थशब्दैवं साधु
त्वमित्यस्य निरासाय वेदस्थेऽलिशब्दे गतत्वादिति मनीषाकरे राजोऽकम् माध्यंदिनशाखायां तु हेळवो हेळव इति पठित्वा ता
स्माद्ब्राह्मणेन म्लेच्छितवै इति पठ्यते तत्र यकारस्यानेवकारो उपधादिः तस्माच्छाखाप्रबोधितविपरीतानुष्ठानात् म्लेच्छा नियो
माभूमेत्यध्येयं व्याकरणम् न च म्लेच्छनेन पराभवो ग्रयात तदभावेन पराभवाभाव एव रात्रिसत्रन्यायेन फलं स्यादि
ति वाच्यम् द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन अपापश्लोकं शृणुयादित्यत्र शास्त्रा
मात्रपराणाम् तथाहि यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति इति द्रव्ये फलं श्रूयते यदङ्क्ते च चक्षुरे
व भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते इति ज्योतिष्टोमाङ्गभूताञ्जनाख्यसंस्कारे यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्मैवैतद्यज्ञस्य क्रियते वर्मयजमानस्य
यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै इति च कर्मणि श्रुतेऽङ्गानां कर्तृणामिष्टत्वात् ननु किमेते फलविधयः उतार्थवा

सि॰सु॰धा र्थपर्णादिफलार्थेन वा यजतिसंदेहे स्वार्गिविश्वजित् कामस्य कर्मादित्यादिवत् फलविषयः कर्तृप्रकारेणाव्यवहितफलोपा
२५ दानाद्वैपरीत्या ऽव्यवहितस्य श्रूयमाणफलस्य विपरिणामेनस्यात्त्वौचित्यादितिप्राप्ते सिद्धान्तः रात्रिसत्त्राणां
25 मननव्यपेक्षत्वाद् गन्तव्याविपरीणामश्रवणाश्रितः परा तादानात्तु ह्यव्यभिचरित क्रतुसंबंधं ज्ञकादिद्वारा कर्तृत्वोगत्वा
त् प्रधानफलेनानाकांक्षत्वात् न तदर्थत्वमिति नचासाधुप्रयोगनिषेधस्यापि ज्ञानव्यपेक्षत्वात् रात्रिसत्त्रसाम्यं प्रकरणा
देतन्निषेधस्य क्रत्वं गत्वमिति वा समातात्वात् क्रतुप्रकरणपाठेऽप्यभावात्पुरुषकारस्येव सान्निध्यात् वैरूप्येणात्र नात्रिसत्त्र
नाभाववकाशः तथाहि आप्नुवन्तीति इत्यादिवाक्यविहितसोमयागविशेषणानां वाचको रात्रिशब्दः तत्र स्वर्गः प्रतिष्ठा वा फ
लमितिसंशये पूर्वपक्षः रात्रिसत्त्रेषु फलार्थवादमंगवाक्यादिनिष्ठ यथाङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवादः तथात्रापि
कामपदसमभिव्याहारादेः फलत्वकल्पकस्याविरहात् ज्ञातः सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गोऽपस्थितपासः एव फलमि
ति सिद्धान्तस्तु फलमात्रे योनिर्देशात् हितिसत्त्रम निर्देशादर्शदैवादेवायोपात्तत्वात् प्रतिष्ठाफलमेवेतिज्ञा राम॰
ऽय प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यर्थवादेन प्रतिष्ठाया उपपस्थितत्वात्तस्याः फलत्वकल्पने लाघवम् २५

स्वरस्य तत्र परिस्थितिः फलत्वकल्पनचेत्सम्भवकल्पनेगौरवमिति प्रकृतेतुल्येपूर्वने नपराभवस्यार्थवादादुपस्थितत्वेपिताद
भावे तदभावो परिस्थितिरपिकल्प्येतितिशिसाहुत्रुपद्यते मेत्रोहितःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तो नतमर्थमाह सर्वोग्व
ज्रो समयजमानं हिनस्तियथेंद्रशत्रुः स्वरतोपराधात् स्वरतःस्वरेणाहीनमानपापयोगाद्योतितासिः मिथ्याप्रयुक्तः
नापर्थमयार्थारिजार्थप्रतिपादकः तथाहि नतमर्थमाहेतिस्पष्टमन्यत् इंद्रशत्रुरिति विष्वहृपवधानंतदं
रूपितेनलब्धाइंद्रवधार्थमाभिचारिकयागप्रयोगेइंद्रस्यशत्रुर्हिस्वकः सन्वर्धस्वत्वमभिप्रायेण इंद्रशत्रुर्वर्धस्वेति
प्रयुक्तः तत्रबहुव्रीहिसमाससत्वादंतोदात्तेवक्तव्येपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तउक्तः तथाचहर्षपदस्त्रप्रकृतिस्वरेणावहुव्रीह्यर्थ
स्यः इंद्रोपयाततयाइंद्रशब्दस्याद्युदात्तत्वात् तेनइंद्रनिष्ठशातकतानिरूपितशातनीयत्वलाभादिंद्र एवघात
स्याहि सकोहन्तेति शत्रुत्वस्याविधेयत्वात्तत्संबोधनविभक्तिः तस्याउद्देश्यविषयत्वात् ननु कथंवेथोक्तेपीं
शत्रुत्वविधेयमस्तुहेरवातथात्वात् नचविशिष्टविधौविशेषणस्याप्राप्तस्यविधेयत्वादितिवाच्यम् संबोध
नपक्षेपितुल्यत्वात् मेवम् इंद्रशत्रुत्वविशिष्टस्यपूर्वविधानात् विशेषणविधिः संबोधनस्यतुविशेषणत्याभिवि
शे व्यन्वयाभावान्नेतिस्यादेतत् यद्यप्यकर्मतापत्रापनेर्धुवसामसरूपकेऽप्यपेहमाव्यसंत्तस्वराविभागः सत्वोभयत्रा
शेर

श्रि॰ सुधा॰
२२
२६

प्यविशिष्ट एवेति अत्राहुः जपादिपर्युदासादेकश्रुतिविधिर्मन्त्रमात्रपरः ॥ अघटइत्यादौ भेदप्रतियोगिवृत्तिर्भेदप्र
तियोगितानवच्छेदकधर्मस्य द्वयावच्छिन्नानुयोगिकतयैव भेदस्याभानात् घटत्वेऽपि भेदप्रतियोगिजपादिवृत्तिः प्र
प्रतियोगितानवच्छेदकश्च धर्मो मन्त्रत्वादिस्तद्वयावच्छिन्नस्यैव विधितात्पर्यात् ऊहादीनां च स्वेच्छया प्रयुज्यमानत्वान्न मं
त्रत्वं तदाह जैमिनिः अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति ऊहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति न वेति संशयः ऊहः प्रसिद्धः आर्षे
येष्टीति इत्यादिविधिवशादूह्यमाना काश्यपेत्यादिः प्रवरः यजमानस्य नाम गृह्णातीति विधेस्तद्यार्यमाणं देवदत्ता
दिपदं नामधेयम् तत्र प्रयोगकालीनार्थाभिधायित्वरूपमन्त्रस्य ऊहादिसाधारणत्वान्मन्त्रपदैकवाक्यत्वाच्च एषा
मपि मन्त्रत्वम् अन्यथा श्लोकैकवाक्यतापन्नमन्त्रादिवदूहादिभिरमन्त्रैरेकवाक्यीभूतानामपि मन्त्राणा
ममन्त्रत्वस्यापत्तिरिति प्राप्ते सिद्धान्तः अभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्वमेव मन्त्रत्वं ऊहादिषु च अभियुक्तानां मन्त्रप्रसि
द्धभावात् श्लोकतत्तदेकवाक्यतापन्नमन्त्रान्तराणां तु मन्त्रत्वप्रसिद्धभावान्न तथात्वमिति अपशपोऽपि ऊना राम॰ २६
म्नाता अमन्त्रा यथा प्रवरोहनामधेयग्रहणानीति अत एव मन्त्रस्य स्वरूपविशेषोऽग्रहणानि ठदानकत्वं इत्यर्थे यथेन्द्र

शत्रुरिति दृष्टान्तो ऽसंगतः स्यात् तस्य मंत्रत्वाभावात् अतो मंत्रशब्दस्य शब्दमात्रपरत्वमिति मनसि कृत्वा मंत्रो हीन इत्यस्य
स्थाने दुष्टः शब्द इति भाष्ये पठितम् यद्यपि स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति वेदेपि पठ्यत एव तथापि प्रकृतिहानुकरणमिति त
दनुकार्यस्य लौकिकत्वम् ज्ञातम् न च स्वरस्य वेदमात्रपठितत्वात् तत्रतत्र स्वरूपग्रहणादोषयोर्न प्रसक्तिरिति वाच्यम्
तद्विधायकस्य अनधिकारात् वेदे त्रैस्वर्ये कथंकारपोऽयं यथासंप्रदायं व्यवस्था लोके त्वैच्छिको विकल्प इति विशेषस्या
देतत् ज्ञापयति प्रतिषेध एवयुक्तः तथाहि उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति सूत्रस्थस्यैव वाशब्दस्य विभाषा छन्दसीत्यनु
वृत्ति संभवात् विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यात् तद्धि विकल्पस्यैव यज्ञकर्मणीत्यस्यापवाद इति मा भूदित्येतदर्थम् उच्चैस्तरां
वेति सूत्रे यज्ञकर्मणीत्यस्यानुवृत्तेः पर्युदासपक्षे च यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः दमात्रपरत्वात् तत्परत्वाच्च विभाषा
छन्दसीत्यपि श्रुतेरपि यज्ञकर्मणाविषयकत्वे एकत्वेन कल्पकानिषायाश्च प्राप्तिविरोधात् तत्परिहाराय यज्ञक
र्मणीत्यस्यानुवृत्तेर्वारणाय ग्रहणं न [illegible] संभवात्तु न विभाषाग्रहणात्वे यथार्थस्य [illegible] प्रतिषेधपक्षे तु विभा
षा छन्दसीत्यत्र यज्ञकर्मानुवृत्तावपि वेदे वैकल्पिकैकश्रुतिः अन्यत्र तु यज्ञकर्मणीति सूत्रेणानित्येति व्यवस्थो
पपत्तेः सूत्रकारीयानां सार्थक्यमिति चेत् मैवम् पर्युदासपक्षेपि वैकल्पिकैकश्रुतेः छन्दोविषयकत्वानि

वि२

हि॰सुधा नेकश्रुतेश्च मंत्रविषयकत्वात् छंदःशब्दस्य सामान्यपरस्य मंत्रातिरिक्तपदं कल्पयित्वा विकल्पस्य प्रामाण्यापरत्वसंभ
२७ मात् विशेषविधिर्विरोधे सत्यतिरिक्तविषयकत्वकल्पनस्य युक्तत्वात् तन्न उभयमतेपि यज्ञकर्मणीति तस्यानुवृत्ति
27 तात्पर्यग्राहकत्वेन विभाषापदं सामान्ययोगक्षेममेव इति केचित्तु एकश्रुतिप्रसंगेपि उदात्तोच्चारणादेव इंद्रशत्रु
शब्दे दुष्टत्वमित्याहुः॥ ॥यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते अनग्नाविव शुष्कैधो न तत् ज्वलति कर्हिचित्
निगदः पाठमात्रम् न ज्वलतीति न प्रकाशते निःफलमिति यावत् निरुक्तेतु स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधी
त्य वेदं न विजानाति योर्थम् योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा इति मंत्रलिखितपाठ यद्गृहीत
मविज्ञातविंभमिति पाठः॥ गृहीतं शब्दतः अविज्ञातमर्थतः प्रकृत्यादिविभागेनचेत्यर्थः एकः शब्दः सम्यग्ज्ञा
तः सुप्रयुक्तः स्वर्गेलोके कामधुक् भवतीति भाष्यं भाष्यप्रसंभौधीमाणाश्रुतिमूलकम् आजारबश्लोके सुप्रा
पायनस्मरणमपि यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले सोनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्यो राम २७
गविद् दुष्यति चापशब्दैः दुष्यतिचेप वैयाकरणाम् अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः कामं तेषु
तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवाहमहे वदेत् अयमहमित्यनुकरणं जानन्तीति परभिषित्संता नञ्समासे विभक्तिलोपः

पत्तिः अनुकरणत्वात् अस्य वामीय मित्यादिवत् वार्त्तिकाऽपठन्ति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति आधानोक्त स्म
यत्तमोनस्यो द्रव्यथायावर्थे मध्ये आ पाठ शेष स्ववोपनिपाते नैमित्तिकोऽपुन राये ये छिविधाये समाम्नात मर क्रिमित्ति
मात्रस्या नर्हत्वात् प्रकृते राज्ञेप सावान्निशद्दूपानि हृत्केऽर्थं किंदेवता प्रयाजानुयाजा इति प्रश्ने छंदांसि वै प्रजा
यात्रत वो ये प्रयाजा इमान्दिपशानुदाहृव आग्रेयाइति तु स्थितिर्भक्तिमात्र भिन्न द्विति सिद्धान्तीकृतवात् ज्ञात एव प्रया
जाग्ने ग्रनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वं तेह विरोरदत्त भाग मिमग्रेर्वर प्रार्थानम् तव प्रजायाजानुजाना श्चके द्रज ऊर्जस्वं
तो हविषः सेतु भागाइति देवानाम्वर दानश्च श्रूयते अन्यत्रापि श्रूयते यो वाइमां पद्यणः स्वरशोऽक्षरशो वा
चं विद्धाति स आर्त्विजीन इति पदे पदमिति सिद्धे कवचना चेति शास्त्र । ऋत्विजम् ईति ऋत्विक् मो र्हतीति
धृत पात्रार्त्विजीन पदं याअयाऽ कोभय परम यस्त्वेक्ष्यो घरवमामिति सूत्रेण यदार्त्विग्भ्यां तात्कर्मा ह
तीति च उपसंख्यानमिति वार्त्तिकेन च रवज्र ।। ।। अस्येपिमंत्र वर्णाः चावाग्निष्टर कुर्वित्र यो अस्य पाद हर्षी
र्षस्य पाहस्तासो ऽस्य पत्रिधाच हु वैहम भोराटवीतिमिहो देवो मर्त्यां आविवेश यादृ एव स सर्वकामद वाहन
भवेतद् रूप्यते यज्ञाद्य एवभाव वर्णानादिति कामानां हान पूर्वकानुध्यान फलत्वात् इति केयटः नामारव्या

सि॰सु॰धा
२८
28

नामनिपातोपसर्गाख्यातानांचतुष्टयम् कालानांत्रयम् येजकाद्यास्त्रैमेदेनकार्यनिष्पादकवर्णाख्यंस्फोटात्मकयोर्द्वयम् विभ
क्तीनांसौप्तकम् उरसिशिरसिकंठेत्र्यवद्धः त्रेधाप्रजकधानिष्पन्नत्वात् महान्देवः शब्दः महतादेवेनब्रह्मणासात्म्यम
य्यनप्रयोजनमित्यर्थः॥ चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः गुहात्रीणिनिहितानेंग
यंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंति मनस ईषिणोमनीषिणः एभ्योन्येवदंतीत्यर्थः गुहेतिलुप्तसप्तमीक
म शब्दार्थकम् व्याकरणेनेवप्रकाशंनान्यथा मनुष्यावैयाकरणाः तत्तुरीयंपदजातंनामादिकस्यचतुर्थंभागं
वदंतिसामस्त्येननजानंतीतियावत्॥ ॥उतत्वः पश्यन्नददर्शवाचमुतत्वः शृण्वन्नशृणोत्येनाम् उतोत्वस्मैतन्वंवि
सस्रेजायेवपत्य उशतीसुवासाः त्वशब्दोऽन्यार्थः इतोपिअपिशब्दार्थेएकोऽविद्वान्परम् अपहरणाशब्दस्यरूपमुपल
भमानोप्यर्थानवबोधात्परपश्यतीत्यर्थः उत्तरार्द्धंव्याचष्टेपरम् यथाकामयमानाजायापत्येस्वात्मानंप्रकाशयतित
थैवविदुषेवागपीत्यर्थः॥ ॥सक्तुमिवतितउनापुनंतोयत्रधीरामनसावाचमक्रत॥ अत्रासखायः सख्यानिजा
नतेभद्रैषांलक्ष्मीर्निहिताधिवाचि यथाचालन्यांन्यासक्तूनांतुषनिस्सारणेनसारंगृह्णंति तथाऽपशब्देभ्योवाचं
पृथक्करणंशानन्तीत्यर्थः अत्रज्ञानमात्रप्राप्योदुर्गममार्गरूपेवाक्विषयेसखायःसमानख्यातयः अपघा

राम॰
२८

नाशेनद्वैतनिश्चया सर्वमेकमिति मन्यमाना सख्यानि सानुरूपाणि भं नैवेऔ कररणा इत्यर्थलाभम् वेदारम्भे ब्रह्मारिता आ
लक्ष्मी विहन्ते बुपरमार्थसन्निविष्टत्तरोका सा यस्मा देवा सन्निहिता भवतीत्यर्थः चालनीति तु ः प्रमानि स्यम् इ
हं बनाम्य व्यवष्टे द परम् स्याद्वाद्रुहिणु मितउ इति त्रिकांड शेषे स्त्रीत्व ह्लीत्वस्यापि विधानात् अतः क्षित उपरि
पवनं भवतीति भाष्येरासस्कृतिः॥ ॥याज्ञिकाः पठन्ति आहिताग्नि परशब्द प्र युग्म प्रा याश्चि। तीयां सरस्वती मिष्टि
चेरेष्टिति तथा दशसु नरेका लं तत्रस्य जात स्यनाम विघये ओधा छोड व हा घे तरं तस्यत म ह्रद्धं त्रि पुसर्वा नूकं
श्रतारि प्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठित तमं भवति शरा ईव तु हारं वा नाम क्रुधा वत ह्रितामिति संस्कार्येषपि तारम वधीष्ठ
ये आ घाह्लयः उदबास्ता न नु कायस्पभि धत्त इति त्रिपुरषानू कम् मूलविभू ज्ञाद्दित्वाकः अन्येषामपि दृश्यते
रति दीर्घः पात्राद्दित्वात्तन् स्त्रीत्वम् अत्र तु तानामस्त्रीणां त्रिपुरषीविज्ञायत इति विसिष्ट प्रयोग ईदृशः॥ ॥राष्ठ
द्वैवा आसिवसुरा यस्य ते सप्त सिंधवः अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवेति ऋ० अत्र ७ सिंधवो विभक्तय काकु
जिह्वा उच्यते उच्यते ऽस्मिन्नियते तस्मिन् काकुदम् वाह्नितत्से परापरः धत्तर्थे कविधानमित्यधिकारलोकः शकंधादित्वात्

सि॰सुधा
२८
29

रह्रूपं इति स्के । तदुक्तं प्रेरणो ग्रंथिकरणोकः पृषोदरादित्वान्नुलोप इति अन्ये तु यथा चकोरान्वास्यन्तर इत्युपक्रम्य
कोकूपमानारएनानुदुतीति निरुक्तम् अनुन्नररतिनालुप्राप्यप्रकाशान्त इत्यर्थः यथा उग्निसंधिक्षलोपरहमयोऽप्र
तिमाप्रविश्यप्रकाशते तन्मलंभास्मीकृत्यता ऋषुकुंकरोति तथा विभक्तयोपि द्वरितान्निरस्यतीत्यर्थः सम्यक् स्मरणा
द्यष्ठप्रतिमेत्यमर‍ः गर्भेगर्भेतोऽन्वितं वा धाविशेजेसुखिवर्यत्रिक्षितिशाश्वत‍ः॥ ॥विषयप्रयोजनयो‍ऽकृत्याप्रति
पाद्यप्रतिपादकत्वसम्बन्धः उक्तप्रयोजनकामश्चाधिकारी मुमुक्षुर्या॥ ॥इतिप्रयोजननिरूपणं ननु यथा श्रा
चार्यप्रेरणाद्वेवेदाध्ययने प्रवृत्तिस्तद्वदत्रापि तत्किं प्रयोजनवत्तान्वेषणेन चेत् मेवम् इदानीतनेवाध्यवसायांप्र
योजनप्रश्नभक्त्वा वेदाध्ययने पि नेदुतरं तद्यतिरेकेणात्र प्रवृत्तिपन्नपपत्तेः वेदान्तो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लौकिका
श्च लौकिकाः॥ अनर्थकं व्याकरणं इत्यारंभाव भारा ह्यएवं कल्पेष्वन्यत्रैव प्रथमम पद्यन्तेनेति भाष्यं न च श्रा
वणपौष्ठपदीया वा पूर्वा ह्न पथाविती पूर्वोक्तं छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् अतऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्ले
षु नियतः पठेत् वेदांगानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत् इत्यादिभिः स्मृतिभिर्वेदतदंग अध्ययनयोः समुक्का
लनियम इति वाच्यम् भाष्यकारोक्तेरपि बलेन तत्र वाक्यकल्पसंभवात्॥ ॥नियमतद्दर्शनाय वार्त्तिकम् सिद्धेशब्दा

राम
२८

र्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु लोकत इति सर्वोऽन्वयित्र
थमव्युत्पन्नो लोकाधीनत्वात् अर्थवद्विस्याद्व्याकरणस्य लोकसिद्धशक्तिग्रहमुपजीव्यप्रवृत्तेः अत एव सम
र्थसूत्रेऽर्थावसिनादेशनादिति वार्त्तिकम् अर्थप्रतिपादनार्थं शब्दप्रयोगेऽपि प्रसक्तः शब्दश्च द्वेधा साधुरप
शब्दश्च तत्र गवादय एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्यादय एव इति नियमनिर्वाहकम् व्याकरणम् तत्फलं तु धर्म ४
तत्र प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत इति लौकिकः व्रीहीनवहन्ति याद्दृश्च लौकिकोऽदृष्टार्थः धर्मनियमदृष्टान्तश्च घास
स्वित षष्ठीसमासः न तु प्रयुक्तमात्राणां सुसाधुत्वे ज्ञापतेऽरज्जुरूपेमादिवृत्त्या दनेवे पथ्यम् तथा प्रमेया
णादिति वाक्यम् उ समस्त क्षिभिस्सप्तर्षिमत्त्वात् यज्ञाद्यम् सप्तद्वीपवसुमती चत्वारो वेदाः त्रयो लोकाः सा
ङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो
वेदः वाकोवाक्यम् इतिहासः पुराणं वैद्यकं इत्येतावान् प्रयोगस्य विषय इति आक्षिप्तेषां वैदिकप्रयोगः समास्येऽप्येवं ते
रव प्रयत्नेन रः शातवक्त्राः यत्रानभूम्याज्ञ रसं तनूनामिति न तु प्रसाधितान मात्रेण प्रयोगानुमानवचं

मिकु धा २ ३० ष्टोहीनामपि साधुत्वापत्तिः नाहिचचिरन्ति परः प्रऽयुज्यन्त इति निर्णीतम् शिष्टव्यवहारेण तत्र कत्यस्य प्रहणेः यथा
वाऽप्रयुज्यैकत्वप्रमितिविषयत्वे सति श्रुत्या घत्वेहेतुः तदाह यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति स्याद्वेतत् न प्राप्तो वा
नियमहृदकोनियमविधिः ब्रीहीनवहन्तीत्यत्र वैतुष्यसाधनत्वेनन खविदलनादेरपि प्राप्तिपक्षे वघात
स्याप्राप्त्यभावात् अवघातेनैव वैतुष्यं कर्तव्यमिति नियमनात् इतरव्यावृत्तिफलकः परिसंख्याविधिः इमाम
गृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इत्यत्र रशनाग्रहणोलिंगादश्वानामेव मंत्रप्राप्त्या गर्दभरशनाग्रह
णेऽवतात्प्रयात् - यद्यपि लिंगात्सर्वमेवेयं श्रुतिः प्रवृत्ताऽतस्यानुपपत्तिप्रतिसंधानापत्तात्तथाऽचरमप्रवृ
त्तिकथा न च - तथाप्युक्तव्यावृत्तिरेव फलम् तदुक्तम् अप्राप्तविधिरेवायमतो मंत्रस्य निश्चितः प्रयोजनं विधेः
किं स्याद्वृत्तेरिति तु निरूप्यतो न गर्दभाभिधानीतः फलमन्यन्निवर्तनात् एवं च लिंगेन उभयसाधारणरशनाग्रह
णे मंत्रविधिकल्पनवाचा बहुधार्थे भरशनायां संभवति नांरेव प्रत्यक्षरशनाविधिनाश्वरशनायामेव मंत्रवि राम
धानात् लिंगस्योभयसाधारणविधिकल्पकत्वाद् गर्दभरशनायां मन्त्रस्य प्राप्त्यभावः प्राप्तिरेव व्यावृ २

निरस्तु यते पक्षस्तु प्रमाणांतरप्राप्त एवकार्थो ऽवार्यते यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र पञ्चातिरिक्तभक्षणस्यापि प्र
न प्राप्तितया पञ्चातिरिक्तभक्ष्याद्व्यावर्त्तनात् मर्यादा प्राप्त परिसंख्या न च पञ्च नियम एवास्त्विति चेत् अत्र विज्ञानेश्वर निय
मवैशेषाशा घभक्षणदोषप्रसङ्गः पञ्चातिरिक्तभक्षणदोषप्रसङ्गेन इति प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवेति प्रा
धायां च प्राप्त बाधकत्रयदोषाभावात् इतरेतरयाच्छितीयाभ्यर्हिताइति सिद्धान्तः तथा च पञ्च पञ्चनखा इत्यस्य नियमो
दाहरणत्वं भाष्यप्रदत्तं नोपपन्नमिति अत्राहुः परिसंख्याप्यत्र नीयमशब्देन व्यवह्रियत इति न चैवमपभ्रंशेभ्यो
बोधो न स्यादिति वाच्यम् नियमफलत्वाद् यस्यादृष्टस्याभावे ऽपि दृष्टस्य कार्यस्योपपत्तेः ॥ न च विकल्पनास्तिनादि
तावैतुल्यवत् द्विजेतराभिमुखभोजनेत्यादिवत् न च अपभ्रंशानामर्थावबोधहेतुत्वस्यान्वयवत्वात्कारणाभा
वात्प्रयुक्तात्सर्वार्थावबोधः स्यात् मेवम् पर्यायत्वं बहिर्निगमना भीवरहाद्यपभ्रंशानामपि शक्तिसम्भावा अस्मात
हास्य मर्थो बोद्धव्य इति व्यवहारे छायाः शक्तित्वपक्षे भगवद्धरिणायाः सन्मात्रविषयकत्वात् पदार्थान्तरत्वापत्तेरपि
कस्यैकस्य तुल्यत्वात् असाधुसमवराद्वारा साधोर्बोधकत्वप्रसङ्ग इति वादिसमाहितानां गवादीनां बोध

सि॰सुधा॰ २१ 31 कत्वपरोऽस्मात्तार्किकैरभ्युपगमात् नचात्मत्ववत्त्वाभ्यां विनिगमः आत्मत्वायाँसोहि शब्दाभ्यासस्यापशब्दा इतिम
ताभाष्योक्तेरितिवाच्यम् घटबोधकत्वरूपायाः शक्तेस्तन्तूं मात्रेऽवबद्धतानङ्गीकरात् शक्तिग्रहस्य च मत्वकल्पेन
स्यऽपनरतिरिक्तत्वात् नचैवं सर्वे सर्वे सर्वार्थवाचका इतिपर्यवसानात् अनेन मुख्यविभागोच्छेद इति वाच्यम् त्वपक्षेऽप
ईश्वरेच्छया गोत्वादावतिप्रसङ्गात् प्रयोगप्राचुर्यतद्विरहाभ्यां विभागात् अत्र नैयायिकाः ईश्वरेच्छामात्रं
शक्तिः किन्तु तद्विषयविशेष्यवैशिष्ट्येन तथा च संज्ञामात्रविषयकत्वमकिञ्चित्करम् प्रमाणानुरोधेनैव यथोक्त
विशेषणलाभात् मिथ्याहुः उक्तेच्छयेश्वरेणास्यां तत्तेनोच्चरितत्वमेव शक्तिः नचैवमाधुनिकपदाऽव्याप्तिः स्यादृशे
क्षिपितानामेत्यादिनां नामत्वेन तेषामपीश्वरेच्छाविरतत्वात् नच विधेयप्रतियोगित्वेनापभ्रंशानामप्यपभ्रंश
रूपेण तथात्वं तत्र इच्छयोच्चरितत्वाभावात् नामपदार्था नारम्भनया नाम्नापारिभाषाणामपर्याभावात् नवगा
वीशब्दस्य बोधकतयास्वदृशात् प्रसंबंधसत्वात् तस्य शास्त्रयागविसाधुत्वापत्तिः गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ घनेऽरोधात् राम २१
शक्यसंबंधस्य लक्षणासत्वात् इति वाच्यम् शक्यसम्बन्धस्य इतरथात्वात् अस्य हि प्रयोजकं संबंधाश्रयस्य

साक्षात्परंपरासाधारणशक्तिविषयपर्यवसन्नत्वात्काव्यादिपदेऽनुपपन्नोऽतिव्याप्तिः ।। एतेन पदार्थान्तरत्वपक्षेऽपि वैयर्थ्यं
व्याख्यातम् उत्कलाद्यवस्थोभयत्रविनिगमकाभावात् न च प्राकृतस्यापि संस्कृतप्रकृत्यनुगतत्वात् शक्यतापत्तिः तद्भवस
समोऽदेशीयनेकः प्राकृत इति वृद्धैः यत्तु काव्यप्रकाशादौ शब्दशक्तिमूलध्वन्यादौ प्राकृतगाथोदाहरणम् तत्तद्बोध्य
संस्कृताभिप्रायम् शक्तिभ्रमाद्बोधोत्पत्तौ तत्र शक्तिस्वीकार इत्यसंगतम् व्याप्तिभ्रमविषये व्याप्ते रव्याप्तेः त
थाच न च शक्तिसाध्यं वाच्यारोपाद्भवितुमर्हति आरोपितादुक्तानापि दोषापत्तेरित्याशंक्योक्तम् ज्ञायमा
नकरणे प्रयोजनं तु पवत्तथा ज्ञायमानादेव फलम् वाच्येष्वारोपाद्धूमानुमितिवदिति न च जनकज्ञान
स्य भ्रमत्वे शाब्दबुद्धेरयाथार्थ्यम् शक्तिज्ञानयथार्थत्वस्य शाब्दप्रमायाम प्रयोजकत्वात् अन्यतानोक्तम् व्यभिचा
रात् नापि जनकज्ञानभ्रमत्वेनायथार्थत्वम् अनुमानुव्यवसाये व्यभिचारात् अपभ्रंशस्य शाब्दप्रमाजनकत्वं
तत्प्रयोजकत्वायोग्यता इत्यर्थार्थात् दोषाद्दुष्टा अबाधितसंसर्गज्ञानजनकपदार्थोपस्थापकत्वात् संसर्ग
बाधकप्रमाविरहाद्वा इति प्रयोगप्रपदयोरविशेषेऽपि व्याकरणस्य साधुत्वनियमार्थत्वात् कोषादीनां शक्ति

दि॰ सुधा ३२ 32

नियामकत्वाद्युक्तेश्च वाक्यपदीये ॥ ते साधुत्वम्‌ अनेन प्रमयोः प्रतिहेतवः । तावन्मात्रमुपगम्येव शब्दस्यार्थप्रकाशकत्वं न
विशिष्टैरनुगम्यते यथा यादृच्छसाधवः ॥ न यतः स्वतीरात् स्त्रीरात् तस्मात् सांज्ञात् द्वावाचकः ॥ कोवांचेति यत्तावान्‌तः ॥ पीठामारा
प्रभाषते अव्यक्ते नहि हानेन व्यक्तेर्भवतीति निःसंशयः ॥ एवं साधोः प्रयोक्तव्ये योपभ्रंशः प्रयुज्यते तेन साधुव्यवहितः ॥ कश्चि
द्वयोरभिधीयत इति नन्वसंस्कृतज्ञानरहितानां म्लेच्छादीनां कथं शब्दार्थयोः प्रतीति वाच्यं प्रथमं केनचिद्‌ वृद्धेन प्रयु
क्तेषु प्रयुक्तो गोशब्दाद् इदमर्थप्रतीतिप्रवृत्तिवान् । कावांवेत्यादिन्यायात् पार्श्वस्थो गावीशब्दादेवास्यार्थस्य प्रत्ययो
जात इति भ्रमेण गावीपदं गव्यशक्तं इति कान्येषामुपादानाधीतिभ्रमपरंपरया निर्वाहात् । नन्वेवं संस्कृतत्वाभा
वेशात्तत्भावव्याप्यत्वज्ञानं च तां तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवतां स्मारयेतच्चेत् साधून् अर्थावगतिहेतव इति
रीत्या तत्स्मरणाद्बोधोपपत्तावपि संस्कृतविशेषज्ञानविरहितानामपभ्रंशाद्बोधो न स्यात् विशेषदर्शनस
त्वे भ्रमानवकाशादिति चेत् अत्र केचिदाहुः अयमर्थः किंचित्पदवाच्य इति सामान्यज्ञानाद्धीति अतः तार्थशक्ति
ज्ञानं तत्रापि कल्पनीयम् यद्वा तद्बोध्यार्थसंबद्धपदार्थान्तरवाचकस्य स्मरणात्तात्पर्यज्ञानाद्बोध इति नन्वय राम: ३२

असर्वेषामपभ्रंशास्तत्समार्थकसंस्कृतमात्रस्य चानुपस्थितिदशायां ज्ञायमानशाब्दबोधानुपपत्तेः। लाक्षणिकस्य। ननु भा
वकत्वाद्धि दिवाच्य सविभक्तिकस्यैवोक्तपदस्य स्मरणात् विभक्तेरेव तत्रानुभावकत्वात् गंगायां घोष इत्यादिवत् एवं स
र्वेषां सर्वार्थवाचकत्वे अन्यशब्दोऽन्यशब्दश्चक्रमेणावाञ्जनि इत्यादेश्चक्रमेणासाधुर्वेदक्रमेणासाधुः परत्वपरश
ब्दप्रयोगदुष्टदुर्मेतिप्रतिपाद्यार्थ इति सिद्धान्तविरोधः॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेत्यादिपर्यविशेषणादिप्रानुशासनानुपपत्तिप्र
प्रसक्ताद्धेः। प्रयोगबाहुल्याल्पत्वयोरसर्वज्ञापरिच्छेद्यत्वात् कोषादेश्च शक्तिमात्रबोधकत्वेन तद्गतात्पर्यकत्वात् अ
त एव दुःखनादिपदानामल्पप्रयोगे नैपालकारिका॥ नियतविषया अपि शब्दा दृश्यन्ते शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्व
व भाष्यन्ते विकार एवैनमार्या भाषन्ते इत्यादिभाष्यनिरुक्तादिदर्शनाच्च तत्प्रयोगाणां तस्मिन्नर्थे गौणत्वं स्यात्। य
तु सर्वत्र शक्तिस्वीकारे लक्षणानङ्गीकाराल्लाघवं अन्यथा कार्यकारणभावद्वयस्य शाब्दधीद्वये परस्परव्यभि
चारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटाववच्छिन्नेतरत्वस्य च निवेशपस्य चापत्तेरिति तत्तुच्छम् शक्तिज्ञानीय
कार्यकारणभावेऽपि तत्साम्यात् न च तादृशस्थले शक्तिभ्रमाधीनबोधस्तत्र शक्तिज्ञानत्वेन कारणतापा:

सि॰ प्र॰ शा
२२
33

स्वयापि कल्पनाया अनतिरिक्तमिति वाच्यम् तथापि लक्षणीकपदानामनुभावकत्वं पदेति तीरत्वप्रकारकतीरविशेष्यक
शाब्दत्वतीरपदशक्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकम् गंगापदलक्षणाज्ञानस्य तु ताहृशास्मृतित्वमिति कार्यतावच्छेदकभे
देन व्यभिचारानवकाशात् नव्यमते पि लक्षणातावच्छेदके लक्षणानभ्युपगमात् किंच शक्तं शब्दानथाश्च उदाहृत्य विचा
र्यते एकैकस्य शक्तता नार्थवाचकत्वे अप्रयुक्त शक्तिकल्पनं तावत्कार्यकारणाभावकल्पने तावदस्य च हितो न रूढत्वेनि
वेशानवश्यतस्यात् ममतु शक्तमेव शक्यं कल्पनेन हि ममापि तावतीनां लक्षणानां स्वीकार आवश्यकः तावदर्
थेभ्यो लक्षणायाता तावदर्थबोधः कस्यचित् ज्ञातस्यैव … मानाभावात् एतेन शक्ति भ्रमोपि व्याख्यातः त्वयात्वज्ञा
नितार्थबोधस्य तच्छक्तत्वकल्पने मानाभावात् … प्रावदर्थबोधो जायत इति कल्प्यम् एवं तज्जन्यव्यवहाराद्यो
पि ह्युति मत … केचित्तु शक्तिलक्षणाज्ञानयोरेक एव कार्यकारणभावः शक्तित्वावच्छिन्नसास
र्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपितार्थनिष्ठविशेष्यता वा लिज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं शाब्द
बोधत्वं च कार्यतावच्छेदकम् घटो घटपदवाचि तत्रार्थो विशेष्यं पदं प्रकारः शक्तिस्संसर्गः नन्वेवं शक्यसंबंध

रम
२२

स्वलक्षणास्थले संसर्गत्वाभावस्याग्रहः तस्यापि शक्तिघटितत्वात् शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पर्याप्तेरनिवेशात् नचैव
शक्तेरुपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकपदाभावप्रकारकनिर्णयसत्त्वे कैवलक्षणाज्ञानादपि लक्ष्यार्थबोधो न स्याद्बाधस
त्त्वादिति वाच्यम् पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितशक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतायामर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वस्य
प्रतापस्य सांसर्गिकविषयताद्रूमावच्छिन्नविशेष्यताकतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकस्यैव
प्रतिबंधकत्वादिति तदसत् उक्तबाधदशायां शक्यार्थबोधस्यापि प्रसङ्गात् शक्यसंबंधप्रतियोगितावच्छेदककोटौ
ज्ञानदशायामपि लक्ष्यार्थबोधप्रसङ्गाच्च उक्तरीत्या बाधकाभावात् शक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतायाः पदनिष्ठविशेष्य
तानिरूपितत्वानभ्युपगमे पदनिष्ठविशेष्यतायां शक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वस्यापि दुर्वचत्वात्
यन्निष्ठयत्विषयताया निष्ठयतद्विषयता तन्निष्ठा तद्विषयतातन्निष्ठविषयतानिरूपितेति लक्षणत्वात् अन्यथा
शक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतायां पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वस्य पदनिष्ठप्रकारतायां वा शक्तिनिष्ठसांसर्गिकवि
षयतानिरूपितत्वस्याभावमभ्युपगम्योक्तबाधदशायां लक्ष्यार्थबोधप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् तन्निष्ठविषयतानिरूप
कस्य कथं तन्निष्ठविषयतानिरूपितत्वं नास्तीति युक्तेः एवमुक्तेऽपि ज्ञानगतरूकत्वात् एवं पदनिष्ठप्रकारतायां

सि.मुक्ता
३५
७५

मर्थविशेष्यताभावः स्वीकृतयापुनशक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतायां रसप्यापादनीयम् तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानि
रूपिता तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकप्रकारकातद्धर्मावच्छिन्नत्वनियोगिताकाभावज्ञानमेव प्रतिबंधकमित्यस्यापि स्वचत्वा
त् अत्र इदं बोध्यम् भाष्यमते कृतानेवाप शब्दप्रयोगनिषेधः न म्लेच्छितवा इत्यस्य तत्प्रतिकरणस्थत्वात् अन्यतरमपि
पर्धाणाम् सर्वाणोनाम यज्वयो नभूत् अस्पापस्यधर्माणाः परापरज्ञाइत्यादि योगधर्मेण धर्मसाक्षात्कारवेन आयम
र्थः विषयो दासीन तयायद्वान् सद्धा न हतिवक्तव्ये पर्धाणां सर्वाणां इति प्रयोगात् तन्नामकता इति एवं यको नोर्वहिरप
शब्दप्रयोगहेतुः इत्यादि इति तस्यानियोगीतत्वोन्नयनमिभ्देरण्यकम् एकम् उपायमोसभ्यत्पादितृप्तकार्यमपि प्रतिः प्रतिषेधः
कर्तोरंगमिष्टः प्रकरणाश्रयाम् वार्तिकमते तूभयत्रानिषेधः नान्तं तवदेहिति अ। नारभ्याधीतपुरुषार्थनिषेधेन सर्व
सिद्धेनार्थान्तरवत् पद्यान्तरस्यापि प्रतिषेधोपपत्तेः एवञ्च अक्रतावपभाषणोत्तहेतुरयं अपवायभ्रत इत्यस्य गात्म राम ३५
नायमात्रमितिविशेषः अत्र मीमांसाकोसमकृतः अन्तपदस्योभयपरत्वेवहेतिपुञ्जारणप्रतिपादनेभयपर
त्वे वैरूप्यम् एवं सम्स्कृतान्तपदस्यापि नचशब्दान्तस्यैव तर्हि निषेधोयं विनिगमकाभावादिति वाच्यम् प्रा

तः आत एव तत्तेनैव हंतिपुरोडाशयाज्ञकीर्तिये ग्निहोत्रम् इत्यादिष्वत्र प्रयोगवशादर्थान्तरस्यावच्छिन्नपदशक्त्यवधारणात्
माख्यमते एतवकाशतया तद्दुरोधेनात्र प्रयान्तरपदस्यार्थासत्पलपरत्वस्य कल्पयितुमुचितत्वाच्च अत्र एवनान्
तम्बादेहितिश्रुतेरेव विवाहार्थान्तरवदनाभ्यनुज्ञापकस्य स्याऽसंकोचः नचनम्लेच्छितवा इति म्लेच्छितभाषायाः
तन्निषेधः हेलय इत्युपक्रमविरोधात् म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्युपसंहारविरोधाच्च ननु वाग्योगविदुष्यति
चापशब्दैरिति वाचा नैव हि मनसा च यज्ञः प्रवर्तत इति दर्शनेन वाग्योगविदुषः यजमानपरत्वात्साधुभावशा
नियमस्य याज्ञे कर्मणि नियमोऽन्यत्रानियम इति महाभाष्योक्तयज्ञमात्रपरत्वात्तद्वत्त्वेव ज्योतिष्टोमेऽपि निषेध
सिद्धौ तत्र पृथङ्निषेधवैयर्थ्यमिति चेत् नः अवघातासंभवे दलनादिवत्प्रतिनिधित्वेन प्रसक्तानामसाधूनां प्र
योगनिषेधार्थत्वात् उ यज्ञिया वै माषा इत्यादिवत् एवं च ज्योतिष्टोमे साधुप्रयोगासम्भवे प्रतिनिधित्वेनाप्य
साधूनां वाच्याः किन्त्वविसंकेताविभिरेवमपवहर्तव्यं यज्ञान्तरे त्वपभ्रंशानामपि प्रतिनिधेयाशक्तिः फलितं अतएव
नाहिताग्निरपशब्दं प्रयुङ्क्ते यत्राहिताग्निरपशब्दं संगच्छेते अन्यथा निषेधस्य ज्योतिष्टोममात्रपरत्वे नैमित्तिकप्राय
श्चित्तस्यापि तन्मात्रविषयकत्वस्य प्राप्त एवासिद्धेः नन्वेयमिष्टिरनारभ्याधीतत्वेनाहिताग्निनाशे स्याद्विवि

सि॰सुधा ३५ थैवस्यादिति वाच्यं प्रायश्चित्तीया मा भू मेयादिभाव्यदर्शनेन दोषानिर्घातार्थत्वाद्दोषस्य चाभावान्न सारेणायद्दोषप्रा
दभावरणादेव प्रसक्ते दोषनिर्घातद्वारा क्रत्वङ्गत्वप्रतीतेः न चैवमप्याहिताग्निग्रहणं वैयर्थ्यं यत्र मात्र एव तद्दधिका
रादिति वाच्यं याज्ञे कर्मणि भाव्य स्यतो ऽसाधुभाषणनिषेधस्य समार्ते यत्राक्षिप्यो ऽप्याष्ट्रत्पर्थत्वात् वक्ष्यति प्राय
35 श्चित्ते पवाद भाषणस्य निमित्ततया तद्विशेषणमाहिताग्निपदमविवक्षितमेवेत्यनुवाद एव न च नैमित्तिकोक्तेऽधि
कारित्वेन तद्विवक्षा : इष्टेरपि स्वतन्त्रस्याहिताग्निसाध्यत्वात् अतो न तद्वैयर्थ्यभयेन स्वतन्त्ररूपपुरुषार्थनिषेधकल्पनं पुन
स्तवाक्यायोगविधित्वात्प्रायनवचनात्स्वसवार्थोऽपि निषेध इति वाच्यं यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमित्यन्यायेन प
तंजलिप्रोक्तस्यैव ग्राह्यत्वादित्याहुः॥ ॥अथ किमिदं साधुत्वं न तावद्बोधकत्वं अपशब्दसाधारण्यात् न च शक्ति
मत्त्वं शवादिदिकरणान्नाम साधुत्वापत्तेः गोणीकर्तानिश्चयत्र कतायामुक्तौ येष्वाश्रयत्वात् अपशब्दे व्यभिचाराच्च.
साधुत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वेनाभ्युपगमाच्च. गोणालाग्निरीकयोरव्यापेश्च तयोरपिद्घादिरूपचेत्कुत्रित्सर्वेति
चेत् गावी शब्दस्य गंगणापिनमविगृं प्रीणयितुं शीलमस्येति मिश्रो मानी पाशुङ् शब्द इत्यतो गोणीनोवाक्यविद् राम ३५

किसत्वाज्ञत्वपित्वप्रापत्तेः एतेन शक्तिमत्वं तदिति परास्तं एतेन यस्य शब्दस्य यत्रार्थेऽनादिः प्रयोगः स तत्र साधुरित्यपि
पि निरस्तं हेलय इति वेदप्रयुक्तेऽशिष्टाद्येतिव्याप्तेश्च तस्यापशब्दत्वात् न च वेदस्य तद्देशेनुवादरूपत्वान्न तत्राना
दिः प्रयोगः संज्ञाशब्देष्वव्याप्तेश्च न च नामत्वेन तद्वदपि वेदस्थमेवेति वाच्यं नापभाषितवै इत्यादौ नपभ्रंशत्वेनाप
शब्दानामपि तथात्वात् न चानिषेधाप्रतियोगित्वेन तदिति वाच्यं म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्यादौ तस्यापि सत्वात्
एतेन वेदस्थशब्दत्वं तदित्यपि निरस्तं भाषायां सन्देयसंज्ञश्च प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति भाषापुरस्
स्कारेणानुत्पादितानां निषेधत्वात् पुवाभित्यादीनां साधुत्वानापत्तेश्च भाषापदोपादानसामर्थ्येन तेषां वेदप्रयो
गोनाक्षीति निर्णयात् नापि यज्ञप्रयोगार्हत्वं साधूनामेव तथात्वात् नद्वच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् एतेनाभ्यु
दयजनकत्वमपि परास्तं नाप्यनपभ्रंशत्वं तद्ध्यपभ्रंशभिन्नत्वमेव तत्र न साधुत्वं संज्ञाशब्दादिष्वव्याप्तेः नापि सा
धुभिन्नत्वं अन्योन्याश्रयात् साधुत्वस्य तद्घटितत्वात् नापि ज्ञायमानाभ्युदयप्रयोजकत्वं तदवच्छेदकरूपानिरुक्तेश्च ना
प्यन्तं वेदेतिहासादिना विसंवादि संस्कृतस्यापि ज्ञायमानाभ्युदयजनकत्वात् न च जातिविशेष एव साधुत्वं कत्वादिना सां
कर्यात् साधुककारेऽसाधुककारे च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोः साधुत्वकत्वयोः साधुककारे

सि॰सुधा
२६
३८

समावेशात् कणादादावाराद्धिवत्वात् वर्णेऽरिकि पि पर्याप्तासामानाधिकरण्यासंभवात् अत्राहुः अत्र पञ्चहस्ताना
दिशब्दाप्रयोगपत्ता प्रक्रिया अजनीयावाजातिः कापीहसाधुता इत्यभियुक्तोक्त्याजातिविशेष एव साधुत्वं न च सं
करः ह्लादायकः गुरुत्वागतजातेनस्याऽदोषत्वात् तथाहिः संति तावच्छब्दे गुरुतरजात्यतावच्छेदिका जातयः यतः
स्त्रीपुंसाधुव्यक्तित्वमनुमीयन्ते संति च देवदत्तादिव्यक्तावच्छेदिका जातयः यतो यं देवदत्तीय इत्याद्यनुमीय
ते इति निर्विवादं तत्र देवदत्तीयत्वाभिव्यञ्जिका जाति मूर्तीय कफारादि व्यतिरेकास्वीकर्तव्या यत्र देवदत्तीयात्र
नोद्यास्य वर्णाः पूर्वमश्रुता तत्रत्याऽनुपायानि जय देवदत्तोच्चारितो पवर्णाश्रवणे देवदत्तीयत्वानुमानस्यानु
भविकत्वात् कत्वादि व्याप्यता दृशनानाजाति स्वीकारे अपूर्ववर्णत्वजातेः पूर्वमग्रहादनुमानानुपपत्तेः
तथा च देवदत्तोच्चारितगकारे चैत्रीयकौकारे च परस्पराप्यताभावसमानाधिकरणयोर्देवदत्तीयत्वाभिव्यं
जकजातिकत्वजात्योर्देवदत्तोच्चारितककारे समावेशात् संकरमावश्यकं इति। तन्निरस्तं द्रव्यगतजातिनो वैपर
त्याभावात् गुरुत्वागतजातौ सांकर्यं न दोष इति मतं निर्वीजमेव यतु पायत्वजातावाजत्वापेन गुरुत्वोपितस्य दोषत्वभि राम
२२

निमग्नोऽहं तावदभिहितत्वात् न चोत्क्रान्तपपत्तिः तत्र समर्यमाणायाः ककारादिष्विति जातेरानोपरोधेवानुमानोपपत्तेः विपर्ययसत्त्वेना
नुमितेर्भ्रमत्वानापत्तेः अत एवोक्तं शब्दमारोणा अककककारादिष्वेकत्वादिव्याप्यजातिर्भिन्ना तयाप्रत्येकं अककककारादिष्व
कादिप्रभवत्वमनुमायते व्यवहारः ननु अकादिककारेष्वेका जातिरस्ति सकप्रभवत्वानुमापकात् व्यवहारिका
णत्वादिना संकरप्रसंगादिति मिथ्या एकसाधुत्वजातेर्वर्णादिष्वेव भिन्नत्वे वर्णेषु साधुत्वप्रत्ययापत्तिः वाक्ये तथात्वप्रत्यया
नुपपत्तिर्देवदत्तीयत्वानुमापकजातिसंकरापत्तिश्चेत्याहुः किंच घटादिपदेषु जात्यनुपपत्तिः पदस्य वर्णसमुदाया
त्मकस्य अव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन घविशिष्टटकारादिरूपतया साधुत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य युगपदनवस्थानात्
अनारम्भे तु गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेदिति न्यायेन नफत्ववत् साधुत्वस्यापि जातित्वासंभवात् जातेर्व्यासज्यवृत्तित्वानु
पपत्तिश्चेति अत्रोच्यते अपभ्रंशानामाशयः नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं जातिस्वरूपं तत्र व्यासज्यवृत्तित्वेऽप्यक्षतं स
मवायावच्छिन्नवृत्तेरेकमात्राश्रयानिरूप्यत्वनियमाभावात् घटादावेवमप्यव्यभिचारात् संयोगादीनां च जन्यत्वादेव जा
तित्वाभावो न तु व्याहताभावो न तु व्यासज्यवृत्तित्वात् दर्शनमात्रस्य चाप्रयोजकत्वात् पदत्ववृत्तित्वाभ्युपगमादेव संकरो

सि०मु०धा० पववकाशं: एकजातिपर्याप्त्यधिकरणोयथोक्तामप्रातिपर्याप्तावेव तद्दुल्लासात् नचप्रकारो वासुदेव: स्वादिशाघनशासना
३७ देवतत्संकुचो ग्रइगादो संकरो दुर्वार: तथापि वाक्यनिष्ठसाधुत्वाभ्युपगमे दोषाभावात् नचैवं व्याकरणस्य शास्त्रसाधुत्वानु
शासनत्वभङ्गापत्ति: पदद्वारा वाक्यस्यैव संस्कारात् वाक्यादेयोऽपपदानि संस्कार्यन्ते इति पतस्यानि नपदान्तस्त्र त्रे०
37 आकाराद्दृष्टत्वात् पदमात्रस्य कया च द्युमत्या साधुत्वासाधुत्वयोर्व्यवस्थितत्वात् नच पर्याप्त्यधिकरणसमुदायघट
कवर्णानामेवकालानवस्थानात् कथं तत्र साधुत्वम् पदवाक्यप्रतिपन्नस्य सर्वसम्मततयातत्र्या दृष्ट्या विषयतायस्य
वर्णस्य तद्विषयतापन्नवर्णसमुदायेन तद्वृत्तिसंभावात् प्रत्येकविषयवर्णमात्रवृत्तित्वानभ्युपगमात् व्यवहारेण
तथैवसिद्धत्वात् च विरुद्धधर्मसमसंख्याकानि पारुवाकारादयोवर्णा इति पक्षस्य पाणिन्याद्यभिमतत्वेन अद
उरग्रश्रेयस्य मारणावात् मतिशुल्कस्य व्याकरणाद्युत्पाद्यत्वे साधुत्वे व्याकरणा°रिगृहीतत्वत दभावाभ्यामेव ज्ञाम प
शिकाणांसाधुसाधुव्यवहारात् अतएव य: शब्दो व्याकरणे न यस्मिन्नर्थे व्युत्पादित: तत्र साधुरसाधुरन्यत्र ना
म्नामपुराणादयोवहुलमिति व्युत्पादितत्वात् केवलप्रकृतिप्रत्यययोर्बाधयति ग्रामगादेश्चनानं व्युत्पाति पदम् राम ३७

अनभिधानेनोक्तान्त्रयोगानर्हत्वात् गोरगावीगोणिकयोश्च यथाप्रतिपादकत्वं तद्व्युत्पादनमपि तथेति तयोरपि साधुत्वम् न
चासाधुशब्दव्युत्पादकत्वेमेव व्याकरणत्वाभिप्रायात्माश्रयः शब्दगुणदोषाविविक्तिरभियुक्तैः प्रकृतिप्रत्ययादिपरिक
ल्पनया शब्दाचारव्यापकवाक्यस्य व्याकरणत्वात् न च गुणदोषयोरपि साधुत्वासाधुत्वात्मकत्वाद्दोषतादवस्थ्यम् ध
र्मजनकत्वाधर्मजनकयोरेव तत्त्वात् न च साधुत्वविशिष्टव्याकरणव्युत्पाद्यत्वं तद्व्युत्पाद्यत्वे च साधुत्वमित्यन्योन्याश्रयः
पूर्वपूर्वव्याकरणात् साधुत्वमवगम्य उत्तरोत्तरव्याकरणे न तद्व्युत्पादनात् साधुत्वस्य जातित्वेऽ प्रतियोगिकत्वापत्तेः
सर्वत्र सर्वसाधुत्वापत्तेः ॥ न च गोशब्दोऽश्वेऽप्रयुक्तः साधुरेव ज्ञापकश्च न भवति तत् शक्तत्वेनाज्ञानादिति वाच्यम् गा
वीशब्दस्यापि कयाचिद्व्युत्पत्त्या कश्चित्साधुत्वमिति तत्र जातियोगेन गव्यपि साधुत्वापत्तेः ॥ प्रतिशब्दभिन्नतद्विषयज्ञा
निर्विकारे चाननुगमात् न च जातेः प्रतियोगिनिरूपणानिरूप्यत्वाभाववन्नियमो जातित्वात्किन्निरूपणानिरूप्यानस्या
दिति वाच्यम् तत्रापि जातिर्नेतरानिरूपणानिरूप्या किन्तु तद्व्यञ्जकत्वमेवोपभ्युपगमात् इत्याहुः ॥ मीमांसकास्तु शक्तिभ्रम
याऽर्थप्रतिपादकसाधुत्वम् कहतित्वं शक्तिलक्षणागोणापत्यतमत्वं पावनम् गाव्यादिषु च प्रयोगादेरन्यथैवोपपत्तेर्वांतित्र

प्र·कुमा
२८
38

वार्मवान्नाव्याप्तिः संज्ञानां तु दादद्वेष्ठानीत्यादिसामान्यविधिना पुत्रत्वाद्युपाधिनासंकेतकरणेनशक्ते 8 प्रमितवान्नाव्याप्ति 8 पुत्रादि
नामकरणे गुरुद्वेष्ठनियमश्रुते 8 अनादिशक्तिनां संज्ञास्वपि नेविन्नु प्रते इति वाक्यपदीयात् डित्थादीनां चाल रूपत्वाद्देव.
सेवत: साध्वोमता इति न्यायात् बहुनो ष्टुति ग्रहाभावे तेषामर्थबोधकत्वानुपपत्ते 8 स्वयं संपादितसंकेतत्वेन गाव्यादिवि
वांतरे पस्त्रपकतयापि तद्योगात् सुखार्थाभावेन मूलकलतरागोरापोरनुपपत्तेः सांप्रतिकशक्तिस्वीकारे गौवा
द्यादिशब्दानामर्थबोधकत्वं बाध्य अतएव -- ष्टुसाधुत्वेपि न क्षति 8 अतएव पाणिन्यादेर्केरित्यादौ अकब्यादिप्रयोगो
पपद्यत इत्याहु 8 केचित्तु देरिपादिनां डित्थशब्दानुकरणत्वमेव अनुकरणेन रमितिराद्यप्रयोगनियमे मानाभावात्०
अनुकरणं वानितिपरमिति सूत्रविरोधात् नये वेदी निशाद्येप्येवलोपादिकार्यस्यान्नत्वं पस्वरादिवर्णास्येति वाच्यं ल
तया यातपरावांगीकारादित्याहु 8 असाधुत्वं तु तद्भिन्नत्वमेव न तु जातिविशेष 8 प्रमाणाभावात्· तद्धनुभवस्पसा
धुत्वाभावविजयकत्वस्यानुभविकत्वाच्च योग्यानुपलब्धिबाधितत्वाच्च· साधुत्वं तु व्याकरणसंस्कारसहकृतश्रोत्रेन्द्रि राम·
यग्राह्यं तदुक्तं प्रक्रियाभ्यं जानीयेति· तदुक्तं रत्नत्वमभियोगात्स्यादिति· तथा अभियुक्ताश्चयतंत्रयन्ति बहुप्रयोजना २८

मत्रापत्युक्ताहेयाराणां ज्ञानेनाधिकृतामता:। साधनुशासनाभ्यासस्यासाधुविषयकसंस्कारजनकत्वोक्तौकतिसंज्ञाप्रसंगा
दिति संज्ञाशब्देषु त्वयाविशेषः याश्चेतास्वेच्छयासंज्ञाः क्रियन्तेटिघुभादयः कथं तु तासां साधुत्वं नैवतास्माधवोमता॥४॥
अनपभ्रंशशब्दत्वान्नाप्यासामपशब्दता हस्तसंज्ञापथालोके तथासंकेतिताइमाः नासांप्रयोगेभ्युदयः अपवादोपिवाभि
धेर लाघवेनार्थबोधार्थमत्र युज्यंते तु केवलम् इत्युभयबहिर्भावः एवंहारायसंज्ञा यानियमः संज्ञिनि क्वचित् नित्यएव तु
सम्बंधो डित्यादिषु गव्यादिवत् हस्तादीनां च शास्त्रे भिन्दारानेवकेदलक्षणा: प्रकृतिमोभिसम्बन्धो धिशेषणविशेषवे
त् इत्यादीर्यातेषामप्येवमादितिपक्षेतु साधुत्वमेवनामकरणोत्तु फलं न कुर्यात्तत्ता गतमिति गृहसूत्रानुगतनामे
व साधुत्वमरावादशेहनि पितानामकुर्यादिति कातीयविशेषविषयक संख्याबाधात् देशभाषयानुसारेण नानु संज्ञानां
नगर तथा च शारंकटकोद्धारे अनादिचा तेसाधुत्वं संज्ञाशब्देषु का गतिः॥ उच्यते नामकरणोक्तेषु नियमकृते: यथा
कार्भन संज्ञानाम्विनियोगसमस्थिति: तस्मादनादितासंज्ञास्वपि नैव विधीयते यास्तु तद्देशभाषाभिः संज्ञास्तासामसाधु
ता मतस्य वनार्य्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु इति तृतीयवार्त्तिके। नादिशब्दानां साधुत्वमितिमितिमिशस्य तृतीयत्वाभिधा
नं तु विपरीतगतानजेयवधेयं वार्त्तिकेत्वकल्पकस्तत्रैसरवं तस्मात् प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनयासाधुशब्दानामत्व

सि.सुधा ३९ 39 मात्रं यत इति सिद्धम् ॥ ॥ इति संज्ञासूत्रविचारः ॥ ॥ अथैवं वर्णोपदेशवैयर्थ्यं अइउण् इत्यादिना कस्यचित्साधु
त्वानवगमात् न च लोकत इति वर्णस्वरूपप्रतीतिः [illegible] लोकत एव तत्सिद्धेः अन्यथा उदात्तादिपाठस्याप्या
पत्तेः उक्तं इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेश इति । कर्तव्यः स्यादिति शेषः । तत्रै
स्वर्येऽस्य सूत्रपाठे एकस्यो [illegible] अविशिष्टो योर्वेदकर्त्र्यतायां आपाद्य [illegible] पाठभिप्रायेण उदात्त
स्वरपाठ आपादितः । न च निर्देशस्य जातिपरत्वात् इत्यादिना संग्रहः संवृतकलादीनामपि तज्जातत्वावच्छिन्न
तया संग्रहापत्तेः । तदुक्तं आकृतिग्रहणात्सिद्धमिति [illegible] प्रतिषेध इति । विधेयः स्यादिति शेषः । ह्रस्वा
कारसंवृतत्वेऽपि तदन्येषामसंवृतत्वे [illegible] आदिपदसंग्राह्या [illegible] भाष्ये संवृतः कलो ध्मात एणीकृतोऽम्बूकृतो
ग्रस्तो निरस्तः प्रगीत उपगीतः क्ष्विण्णो रोमशश्च अवलम्बितो निर्हतः सन्दष्टो विकीर्ण इति । अपर आह ग्रस्तं निरस्तमव
लम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितं । सन्दष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः । ध्मा राम ३९
त्यादेर्न [illegible] कलः स्थानान्तरनिःपन्नः काकलित्वेन प्रसिद्धः ध्मातः श्वासभूयिष्ठः तथा ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्य
ते एणीकृतोऽविशिष्टः किमयमोकार औकार इति यत्र सन्देहः अम्बूकृतो योऽव्यक्तो यन्तर्मुख इवोच्चार्यते ॥

अर्धकोऽपि घोषोऽपि ह्रस्व इव: यस्तो जिह्वामूलेन निगृहीतः अव्यक्त इत्यपरे निरस्तो निष्ठुरः अवलम्बितो वर्णान्तरसंभिन्न
निहतो ऋतः संदष्टो वर्धित इव विकिरणो वर्णान्तरे प्रसृतः एको ऽप्यनेकानिर्भासी परे स्वरदोष भावनाः स्वरदोष गोत्र
णि अनेनाहितो व्याश्रयः शक्तिप्रमाद कृता इति- न च गर्गादिभिः हाहिपाठस्यैतत्त्रेणा प्रत्ययविधि दोष निष्प्रभयार्थ-
त्वाद्वर्णाशुद्धिः तत्राप्यनुपदिष्टेषु तथाप्यसिद्धेः अस्य जातिपरत्वमेवाह न च दोषविशिष्यानामपि निर्देशो ताहशानामे
व प्रयोगापत्तिः शास्त्रान्ते सर्वाभावमेव वर्णाव्यक्तीनां शुद्धानां पाठात् सिद्धान्ते अकारस्य प्रक्रियायां विवृतत्व प्रति
ज्ञायामपि अ उ इ ऌ सिद्धत्रे णासंवृतत्ववत् शास्त्रान्त पाठे न च सर्वत्रासिद्धत्वलाभः। एवं चानुबन्धानामिसंज्ञालोप्यो
ऽप्यागात् लाघवं तथाहि शीङ्धातोः इकार एव कलः पाठात् कलाप्रमानेयह यमानात् अभिप्राये आद्यन्तो कलधा
नो इत्यादिकं सर्वत्र पठनीयं इङ्गादयः कलाधमानात्र क्रमेणापाठात् उ कृत्रे इत्यत्र कृ इति द्विरोप्य पाठ्यं अनुबन्धा ह
सर्वत्र हेयाः आहिंस्येन सहैतापत्र आदिकलोऽस्य सहोति वाच्यं कले नेति पाठे तु सिद्धान्ते गदमस्य णाकारादेशे वात्राप्य
वर्णस्य संतानस्यात् ढकोपदृश्याद्यो अणादयस्य स्थाने ऊ इति असंदेहार्थोऽसंधिः सिध्यत्येवं अपाणिनीयं

सि॰कु॰धा तुमंवति अनासिद्धं तदार्थिकं आगमाद्यविकाराद्यप्रत्ययाः सहधातुभिः ॥ उच्चार्यंते तत्रस्थेषु नेमे व्याप्ताः फलादयः ॥ जा
४० तिपदनिर्देशोपि शास्त्रे आगमादीनां विशिष्टपाठे न दोषो अनिष्टनिरित्यर्थः न त्वापाठे तेषु प्राप्तिपक्षे कु दोषः ॥ त्वयापि प्र
40 तिपदपाठस्याश्रयणीयत्वात् अमघात्राशो मेचकः पलाल इत्यादिषु योमे जकः पलाशइत्यादिः प्रसंगात् ननु स्वरा
दिनिर्णयाय प्रातिपदपाठे दोषो अनिष्टनिरपितातोक्तः उणादित्वात् दोदराद्वित्वाद्वा सा भुत्वाभ्यनुज्ञानं विशेषावधार
णात् नु कोषादिनोपगौणदोषानि हृति रपि शिष्टाः स्युः इति चेत्सत्यं दोषानिहृतेरानुषंगिकत्वात् प्रत्याहारनिष्पन्ने
नैव प्रयोजननत्वात् नेच आगमादयः ॥ प्रत्याक्रियंते संक्षिप्यंते वर्णा अत्रेति व्युत्पत्तेः न च अहलणाकवाक्यादयकारादिभि
रनेकेषामुपस्थापना इति प्रसंगः वृद्धेरेव नियामकत्वात् भाष्यवार्तिकव्यवहारस्य चात्र मानत्वात् न च वृद्धव
च्छेदकाभावः पंकजपदे पमत्वस्येवात्रापि आदिरंत्येनेत्यनेन सूत्रविहितसंज्ञात्वस्य तथात्वात् तेन सुप्तिङनादिसाधा
रणं चरितु तत्पदजन्यबोधप्रकारस्यैव वृद्धव्यवच्छेदकत्वमिति नियमः ॥ पाणिनुपाधेः शाब्दविषयत्वानिर्मादिभिर्ग्रंथं दर्शि य
नात् न चाक्षप्रयोगोपाधिरेवात्र धर्मः तत्प्रयोगजन्ययोगार्थज्ञानविरोधिविरहज्ञातियोगित्वस्य तथात्वात् यथा उक्तसंज्ञा राम
त्वमेव प्रत्याहारत्वं आदिरंत्येनेति सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियंत इति दर्शनात् सर्वं शिवं ॥ ॥ इति ४०

श्रीसिद्धांतसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकं ॥ ॥ अ इ उण् ॥ आदिरंत्येनेत्यवक्ष्यमाणसूत्रसंके
तवचादरणादिसंज्ञासंग्राहवर्णानां पूर्वापराणीनचतुर्दशसूत्राणि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं गुरणादीनामभावः यत्तु अइम
त्रविभक्तेरुत्वयत्वोपेक्षुलोपस्यासिद्धत्वात् इकारे इकोसवर्णाइति अकारे अस्त्यक इति प्रकृतिभावाद्धि समाधाना
द्वैदैतौरयावौ दुर्वाराविति तन्न प्रकृतिभावे पदांताधिकारात् यो हस्तवाद्धिभक्तिनोपकल्पनमपेक्ष्य असंधिकल्पन
स्यैवयुक्तत्वात् केचित्तु वर्णोपदेशकाले आदिसंज्ञानामनिष्पादान्न संधिरिति तस्यायमाशयः अनिष्पादात् स्व
निमित्तकविधेस्तत्र प्रवृत्त्योपयिकरूपवैकल्यात् वर्णोपदेशव्याहतेर्यदुद्देश्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नत्वाद्धितियावत् सा
धुशब्दानामेवानुपादानात् एषांच लौकिकवैदिकशब्दानेतभावात् संज्ञापादेत्वेपि अइउणित्यादीनांमानाभावात्
एतेन पाठोपोवा पर्यनुशास्त्रप्रवृत्तेरतेच उत्तरसूत्रप्रवृत्त्या कार्यनिर्देशस्य पूर्वसूत्रेष्वनुकूलमुपलभ्यमानस्यानुपप
त्तेः तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादेरतद्धिधेयसवर्णादिसंज्ञोपजीवकसवर्णदीर्घादिप्रवृत्त्यापत्तेः विधिसूत्रे उद्देश्यतावच्छे
दकतयाग्रहमाणोयो धर्मस्तदवच्छिन्ने कार्यप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् अतएवनेहनानास्तिकिंचनेत्यादीनांनिषेधा

सि॰सुधा ४१ तावच्छेदकीभूतह्रस्वत्वादिधर्मावच्छिन्नतया स्वस्यापि भिन्नपात्वबोधकत्वं संगच्छते नचैवं व्याकरणशास्त्रस्यापि स्व
स्मिन्प्रवृत्त्यापत्तौ दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णाग्राहकत्वेनाप्लीति सिद्धान्तभंगापत्तिरिति वाच्यं तत्रतत्र शास्त्रात् पूर्वं मका
५१ रादीनां दीर्घानुपस्थापकत्वात् दीर्घाणामुद्देश्यत्वग्रहाभावात् इति हलन्तमलन्तकं वेदितव्यम् तुल्यास्यादिपदा
नां साधुत्वेन तत्र शास्त्रप्रवृत्तेः तद्वाक्यार्थबोधे तु स्यास्य पदोपस्थिते एवं तत्र तथा सवर्णादीर्घत्वप्रकारबोध
स्याप्रत्यपेक्षितत्वात् तच पदसंहिताधिकरणान्तत्वात् अर्थस्य संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः नित्या समासे
वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते इतिवाक्ये संहिताया अनित्यत्वादिति तद्धितापम् अकारैकाराणां परस्परा
न्वयप्रतियोग्यर्थानुपस्थापकत्वेन वाक्यत्वाभावात् नचैवं तसोक्ता नामकारादीनामणुदित्सवर्णस्य चेत्य राम
सावन्वयप्रतियोगित्वात् तदिति वाच्यं तस्य वाक्यत्वेऽप्यस्यानुपपत्तेः अ॰ नयातिप्रसङ्गात् केचित्तु वाद्धिनु ४२
पाठान्ते पाठसेन्निपात एकाजनाङ् इति प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावः नचैवं दाक्षिरित्यादावत इति पाठीनां प्रवृ
त्तिनस्यात् तत्परत्वसामर्थ्यादाकारे समानाधिकरणस्यैवाकारस्य तत्र ग्रहणात् तन्यस्य सवर्णाग्राहकत्वात् समाप्तो

न्तिहरपर्यंतपरत्वानुपयोगादितिवाच्यं सवर्णग्रहणानां निर्देशानर्हत्वाद्यत्किंचिद् व्यक्तिनिर्देशाद्यौवे संहिताकार्यविरहे
तास्फुटप्रतिपत्त्यर्थं निपातव्यक्तीभामेवनिर्देशोपि साहश्येपि साहश्येन सर्वाकारव्यक्तीनामनुपस्थितत्वात सिद्धे
रित्याहुः तदप्यसत् स्वहृतिवर्णाव्यव्याप्यधर्मेणासादृश्यविवक्षायां दीर्घाणामपिग्रहापत्तेः४ न च निपातान्यव्यक्ति
निर्देशिष्ययंदोषः अविवक्षितो वा तरधर्मकव्यक्तिमात्रस्य निर्देशोपगमात् न च निपातत्वतद्भिन्नत्वोभयाभावव
द्वर्णवर्णव्यक्तिमात्रमलीकमितिवाच्यं तद्धर्मयोरविवक्षया मात्रस्योक्तत्वात् निपातत्वस्य च अग्रह्यसंज्ञार्थमवश्यं
किंचरणीयत्वात् कारप्रत्ययस्तु न भवति योगारव्यायां शकुलं पैव हुल्लमित्यत्र तदुपसंख्यानात्तद्विधौ बहुलग्रहणा
च्चया स्यादेतत् अकारः संवृत इति शिक्षावाक्यात्संवृतप्रयत्नस्य ऋस्वाकारस्य विवृतप्रयत्ने दीर्घप्लुताकारैः सह
सावर्ण्याभावात् कथं अस्य ग्रहणमित्याशंकते दीर्घग्रहः अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णानामेव ग्रहणात् कथं
भिन्नप्रयत्नानाम सावर्ण्याभावादेव इहाग्निरुक्तेत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतेनाकारेण सह सवर्णदीर्घो न स्यादि
ति चेत्सत्यं अकार एवात्राकारो विवृत एवोपदिष्टः प्रक्रियांकं अकारस्य विवृतोपदेशः आकारग्रहणार्थः ४

सि॰ सुधा॰ इति अत्र व्याख्यातं ऽऽ इति अप्राप्तिसूत्रं तज्ज्ञापकं तत्र हि ऽ इति विवृततत्वविशिष्टं ऽ इति च संवृततत्वविशिष्टं

८२ ऽकारम् आश्रित्य विवृतादेशेन संवृताकारो विधीयते सविशेषणो हि तन्न्यायेन संवृतत्वस्यैव विधेयत्वपर्यवसानं अ

कारस्य च संवृतत्वे शास्त्रीयप्रक्रियादशायामाश्रीयमाणे संवृतत्वविधिर्विधेयपर्थ्यापन्नः स्यात्ः एवं अकारो विवृत॥ प्र

५२ तिज्ञायते इति प्रक्रियादशायां प्रयोगदशायां वा न दोषः॥ शास्त्रान्ते विहितस्य संवृतत्वस्य संपूर्णशास्त्रं प्रत्यसिद्ध

त्वात् आकारस्य विवृततत्वं च पाणिनीयशिक्षायामुक्तं स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतं तेभ्योपि विवृता

वेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति स्वरपदं एभिन्नपरं कृत्वा कारान्यपरं च॰ संवृतोऽकार इति शिक्षान्तरोक्तेः॥ एवं च ऋ

स्वा स्वान्याकारस्य इ ई उ ऋ ऌ वर्णानां च विवृततत्वं ततोप्येकारे ऐकारे वा उत्कर्षः ततोप्यैकारे औकारे च अपकर्षः के

चित्तु ऋ वार्त्तिके संवृतविवृतपदं विवृततरपरं दीर्घा च काराश्रविवृततरत्वेन तस्य सावर्ण्यस्य विवृतत्वमात्रेणासिद्धेः॥

तथा च शिक्षान्तरे विवृतकरणाः स्वराः तेभ्य एङ् विवृततरौ ताभ्यामैचौ ताभ्यामप्याकार इति नन्वाप्यधर्मावच्छि राम॰

न्नस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नत्वनियमात् विवृततरस्यापि विवृतत्वानपायात् तस्य सावर्ण्यनिर्वाहे वार्त्तिकस्य ८२

विवृतप्रयत्नश्चाकारमेवाश्रित्य वाक्यं वार्थधर्मपुरस्कारेणैव सावर्ण्यस्य वाच्यत्वात् अत एव ऊष्मणां इवर्णादि विवृत
त्वमाश्रित्य विवृतप्रयत्नेरिकारादिभिः सावर्ण्यं नास्तीति नाज्झलाविति सूत्रे भाष्यकृद्भिः प्रत्यपादि इत्युक्ते अथवा साम
र्थ्याद्विवृततरस्यापि विवृतत्वमात्रेण सावर्ण्यं अन्यथा विवृततमत्वप्रतिज्ञानवैयर्थ्यादित्याहुः अन्ये तु विवृततरेणा
पि सह विवृतत्वमात्रेण सावर्ण्ये सूत्रकृता नाज्झलाविति सूत्रस्यारम्भात् अत एव चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सर्वेषां संज्ञा
यामाश्रीयन्त इति दिक्। नन्वेवं एकारैकाराभ्यां सह एदैतोः सावर्ण्यं स्यात् तयोर्विवृततरत्वेऽपि विवृतत्वानपायात् न
चेष्टापत्तिः नावं नावं इत्यादौ ओतोम्शसोरित्यात्वस्य करावावहे अत्रेत्यत्रेदूदेदिति प्रगृह्यत्वस्य कस्ये अद्वार क्षि
ह्योत्र ह्री पादे पररूपस्य चापत्तेः एवं अत्र पृथङ्निर्देशसामर्थ्यादनेवं बहुव्य सामर्थ्याद्वा तत्र सावर्ण्याप्रवृत्तेः
अन्यथा हि एकानुबन्धेनैव प्रत्ययेरैच् इति एदैतौ वा न निर्दिशेत् ग्रहणकशास्त्रेणैव सिद्धेरित्याहुः अत्रेदं चिन्त्यं ए
चोयवायाव इत्यादौ त्रादेशनियमार्थं एकैको ओकारयोः पृथगुपदेशः अन्यथा देशसंकरापत्तेः अर्थान्तरेणापि
भाष्ये वा तत्रानिर्वाहः एचां संभवादर तयासंवृताकाराल व्यस्य एकादीर्घस्य नाहस्योऽयं संवृताकारो ह्रस्वस्यं

सि॰सुधा ४२ 43

कारस्यातद्दीर्घोऽर् रेफोऽप्यौत्वरभूयछुस्य वद्रूपमारात् तथा अकारस्यार्द्धमात्रा वा इकारोकारयो आद्यार्द्धमात्रा वाछिद्यते
कारतालव्यस्पर्से कारस्यातद्दशांशाय्य विवृता कारो ष्यस्य ओकारस्यातद्दशाञ्चात्र इति व्यक्तस्वासंभवात् । मैवं
प्रक्रियादशायाम् अकारस्य विवृतत्वप्रतिज्ञानात् । यत्तु दृष्टय गनुवंधाक्षिप्ति तन्न गुण वृद्धि संज्ञयोस्तदेस्य संज्ञिनिर्दे
मार्थं अनुवंधद्वयस्याप्यावश्यकत्वात् नचात्र स्वरूपेणैव संज्ञिनिर्देशान्निर्वाहः ॥ तथा सति तत्राऽऽद्यमात्रायोगे
त्वात् यथान्यासे तु सार्द्धमात्राद्वयं प्राप्येकं गुणवृद्धिसंज्ञयोः अर्द्धमात्रा च वर्णसमाम्नाये इति सार्द्धः पंचैव मात्रा
इति लाघवात् नच गुणसंज्ञाया मेव स्वरूपेण संज्ञिनिर्देशः वृद्धिसंज्ञायां त्वनुवंधेनैवेति वाच्यं तथापि गुण
संज्ञायां मात्राचतुष्टयं वृद्धिसंज्ञायां सार्द्धमात्राद्वयमिति मिलित्वा सार्द्धषण्मात्रा संपद्यत एकमात्राधिक्यात्
ननु एङः पदान्तादतीति एङ्ग्रहणं पहाय एङः ग्रहणसामर्थ्यादेव स्यौ नीति प्रसंगः सावर्ण्यादृतिशिपस्य
तत्प्रयुक्तकार्याप्रवृत्तिरिति चेत् । तथाप्योतो म्राम्सो रित्यादौ अतिप्रसंगात् नहि तत्परत्वाद्विलक्षणः स राम॰ ४२
वर्णग्राहकत्वं नास्तीति सूत्रलोक तेरेतथैवस्यादिति दिक् ॥ ॥ अत्र चैकदेशेन गृहीतस्य व्यपदेशेना तपा

पाठेन सौत्रत्वाद्विभक्तिलोपः एवन्तु गरस्सूत्रेपि अग्न एव दीर्घत्वमनन्तरत्वमित्यपि संगच्छेत एवमस्य द्वौ इत्यादौ अनु
वादे त्यपदादीनामभ्यासादिविधौ च ह्रस्वानि ई ओ इति सर्वत्र ह्रस्वानाक्षमत्वमप्येवं तत्रत्यानुवादे दीर्घादिग्रहो विधौ तु
नेति इष्टसिद्ध्यर्थं ग्रहणकशास्त्रारंभः तेन विना तद्व्यवस्थानुपपत्तेः ४ एवं च बिन्दुधर्मसमसंख्याकानि त्या एका
रादिवर्णाय इति मते नैवात्र सूत्रप्रवृत्तिः असम मेव ह्रस्वाकारव्यक्तीनां जातिसत्वेन तासामविहितत्व प्रतिज्ञाने
धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थानामकारादीनां प्रत्याहारे निर्दिष्टस्याऽकारव्यक्तीभेदकत्वाज्ञाद्य तयास
वर्णामनायासेन तत्तत्कार्यसिद्धेः नचैवं सवर्णे वर्णाः सह दुपीठस्य इति हयवरट्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तिर
कारवद्र्ढ निर्देशस्य त्वयाप्युपगमादिति वाच्यं एकवाक्यतोपार्थत्वस्यैव तदर्थत्वात् अन्यथैव वर्णानाह उपदिष्टाश्चे
वर्णा इति भाष्यदर्शनात् नन्वष्टादशोवभिन्नानि त्याप्ताऽकारादीनि कस्यचित्तांत्रिकस्य मतमिति चेत् सत्यं युक्तिस
हत्वेनास्याप्युपगम्यत्वात् तथाहि भट्टमते तावदेकैकाऽवर्णाकाराद्विव्यक्तयो नित्याः सैव सएवायमकार इति प्रत्यभि
ज्ञानात् नचेदं तज्जातीयत्वावगाहि विकुंश [illegible] बाधकवलादेव ज्वालादिप्रत्यभिज्ञानस्य तज्जातीयविषय

सि॰सुधा॰
४७
५५

कत्वोक्ते प्रसक्तेश्च तदभावात् न च गकारादुत्पन्नो विनष्ट इत्यादि उत्पत्तिविनाशप्रत्ययस्तथा गकारादिनिगमस्य उ
पपादितत्वात्रानोपात् न च स्वाधिकरणार्गार्धं समानाधिकरणासमयसंबंधरूपाया अपरे: स्वत्वघटितत्वेन ध
र्मिभेदभिन्नत्वात्कथमन्योन्यपत्तेरन्यत्रारोप इति वाच्यं उत्पत्तिघटकपदार्थानां प्रत्येकमुपनये प्रकारादेरधिक
करणात् स्पष्टरूपेणात्स्पर्धं सेतस्याधिकरणे इत्यादिरीत्या सरवं तोपपत्तिभ्रमसंभवात् अतएव इंधनसमानाधिक
रणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसामानाधिकरण्यरूपाया अखंडव्याप्तेर्वह्नित्वे इं
धनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावाद् प्रसिद्धावपि तद्घटकपदार्थानां परस्परोप
श्लेषविषयतात्वेनैव व्याप्तिभ्रमः न च प्रत्यभिज्ञाया एवमप्रमात्वं प्राप्यतां तराणुरोधाद्धिति वाच्यं तथापि वि
निगमकाभावात् अनंततावदन्तर्दुसप्रागभावादिकल्पनागौरवस्य निष्प्रत्वपदत्वापादितत्वाच्च नचैकस्मिन्धर्मिणि
एककालावच्छेदेन विरुद्धधर्मानुपपत्तात् आरत्वमंदत्वादिभेदान्नभेद इति वाच्यं तारत्वादीनां वायुधर्मत्वात् मु
खमालिन्यादेर्दर्पणधर्मत्ववत् अन्यथा वर्णगतत्वाभिमतत्वादिज्ञानेषि भ्रमाप्रत्वापकभावानुपपत्तेः नहि राम
४७

तारत्वव्याप्यं गत्वं मंद्रगकारेऽपि तत्सत्वात् नापि गत्वव्याप्यं तारत्वं ऋकारादावपि तत्सत्वात् तारगकारे ऋकारयोः सांकर्या
त् नचैवं तारत्वादेः श्रोत्रग्राह्यत्वं न स्यात् तस्य वायुग्राह्यत्वाभावे नैव वायुधर्मग्राह्यत्वाभावादिति वाच्यं केषांचि
द्धर्माणां तेन ग्रहेऽपि बाधकाभावात् पृथिवीजलाकाशानां घ्राणरसनश्रोत्रैरग्राह्यत्वेऽपि गंधरसशब्दानां तद्ग्रा
ह्यत्वोपगमात् तारमंदत्वरोऽतनकवायूनां उत्कर्षापकर्षौ नुत्स्पर्शानां नैयायिकाभ्युपगतत्वेन स्पर्शपुरस्का
रेणाकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नत्वभिंद्रियग्रहीतानां तारत्वादीनां श्रोत्रेण ग्रहसंभवाद्वा अत एव घत्वज्ञानानंतरं
तद्विषयत्वाद्रूपानुपलभ्यमानसोपनीतायाश्चकारादेः श्रोत्रेणाग्रह इति तत्सिद्धांतः अत एव इत्वात्वोगकार
मुच्चारयतीत्याकृतिविषयक एव प्रत्ययो न तु व्यक्तिभेदावगाही इत्वागकारानुच्चारयतीति तदुक्तं तेन यत्नार्थ्यते
ज्ञाने ह्युद्वर्णा देवलभ्यते॥ व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिप्यीत्येति प्रत्यभिज्ञानस्य वर्णैक्याद्धितुद्धवमेव नाया
त्वे ध्वनिगतत्वादुपपत्तिरित्यर्थः अत्रचैवं सूत्रोपपत्तिः यात्वादिस्थानामकारादीनां सैकेन सवर्णानामप्यपरतातात्
अस्याद्यापिपादिस्थे अकारे ग्रहणाकशास्त्रप्रवृत्तिः शाम्पतीयादेशमामह्यानाभिमितिदीर्घः दृश्यदिपत्रविद्ध्व
रेणाप्राप्तिपदीकांमस्याकारस्य तद्भाततत्वं आणादिस्थस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वं अवनमतीत्यादौ तूपस

सि॰ सुधा गाश्वामिवजैमिप्रापुद्दातत्वं अन्यथाऽकारस्तांभिन्नत्वे वर्णोपदेशस्थाकारस्य विवृतत्व प्रतिज्ञाने प्यन्यत्रगतानाविवृत
४५ त्वाभावाद्ङानामकार्याणामप्रवृत्तिप्रसंगात् ह्रस्वत्वादीनामुदात्तत्वादीनांचाऽनेकधर्मत्वात् वर्णसमाम्नायांगत
२ व तस्यैवं अच्चार ततश्च वर्णसमाम्नायोपदिष्टाऽवर्णमात्रोद्देशेन कस्यचित्कार्यस्याविधानादुक्तवचनसामर्थ्याच्चैरा
45 तत्कार्यप्रवृत्तिर्दीर्घादिकल्प्यस्यात् नचैवं कप्रत्ययेप्यकारप्रत्ययकार्याणां च अकारप्रत्यये च कप्रत्ययकार्याणां प्रवृत्ति
स्यादनुबंधसंशयन्तरिति वाच्यं नियतानुबंधकरणसामर्थ्येन तत्तद्देशपुरस्कारेणैव तत्तदनुबंधकार्यनियमोपप
त्तेः लोकेपि इहमुंडोभव इह जटिलोभव इह नखिलोभवेत्यादिरीत्या एकस्यानेकधर्मोपदेशेपि यद्धर्मावच्छिन्नोयत्रोप
दिश्यते तत्रैव तद्धर्मस्यैव स्थादर्शनात् एवं कर्मणायशितास्याद्याये वसितात्वं वसेश्हत्यादौ वेवसितात्वं गणपाठस्थि
वाकित्वे अतएव प्राग्दीव्यतोण् शिवादिभ्योण् इत्यादौ पुनर्णिकरणसार्थकं ननुतथापि घटेन जानातीति घटिक राम
इत्यत्र नोडच्च ठन् इति ठञ्प्रत्ययो धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा धनम् इत्यत्र तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविति ४५
विहितो नोडञ्ज्वोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यञ्वितियत्रप्रत्ययस्य नस्यात् अकारस्यैकत्वेन ढञ्ञभावात्
तत्रं तु वाहुल्यं तरति वाहुक इत्यादौ यत्र विजातीयमङ्कर्यं तत्र सावकाशमिति वाच्यं अाद्दृष्टपाद्यनडिपदस्यो

पिण्डत्वात् गोत्वाश्वत्वयोरिति न्यायावतारः गोत्वस्य इत्यत्र संख्यापरिमाणाद्यादेर्यादिरिव आदिपर्युदासेन तदभावस्य ग्रहा
पितत्वात् अन्यथा भूशब्दे मुख्यस्य ग्रहाभावेन यत्र तत्र प्राप्तो पर्युदासश्चेयथ्यात् अत एव किरणा[?]गिरिगोत्वादेसा
मेकत्वइति विभक्तेरुद्गातोत्वं नास्ति गोशब्देनापि तद्व्यपदेशेन एकाऽव्यपदेशस्य बाधितत्वात् ताद्दशीयेव सृष्टिसमये
त्पन्नात् प्रलयपर्यन्तं स्थायिनी एकैवाकारव्यक्तिरिति वेदान्तिमतेऽपि उपपत्तिरवधेयेति एतद्याऽऽद्युक्तं तारत्वादीनां
जातित्वमतेकत्वादीनामपि तथात्वापत्तेः उक्तहिताम्यये(?) उदयनाचार्यैः वर्णात्मको नित्यः कल्प्यमान एकः कल्प
नीयः तदभिव्यञ्जनाभेदे प्रमाणाभावाच्च तारतारतरत्वादयस्त्वौपाधिकास्तत्रावभासन्ते तथा वर्तीव्रत्वादिवत्कत्वाद
योऽपि तस्यौपाधिकाः संतु कृतमप्रामाणिकैः बहुतरैः कत्वजातिजालेन उपाधयश्च बहव इति तदेकमेकं कत्वसा
मान्यं कल्पनीयमिति पददृश्यप्रभावे(?) अथोच्यते अभियास्वाभाविकास्तीव्रत्वादयः इत्युपगमस्तथा सति ता
वन्त एव ध्वनिवाक्यदयोऽपीति कत्वसामान्यभावनीयत इति नयोत्पत्तिविनाशप्रतीतिभ्रमत्वकल्पने विनिगमकाभावा
त् ध्वंसप्रागभावादिकल्पनस्य फलमुखगौरवत्वात् तन्मते कंठत्वाद्याभिघातस्य कसादृश्यात्कारत्वं जन्यता
वच्छेदकमन्मते तु कत्वमेवेति लाघवाच्च नव्यतन्मतेऽपि कौकिकाविजातिनातासंबंधेन कत्वमेव कार्यतावच्छेद

सि.मु.या. ९४६ ५६

कमिति वाच्यम् लौकिकत्वस्या ऽनुगतत्वात् कोलाहलप्रापि त्र्याद्युपपत्तेश्च तत्र कत्वाक्त ऽनामनवबोधात् तेष्वेत
त्रिपञ्चैकत्वादि लौकिकविषयकत्वा ऽभावात् अगृहीतमारात्कशब्दवध्वा प्यजातिकनाना शब्दानां कोलाहलपदा
र्थत्वात् नैव तत्र कत्वाधिकमेव नास्तीति वाच्यम् मुग्धसाधां कत्वादिश्रावणस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् न च प्रत्यभि
ज्ञानमात्रे दोषप्रसिद्धेः सैवेयं गूर्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञानेन धनेरिनामत्रिनियत्वापत्तिः स एवायं गकार इति प्रत्यभि
ज्ञायाश्च व्यक्त्यभेदविषयकत्वमेव भ्रमत्वम् गत्वाद्यवच्छिन्नप्रत्यभिज्ञानत्ववतियोगिताकभेदाभावपरत्वे तु भ्रम
त्व एव न च जातिप्रत्यभिज्ञायाः सजातीयोयमित्येवाकार इति वाच्यं तदेवेदमौषधं वहुभिर्भुक्तमयामिद्धुपते इत्यादौ तज्जा
तीयाभेदप्रत्यभिज्ञायामपि तदाकारत्वदर्शनात् अयं तु विशेषः उदात्तत्वे जातित्वमपि भासते तेन तदा तज्जातीयोय
मिति तदभावे तु सोयमिति प्रत्यभिज्ञास्वरूपमिति तस्मात्तत्तज्जन्या अनेका एव वर्णाः नन्वेवं शब्दस्यार्थबोधक
त्वं न स्यात् यस्मिन्नपेक्षशक्तिग्रहस्तस्यानवस्थत्वादिति चेत् मैवं यथा शक्तिग्रहविषयस्य घटादेर्नाशेपि घटपदाद् घटान्त
रस्य बोधः तथा शक्तिमत्त्वेन ज्ञातपदस्य मारोपितं तज्जातीयपदान्तराद्बोधोपपत्तेः यत्तु व्यक्तीनां सामान्यमेव नाङ्गी
तत्कथं पदान्तरादबोध इति तन्न व्यक्त्यभेदस्यापि साधितत्वात् इति नैयायिकाः अत्रापि मीमांसकाः भेदप्रत्यभिज्ञाया

राम ४६

प्रमाणमहेश्वरएवमेतन्मतस्याचाऽनुसारे प्रत्युआरणांवर्णानांभेदादस्य आवित्यादावकारस्य न अणत्वाभावात्सवर्णग्रा
हकत्वंनस्यात् अत सूत्रके ठादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्याह्रस्वमात्रवृत्तिरपिजातिरस्तु सैववर्णसमाम्नायेविवृतत्वेनोप
दिष्टा अतः सर्वेषामपिह्रस्वानां अणत्वमस्त्वेवेति न कुत्राप्यनुपपत्तिः अत्रापीदंचिंत्यं ह्रस्वाकारमात्रवृत्तिजातौमानाभाव
नचह्रस्वेसुदीर्घादिव्यावृत्तानुगतप्रत्ययादेवतत्सिद्धिः तस्यह्रस्वत्वयोर्दीर्घाकारेह्रस्वोकारेच परस्पराप्रतानाभावसमाना
धिकरणयोर्ह्रस्वाकारेसंकरापत्तेः नचह्रस्वत्वयोर्दीर्घाकारेह्रस्वोकारेच+। नचह्रस्वत्वमेवसाजातिर्नत्वतिरिक्तेतिवा
च्यम् तस्य अत्वादिव्याप्यत्वानुपपत्तेः नचात्वादिव्याप्यंह्रस्वत्वंनानैवइतिवाच्यम् ह्रस्वेकारोकारादिषु अनुगतप्र
त्ययाप्रत्ययानुपपत्तेः अकालोह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यादिह्रस्वत्वस्य जातित्वाभावाच्च उआरणागर्भस्यह्रस्वपदस्य उपाधेरन
नुगतत्वाच्च तस्मादष्टादशैवाकारव्यक्तयोभिन्नाः एवंहिप्रत्यभिज्ञानस्यप्रमात्वम् विरुद्धधर्माणांचनातोपसीकार इ
तिमत इत्यादिशेषः तदननुगतस्य अत्वादिसामान्यस्य स्वीकाराच्च कोलाहलप्राप्तेर्नोपपत्तिः नचलौकिकविषयतासंब
न्धेनकत्वादीनां कार्यतावच्छेदकत्वे कथंकोलाहलप्रसक्तम् तत्राव्यादिनामूर्द्धादितिवाच्यम् तथाचस्वाश्रयविष
यितायाएवकार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् कत्वाद्याश्रयककारादीनां कोलाहलप्राप्तेर्विषयतयानिर्विवादत्वात्

सि॰सुधा विजातीयपवनसंयोगस्य यथा तन्मते ऽवच्छेदकतासम्बन्धेनाकाराद्यौ हेतुत्वम् समवाय अकारणतावच्छेदकः तथैवा
४७ त्रतत्साक्षात्कारे समवायेन पवनसंयोगवति श्रवणोऽवच्छेदकतयापाद श्रावणोपपत्तेः अत्वादिप्रत्यक्षेच श्रवणास
मवायो नियामकः श्रावणोऽकारे ऽवस्य समवायात् अकारनिष्ठकत्वाभावश्रावणेच श्रावणाविशेषणतानियामि
47 का श्रोत्रसमवायादेरेतत्पक्षेनभ्युपगमात् ननु श्रावणासमवायसन्निकर्षे श्रावणा उपलक्षणांविशेषणंवाना घ
अनभिव्यक्तिदशायामपि अकारश्रावणोपलक्षितत्वेन तद्धापत्तेः प्रत्यक्षापत्तेः नांत्यः अकारस्य तत्काले श्रावणोत्पत्तिं वि
ना श्रावणाविशिष्टत्वासंभवात् अत्वप्रत्यक्षोपपत्तिः एवं केवलावर्णप्रत्यक्षस्वीकारापत्तेः नचेष्टापत्तिः स्वाश्रयलौकिकविषय
यितासंबंधस्य कार्यतावच्छेदकत्वपक्षे केवलशब्दप्रत्यक्षासंभवान्निर्विकल्पके लौकिकविषयितानभ्युपगमाच्चेति चेत् मैवं
शब्दत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्यैव सर्वस्वीकारात् नन्वत्रापि उद्धात्ताकारादनुदात्ताकाराभेदावगाहि प्रत्यभिज्ञायाभ्रमत्व
मेवेति चेत् सत्यं तथापि वक्ष्यमाणरीत्या तासां प्रमात्वरक्षणादिकमूहनीयं अयं च पक्षः आरंभवादिधर्मभेदभिन्नाकारा राम॰
दिव्यक्तयो नित्या एव संख्यातवर्णानि मतानां आरंभदमनैकदेशतया न्यायवैशेषिकोक्तप्राय एवः अष्टादशावर्णा ४७

व्यक्तय इति वाच्ये कोऽयं भेदः प्रयोजनाभावात् अनुवृत्त तत्र भगवत्पतञ्जलिभाष्यकारैः भाष्यं तथाहि अत्र इति सूत्रे ऽनुवाद्य
पदेषु ग्रहणं कार्येषु ग्रहणं कशास्त्रवशात् दीर्घादीनामप्युपस्थानेन तेषामपि प्रक्रियादशायां संज्ञात्वविधाने स्यादित्या
शंक्य द्वयोः समाहितं सिद्धं तु तपरनिर्देशात् एकशेषनिर्देशात् सवर्णानुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धमि
ति अत इति पाठः कर्तव्यः ततश्च तपरसूत्रकालस्यापि दीर्घादिग्रहणेऽपि समाधानं सूत्ररचा ह्रस्वाभावाद् त्राप
रिगृह्यमाणस्यैकस्यानामेकशेषे रास्तु इत्यतिदेशः तत्सामर्थ्याच्च न ग्रहणं कशास्त्रे इति रीतिर्द्वितीयं अत भूयः
एकस्याकार व्यक्तय इति तात्पर्यं जातावदीर्घादीनां प्लुतानां च लाभे नित्यत्वं विना व्यवस्था मेकशेषेणास वर्णस्याकार
संभवात् ह्रस्वमात्र सूत्र प्रत्यय व्याप्य जातिसावेवतपरत्वेनैवोपपत्तौ एकशेषानुधावनानुपपत्तेः न त्विति तपरत्व
पर्यवसानात् नन्वेवं सर्वत्र सवर्णग्रहणाभावः स्थलेऽपि एकशेषे सोऽवभिर्वाहे तपरस्तत्कालस्येति सूत्रे व्यर्थं स्यादि
ति चेत् मैवं सूत्रनिर्देशास्वाद् ह्रस्वेन अत्रैकशेषं स्वीकारेऽपि तपरत्वापेक्षया गौरवात् उपसर्ग इति धातावित्यादौ
अत्र वर्तीनि सवर्णग्रहणस्यैकशेषेणासाध्यत्वं समर्थकत्वाच्च तत्र दीर्घग्रहणोऽवारणार्थं तपरत्वस्यावश्यकतया न्य
प्रापितस्यैवयुक्तत्वाच्च एतेन घटेन महतीत्यादौ गोत्रोऽपि कार्यनिर्वाहार्थं ज्ञापकानुसरणं परास्तं ह्रस्वं तयेव

सिपुधा ४८ निर्वाहात् अखण्डे समासस्योपगतत्वे शेषविधानेनान्यतरस्यानुपपत्तत्वप्रोक्तेरभेदस्यात्वात् एवं भूमतेऽकिरिरागोत्पादोसम्भ
नीवहुव्रवने सोयमेकार्थः तत्र तृतीयादिविभक्तिरूढ्याप्याद्यर्थके न साविका चतुर्थीयादिविभक्तिरितिसूत्रे रागोपलक्ष
48 स्यात् किंविशिष्टस्यपदैकार्थत्वात् कृत्वा कृति कृतेन अव्यपदेशोन स्वाश्रयस्यैकार्थस्वनिवृत्तिरिति तत्र गोत्रोना
ग्निवेन मारणीवकत्वस्यानिरूपभावात् द्विपुत्रे द्विपुत्रव्यपदेशाभावप्रसक्तित्रिपुत्रत्वस्याप्यनारोपितत्वात् छत्वान्यथा
सङ्ख्यातिरिक्तसङ्ख्यापर्याप्त्यनाश्रयत्वरूपः निरुक्तज्ञानात्व निरूपकज्ञानकत्वाभाववत्पुरुषगतात्पर्यकस्यैव द्विपुत्र इति प्रयोग
स्य तस्मिन्नप्रमाणत्वात् संभवाभिप्रायेतु प्रमाणत्वात् द्विपुत्रत्वव्यतिरेकेण त्रिपुत्रत्वास्याप्यनुपपत्तेः अत एवन
चान्यसंख्यांप्रतः खण्डे दृष्टेन वेवक्ष्या शीलस्य स्वनार्थः॥ ननु बहुसंख्योपपत्तिविनानत्वायोगादितिप्रयोगायाद्यभू
अत एव घटानां त्रयाणां सामान्यवत्वाभिप्राय इत्यः प्रयोगाः अश्वादिपशुसत्तासामान्यापेक्षया पक्वत्वे क्षावपि गो
त्वाकार्यप्रवृत्तेरेव निर्वाहो न तु मुख्यप्रवृत्तेः तन्मात्रेण सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ननु राज्ञोपादोषिभ केलदासत्व राम ४८
वाचरणार्थं सावि मिति स्वाश्रयैकार्थत्वासम्भवात् राज्ञः स्वित्त्रापैकार्थसत्वात् तदारणां न स्यादतो त्र स्वाश्रयैका

घ्वानिष्टत्वोऽसाधित्वेवक्ता प्रक्रमितिनिचेत् नवाऽनुनासिकादिवारणोऽनन्तस्यसार्थक्यसंभवात् नचैकारदर्शनेनानाद्यप्रवृत्तिः सम्भवे
कवचनेनतस्यापेक्षत्वात् आकारादेशोऽडिकर्तव्य इतिसत्रमेभाष्यकृतोक्तत्वात् नचविभक्तिमात्रेएकावृत्तिविवक्षाणि
यं लाघवपस्यवैयर्थ्यात् किंच: दुदिहंपदाद्यएडमरेद्युभ्पइतिसूत्रेऽकाज्ञहणानुवृत्त्यापद्दन्तोमासिति सूत्रेनिर्दि
ष्ट: पदादयोनिदरशब्दपर्यंताग्रहणे ततःपरेषां असदादीनां अनेकाच्त्वादितिस्थितंपदादिषुनिशंतानि प्रयोजनं
तीतिवार्त्तिकेभाष्येच. गोरोजनस्य ह्रोनस्वाश्रयेकात्वानिष्टोच असन्यकन्शकन् आसन् इत्येषामप्येकात्वेन
ग्रहणांस्यादितितद्विनोधोऽडर्थाः अतोवार्त्तिकादिकमेवतन्निवृत्तिज्ञापकमितिचेत्सत्यं. एवंविधकष्टसृष्टिमपे
क्ष्योक्तरीतेरेवयुक्तत्वात् उक्तसर्वग्रंथानां अकारप्रश्लिष्टपक्षाभिप्रायेणोपपन्नत्वाच्चेतिदिक्.॥ ॥वा
र्तिकमतेतु अल्वादिजातिपनोनिर्देशः नचैवंदीर्घाणामपिसर्वर्णग्राहकत्वापत्तिः दीर्घेचार्वणासामर्थ्यात् सुवर्णं
संज्ञिघ्रहितत्वेनाधवार्थक्रस्वस्यैवनिर्देशप्रसंगात् नचैवमपिदीर्घस्यप्लुतग्राहकत्वंस्यादेवप्लुतानिर्देशेगौरव
ध्यानान्निर्देशोदीर्घेप्लुतग्रहणस्यसामर्थ्याभावादितिवाच्यं ह्रस्वव्याप्तनानाधारणधर्माभावात् ग्रहणाकशास्त्रेण
ग्रहणोचनकार्यं तदुक्तं सवर्णोग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् तपरसूत्रेहस्वविधेआनिपरत्वं

सि॰ सु॰ धा॰ स्यापूर्णत्वादेव: नचैवंविधेयस्थलेपि सवर्णग्राहकत्वापत्तौ पदादीनाम: सवर्णसंभिन्नत्व: स्यादो दीर्घादीनामप्यविधा
४८ नं स्यादिति वाच्यं तत्र विधेयविशेषणतया एकत्वस्यापि पश्वेकत्ववद्विवक्षितत्वात् नचतथाप्यत्वावच्छिन्नविधान
स्य दीर्घमात्रपर्यवसितार्थतया दीर्घ एवैकोऽस्त्विति वाच्यं अनुपस्थितदीर्घकल्पनापेक्षया उपस्थितह्रस्वस्यैव विधेय
५१ त्वात् नच ह्रस्वत्वं न पदार्थतयोपस्थितमिति वाच्यं स्वरूपेणैव ह्रस्वस्योच्चारणात् अस्य च विधेयत्वेनानुवाद्यवि
शेषणत्वाद् ग्रहैकत्ववन्नतद्विवक्षेति सर्वपरत्वं यत्तु वैयाकरणमते विधेयानुवाद्यविशेषणानामविवक्षिता
विवक्षितत्वनियमाभावः उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेत्यादिना आदेश्यविधेयविशेषणत्वाविशेषेपि वि
वक्षावैषम्यदर्शनात् आङ्गुधातुस्वङ्गलादेरित्यत्र वलादित्वस्यानुवाद्यविशेषणस्यापि विवक्षितत्वाच्च अत्र
तस्यैवैकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे एकग्रहणं अन्यथाका आङ्गुणः इत्येकत्वविवक्षयैवोपपत्तेरिति तत्तुच्छं मीमां
सकानामपि अविवक्षादेः फलवत्त्वाभावात् शब्दोपात्तार्थविवक्षाया ध्रौव्येपि विध्यन्वयानुपपत्त्या न्याय
वलात्परित्यागात् अन्यायस्यैव च न विरोधे सत्यपि किंचित्करतयानुवाद्यविशेषणस्यापि क्वचिद्विवक्षितत्वात् राम॰
अतएव पर्वणो दयिकेऽरुणः आवराणि गौतमीयकाद्यत्र औदयिकत्वविशिष्टपर्वविशिष्टोपाकर्मादर्शनात् ४८

निरपेक्षं कारकत्वेति कर्तृनियमविधाने उद्देश्यविशेषणतोविवक्षाधीनवाक्यभेदापत्त्या नेतिरीयं पदस्याजन्ममात्रोपलक्षणीभूत
पर्वविशिष्टोपाक्रमोद्देशेन आदृयिकेत्वमात्रविधिः पर्वरोपप्रविवक्षायां वक्ष्यमाणः अवरो कर्तुरिति वाक्यवैयर्थ्यापत्ते
रितिस्वीकारः अत एव यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेदित्यत्र आर्तिमात्रस्य प्रतियोगिविशेषानवच्छिन्नस्य सार्वत्रिक
त्वान्निमित्तत्वापर्यवसानात् ताद्धोषणामपि हविर्विवक्षितमेव तदुक्तं मण्यामहेहविषाविशेषणतापर्यवसि
तस्य हविशेषणो वाक्यभेदः मा वृत्पतीति तद्विशेषणतामुभयत्वे विवक्षितमिति सिद्धान्तः वक्ष्यन्तः षष्ठ्याः शेषिक
त्वात् क्रियान्वयानावश्यकत्वात् पूर्वमेवार्द्धधातुके विशेषणानां त्वसंभवान्न वाक्यभेदः अन्याभिधानीसिप्यादिवत् हृयि
वां सम्मितिर्हि न्यग्धरापादेः केवलस्योपसर्गान्तर पूर्वकस्य च प्रयोगदर्शनादुपेतस्याविवक्षितत्वात् उदित्येकत्वविवक्षि
यानुवृत्यवस्थाने एकस्याकारादेशस्य मनोरमाकौस्तुभयोरुक्तत्वाच्च एकग्रहणस्याभ्यपकृतः प्रत्याख्यातत्वात्
तथा चात्र के यटे नोक्तं तदेव नैकग्रहणं प्रत्याख्यातं आकुडादिपादेसंख्ययाः शब्दोपात्तायाविवक्षणात् यत्तु
संख्यानविवक्ष्यते तत्र लक्ष्यसिद्धिरविवक्षितत्वे हेतुरिति संख्येति प्रकृताभिप्रायं विधेयविशेषणानां तावाम
नुपलक्षणतां अभ्युपेत्यापिद्रुमः तपरकरणयोस्त कालस्येति सूत्रयित्वापि तपदादीनां महापादे आनिष्य संगवा

सि॰सु॰धा॰
५०
50

रणास्य च प्रकारे त्वौ च संभवात् ग्रहणाक सूत्रे ऽण् ग्रहणमनावश्यकमेव अवर्णस्यावारभिन्नत्वे सैद्धवर्णानिर्देशस्य ज्ञातिप
रत्वं वक्तव्यं अन्यथा अवात् सर्वान् इव त्रसिच सूर्वेन त्र्योः तकारयोर्मध्ये एकस्यैव ऌले तत्वस्यात् न तु द्वयोः अवृ
न समाम्नाये द्वयोरनिर्देशात् नतश्च ऌलो ऌलीति सिद्धो लोपो न स्यात् न च वचनसामर्थ्यं गतिः अभित्था हि पारे
विजातीयसवर्णपरत्वे सावकाशत्वात् एवं च ऌला विति सूत्रे यत्नसाध्यपरे प्यनारम्भमित्यपि लाघवं उभय
साधारणीक ज्ञाप्यभावे नैवाऽकारादिभिर्हकारादीनां मग्रहणासिद्धेः नच दे ऽहस्व हपाद्दोसवर्णादीर्घवारणासाव
र्णनिषेधं विनाऽनुपपाद्यमिति वाच्यं तत्क्षिप्रावृत्तीयनुवृत्तेव नत्संभवात् सूत्रारंभपक्षेपि तदनुवृत्तेः कुमारी शेते
इत्यादौ दोषवारणायावश्यकत्वात् ग्रहणे तत्सवर्णानामेव नाऽज्झलामिति निषेध इति सिद्धान्ताशितिदिक् यत्तु प्रत्याहार
सूत्रोपस्थितोऽकारादिः सादृश्यसंबंधेन स्वसदृशी· घघृणीनु पस्थापयति· न च हृस्वाऽनुपस्थितानां शास्त्रान्वया
नुपपत्तिः एतन्मतेन तत्संभवादिति नशिंप ऌस्वत्वेन सादृश्यविवक्षायां इकारादेरप्युपस्थापनापत्तेः अन्वक्षस्व
त्वाभ्यां तथात्वेतु अत्वमात्रेण सादृश्यविवक्षितत्वाऽद्यादृशव्यक्तीनामेवोपस्थितिसंभवात् अकारोपस्थिताकारीभू
यमासमानायामत्वज्ञातीतामर्थमुपस्थापयतीत्युक्तमरथमेताकारांततोपस्थितिकल्पनस्यानुचितसमत्वग्रहत्वाच्च ॥

राम
५०

ऋलृक्॥ ननु विधिप्रदेशेषु अकारेणाष्टादशस्वपि भेदानामभिव्यक्त्या दशानां वर्णभेदानामपि ग्रहसंभवात् किं लृकारोपदेशो
व्यर्थः न च ऋऌ इत्यत्र पक्षान्तरे सावर्ण्याभावात् कथं ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिरिति वाच्यं ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यं वाच्यमिति
वाचनिकसावर्ण्यं न तत्सिद्धेः न च तदेव नारम्भमिति वाच्यं उपसर्गादृति धातावित्यत्र त्रास्तु प्राप्तिरप्लेरित्यत्रातीत्यनुवृ
त्याप्लाकारीयतीत्यत्र वृद्धिविकल्पप्रवृत्त्यर्थं तदावश्यकत्वात् यद्वा वाच्यं व्याख्येयं ऋकारलृकारावथ ऋ्‌फ्लाडि
कायस्थीया इति वक्तव्य प्रातिशाख्योक्तरीत्या तुल्यस्थानत्वात्तयोरेव सावर्ण्यं सिद्धमित्यर्थः अत एव ऋ इत्युपधाया ऋदुपिन्न
तोरित्यत्र लृपि परे इत्यस्य संगच्छते किंच लृपि सह लृकारस्यैव लकारमात्रमनुकरणं स्वादिभेदानात्मन् लृकारस्य
लोकवेदयोरभावात् लृपेन लृकारश्रलत्वस्याप्रसिद्धत्वास्वरकार्येषु ऋकाररूप एवेति धृञादीनां सिद्धिरिति लृका
रोपदेशः सावर्ण्यवार्त्तिकं च व्यर्थमेव अत एव पोरोल इति विहितस्य लृपिलकाकारस्यैवासिद्धत्वम् ननु लकारीय
तीत्यादि तदनुकरणस्यापि च वाच्यम् प्रकृतिवदनुकरणमिति प्रतिदेशेन तस्याप्यसिद्धत्वात् अन्यथा द्विःप्रवं तु
प इत्याह स्यात्रैं च तु शब्दस्य तिङ्‌ः तिङ्‌ इति निषेधोऽनस्याति ङ न वाच्यानुकरणत्वेन स्वरूपतिङ्‌ नत्वाभावात्

त्रिप्रया. नचैवं तैत्तिरीयवाक्यस्याप्युपसंख्यानात् तत्रानिघातेनैव्यत एवेति वाच्यम् माभ्यां प्रत्याहारस्यासामर्थ्ये नवाधानादेरित्याप
५२ ठस्याप्यनुमानात् एवमग्नीदित्याहेत्यादौ ईदूदेद्द्विवचनमितिप्रगृह्यसंज्ञानस्यात् नचैवं ऋकारस्वरूपाकार्यप्रसक्तौ
51 तास्थानीयगुणादेरपरत्वमेवस्यात् नतुल परत्वं इतिवाच्यम् उरण्परइत्यत्र इत्याहारग्रहणादेव यथा प्राप्तेः
प्रकृतोकृत्याप्यनुपयोगात् नचचलस्वरूपे इत्यादौ ऋभ्यासस्यात्वेप्राप्तमावेवल परत्वसार्थक्यम् तत्रहलादिःशेष
स्यावश्यकतया रपरत्वेपिहलो भावात् नचलस्वरूपस्यायेकाल्ढाइत्यत्रतस्योपयोगः तद्धितेष्वचामादेरितिवृद्धि
द्विलत्वस्यासिद्धतया ऋकारस्यैववृद्धिप्रयुक्तोपरत्वेचक्रुपोरोलइपनेनैवसिद्धेः नचतद्रेफस्यस्वतन्त्रतया
ऋकारोतगततया कथंलत्वमितिवाच्यं पूर्वोरेफस्यापि लत्वमितिव्याख्यानादुयोव्यवस्थापनीयत्वात् नचत
थागम्लृगताविनादिःस्थलस्थलृकारस्यातकरसोकथंनिर्वाहस्तत्रासिद्धत्वादितिप्रत्याहारग्रहणेरितिवाच्यम् उ
पादिष्वादिलृदितइत्यत्रलृकारेपरत्वेपराशास्त्रप्रयोगाद्दृष्टत्वाज्ञानुवादेनचतापकेनतस्यापरकार्य रामः
सिद्धेः वक्ष्यमाणरसंज्ञानुवादस्वहत्कार्यसिद्धत्वापत्यित्वादिपथवसानसंभवाद्यत्र निर्देशएवज्ञापकंयत्वे ५२

यं इत्यतोनुमद्रयाचनुवादानं सूत्रस्थं इति आदिप्रकानां च सत्त्वादित्याद्ययोपि न निर्दिष्टरूपेण इति तन्त्रतान्निर्दे
शं विना अपेक्षकार्यत्वादेहेव दुर्लभत्वात् अकारस्यापत्यविषयकत्वेनोक्तस्थलानुपपत्तिमात्रपरिहारमात्रार्थ
मनुवादानुसारात् गक्लिमर्थल्लकारोपदेशादीतिप्राप्ते अभिधीयते ऋकारे ऌपदेशोऽयं ह्रस्वाऽवाक्लिज्ञानुद्धरा
लुप्याद्यर्थ इति अयं नकाधदेहोऽतिय दृष्टावादः ऌकारोच्चारणाद्यत्र ह्यो करणापाठपात् ऌकारं त्वन्यस्य कुमारीलृ
कुद्यप्यादेहसराक्लिज्ञानुकरणम् ऌत्तद्धिवर्वचनस्वरिताद्यनुपादयः ऌ रूपत्र शिखेत्यत्र गुरोरनृतो नं भस्यापि
केकस्यप्रावाभितिप्लुतः अन्यथाऽनृत इति निषेधस्यात् ऌतेपचान क्लिप्तोतिद्धित्वम् अंतर्भावितण्यर्थात्कर्म
णि क्तप्राप्यपीते प्लुक्षप्त इपत्रकमार्यकक्त प्रत्ययांते परेऽव्यवहितगतिः प्रक्लिपाद्दिस्याद्दत्पर्थकेन गतिरनंतरस्य
नेन सूत्रेणाऽपूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात् तत्र शब्द उदात्तः शेषनिघातेन ऌकारस्य प्रत्ययाकारयोरनुदात्तत्वे ग
तउदात्तानुदात्तस्योतिऌकारस्य स्वरितत्वं नद्येत इत्यसिद्धत्वेन साधयितुं शक्यम् रूपोरोलइपस्यैतद्रूपेण पाठः
र्थत्वात् एवस्यचपरं प्रत्यसिद्धत्वात् न च स्वरितत्वसंभाविनो ह्रस्वत्वस्यापि ऊऽमात्रत्वं च भित्वात इपि प्रयोजनं

सि॰सुधा
५२
52

शक्यं शेषनिघातस्यसाध्यत्वेन तं प्रत्यसिद्धत्वात् अकारत्वेनैव तत्र ग्रहे नो: तस्मात्प्रयोजननिरासपरं वार्त्तिकं न्याय्यभावात्वा
त्वनं संज्ञास्विति: अयमर्थ: अतेर्शीयाऽतिगिनिर्दिष्टात्सेवा दृति धातो: कुनशिल्पि संज्ञयोरश्वस्यापीति नेनाशिल्पिन्य
भिधेये संज्ञायां च सोपपदात्रिजु पदाद्धातो: कुनरस्यातइ इत्यर्थके नोणादिसूत्रेण कुन् प्रत्यये संज्ञायां व्युत्पन्न त
याप्याख्यानुगतत्वात् तं कुर्यान्मनतत्कुतमितिगृह्यस्यत्यानुगुणाब्ध अतंक शब्द एव संज्ञानन्तु न्तकः यद्वा स्य
दंसाधुत्वानभ्युपगमात् एतेन देशभाषानुसारेण क्रियमाणानां शास्त्राननुगतानां कूची मची त्यादिनाम्नामप्य
साधुत्वमाख्यातं आदिशब्दादनुकरणेऽपि शिष्टानुबोध दर्शनात् ऌवर्णस्य दीर्घो न संतीति मर्यादामतिक्रम्य
क्रियमाणस्य दीर्घऌवर्णानुकरणस्याप्यसाधुत्वमेव मानिकान्यासो दीर्घऌवर्णस्य मेत्र शास्त्रादेप्रसिद्धत्वे
पन्यत्रादृष्टभावात् ज्ञातस्य वद्धिल्कृता कार्ये दीर्घ इत्याहेतुमनुकरणामप्यसाध्वेव: ननु स्तनकशब्दस्य शास्त्रानुगतत्वे
नल्पतकशब्दस्या संज्ञात्वेपि ऌफिड् ऌफिड्डु इति यद्वृत्ता शब्दो ऽडुणाणिति वाच्य तत्रापि अर्ध्वातो रेणादिकफिड राम ५२
फिड्डुप्रत्ययोत्तयो: अफिड् अफिड्ड इत्येतयोर्निर्वर्त्तकत्वात् भाष्येऽनुपन्यस्तत्वे पिपरिहारा भवतीत्युक्तं तेनय

इष्टा शब्दानामपि साधुत्वमेव न च गङ्गास्मृतिविरोधः औपगवादिवदस्यापि साधुत्वोपपत्तेः तत्र नाम कर्तुः प्रत्यवा
पक्षः उक्तः शास्त्रोल्लङ्घनादेव न त्वसाधुप्रयोगात् अत एव कात्यायनादिशब्दानां संज्ञात्वं निर्बाधो यत्तु द्वितीयप्रयो
जननिरासार्थं वार्त्तिकं अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु इति तस्यार्थः शिष्टस्य विहितस्य अशिष्टाप्रतिषिद्ध
स्याविहितनिषिद्धस्य स्वरानुकरणं साधु तत्र आपशब्दप्रयोगस्य निषिद्धत्वात्तदनुकरणमप्यसाध्वेति भाष्यकृ
तात्कृतप्रयोजनं समर्थ्यते न ह्यपशब्दवाचकत्वमात्रेणासाधुत्वे अपशब्दपदस्यापि गाव्याद्यपभ्रंशवाचक
त्वेनासाधुत्वापत्तेः अत एव तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्त इत्यादीनामनुकरणानां साधुत्वं सर्वसिद्धं न च प्रकृ
तिवदनुकरणमिति असाधुत्वातिदेशः अपशब्दस्यानुपदिष्टत्वेन शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् असाधुत्वस्य ना
स्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च ॥ ॥ यदपि तृतीयप्रयोजननिरासार्थं वार्त्तिकं एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुताद्यर्थमिति
तस्यायमर्थः वस्य मा तारीत्पात्र कारेऽकदेशस्य रेफस्य लत्वे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुतोदयः न चान्यतादृशतिरि
त्तनिषेधापत्तिः अन्ततः इत्यप्रत्ययः अत्र वा इति पठनीयत्वात् छिन्नपुच्छस्य श्वत्वावद् न मात्रेऽपि उच्छ्वत्वप्रयुक्त
कार्याणामप्रवृत्तिवत् अकारेऽपि नेकापगम इत्यायां रेफवत्त्वप्रयुक्तनिषेधाप्रवृत्तेः न न्वेवं होतृकारेणापि दीर्घ

सि॰कु॰धा॰ ५३ 53

स्यापि प्लुतनिषेधापत्तिः नैकवर्णत्वादिति वाच्यम् ऋस्वस्परत्वतो नैमित्तिकत्वात् अत्र भाष्यं सम्बन्धसूत्रभेदेन ऋकारो
परेशाः प्लुत्या घर्षः सन्नन्तत्वाख्यायते सेघा महतो वेशा ह्मूं वाल्लृ वा चहस्वम्यत इति अस्यार्थः ऋकस्य लृवर्णस्य प्रत्या
स्यानाय ऋ अनन्तरस्य लघोः स्थाने ऋस्वस्परत्वेनेति गुरौ हन्तरन्यासाश्रयणो विपरीतमेव गौरवमिति लृ
ड्डाकरं नभेदे स्यास्थले वघे स्वगान्तरे इति विग्रहः स्यादेतत् हृपोचोल इति सूत्रं अत्र इति सूत्रात् एवं मङ्कातत्वा
सिद्धत्वादेव प्लुतस्याद्यः सत्स्यतीति अनन्त इति यथान्यासमेवास्त्विति अत्राहुः तथा सति सोलृ इत्यस्यानुदृत्य
मर्थ्ययोयङ्गास्यस्यापि तत्रैव पठापत्तेर्निजेमिल्यत इत्यत्र लत्वस्यासिद्धत्वाद्याचातो नेफो न त्वाकुलि चेति सिद्धिः स्या
दिति इदं पुनरिहावधेयं गुरो रनृत इति दीर्घपाठस्यास्तु अनन्त्यत इति छेदः नकारस्य छेदो नान्तवर्तित्वेन
सामर्थ्येन च ऋकारेष्पन्वयः दीर्घलृकारस्याप्रसिद्ध्या व्यासस्य न हत्वात् प्लुतविधौ गप्लुतस्यानुवादानुप
पत्तेश्च परत्वस्य ऋकारस्यैवोपपद्यमानत्वात् अतो न दीर्घऋकारस्य प्लुतनिषेधापत्तिः ऋकारलृकारयोः सवर्णादी
र्घे दीर्घऋकारः अन्यतरस्यां ग्रहणजोरित्यस्य विशेषणमाम ऋस्व ऋकारभिन्नस्य ऋकारस्य च गुरोः प्लुतो

राम ५३

भवति इति तस्यार्थः न च ऌकारस्येव प्लुतः स्यात् न तु वर्णानां तस्य ऌकारस्य सामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् ह्रस्व ऋकारभि
न्नस्येति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः न चात्राप्यत इति ऌकारस्यापि पर्युदासापत्तिः विशिष्य ऌकारग्रहणसामर्थ्यात् न च
दीर्घ ऋकारमात्रस्य पर्युदासापत्तिः ऋकारस्य ऌकारस्यैव व्याख्यानवशेन सवर्णदीर्घनिरासात् न च तथाप्येकमात्रा
[illegible] पर्योपदेशे ऌकारपाठापेक्षया लाघवाभाव इति वाच्यम् प्लुतमात्रे असिद्ध्यर्थस्य यत्नस्यावश्यकत्वादेव प्लुका
त्वात् किं च वोरुपधाया दीर्घ इत्यत्र रेफद्वयप्रश्लेषो अथ रेफ एव वा रेफस्थानिन्नेवोपधाभूते दीर्घो न त्वसिद्धत्वप्रयुक्तरे
फेपीति व्याख्याय निर्धेऽगिल्पत हलि चेति दीर्घस्य वारणासंभवात् ऌकारोपरोलत्वस्य वारश्चोपान्तपाठेनापि प्लुपारि
सिद्धेः न चैवं विपर्यासपाठादावपि दीर्घो न स्यात् अत्वस्यासिद्धत्वात् असस्य जत्वप्रवृत्तेरिति वाच्यं तत्रासिद्धत्वस्य सावकाशत्वात्
त्रोपजीव्यत्वात् तद्धत्वं जत्वप्रवृत्तेरित्यादिक ॥ ॥ एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥ ननु अत्र तपरत्वं कर्तव्यं एत् ऐ ओत् औ इत्यादि अन्यथा
[illegible] ह्रस्वविधौ स्थानेऽन्तरतम्येन ह्रस्वयोरेवर्णोवर्णयोः प्रसंगात् परत्वेन [illegible] अपत्र एकमात्राणामेवोपस्थित्या त
एकमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञाविरहेणातद्वप्रसंगात् न च [illegible] ह्रस्वानामितिप्रसिद्ध्याद्यादीपाघाप्रसिद्धेः [illegible] सामर्थ्यमित्ना
णाचनीयानां प्लुतानामेव [illegible] अधर्यो [illegible] प्लुतं [illegible] एकमात्रयोरेदोतोः प्रसिद्धिः अ

सि·सुधा तः पादस्थस्य अव्यपरस्यत त्प्रातिशाख्ये ह्रस्वयोरेदोतोर्विधानाद्ध्रु · नचैतदर्थमेव सूत्र इग्घ्रस्वादेश इति सूत्रारंभा
५४ तग्रहणं व नास्ति इति · तत्सूत्रारंभ प्रयुक्तस्यैव गौरवस्यापत्तेः · अथ गीतिवशान्नत्र तथात्वेऽपि तदन्यत्र वेदे लोके च
ह्रस्वयोरेदोतोरप्रसिद्धेः प्रयोजनाभावेन तदुक्तयोरप्यत्रानभिमतत्वात् अन्यथा अकारादिवत्तल्लाघवाय तया
54 रेवात्रोपदेशः स्यात् व्याकरणशास्त्रे तेषां दीर्घप्लुतसंग्रहसिद्धेः · नच गुणसंज्ञायां द्विमात्रसंग्रहलाभार्थं अत्र द्विमा
त्रोपदेशः तत्र स्वरूपेणैव दीर्घनिर्देशासंभवात् अदेङ्गुण इति यथान्यासे ह्रस्वाणोपदेशो मात्राचतुष्टयं गुणा
संज्ञायां एङिति सांकु मात्राद्वयं इत्युभयत्र साम्यम् · वृद्धिमात्राः उक्तनीत्यानुवर्णोपदेशो द्विमात्रे गुणसंज्ञायां जत स्व इ
ति घङेव वर्णोपदेशोऽङ्का रान्तं वेषट्टु प द्व्यमपि समाना · स्वरस्य ह्रस्वादेश इति सूत्रं तु न ह्रस्वयोरेदोतोर्ग्रहणार्थं
किंतु एदैतोः कंठ्यतालव्ययोः ओदौतोः कंठ्योष्ठ्ययोः उभयोः तत्स्थाभावात्कंठस्थानतया पूर्वभागसादृश्येनत्वात्
र्णां स्थाने अकारस्य णीत्थानतया उत्तरभागसादृश्येन च एदैतोः स्थाने इकारस्य ओदौतोः स्थाने तयाच ओदौतोः राम
स्थाने उकारस्य प्राप्त्या अकारस्यापि पाक्षिकप्राप्तिप्रसंगात् निवृत्त्यर्थमेव अतएव संधीयमानवर्णद्वयस ५४

इग्लक्षणत्वेन संप्रसारणमेषां पूर्वाचार्यसंज्ञा । तस्मिन् प्रायेणो वक्ष्यकारेकारयोर्येणा रेकारे वर्णा उच्यते इतिमं त्र शास्त्रे व्यव
हारः ॥ स्वं ऋ लृ तात्व अ लृ स्य त्व माश्रित्य तस्य त्वं प्रयोगाख्या यत इति त्वस्य देतानं । अतस्तत्परत्वं किमर्थमिति गेत् । मेवं
तथापि जे गो हकं रमेशः स्वद्वेलकारवृद्धो दन इत्याहो पूर्वेणान्त स्वराणायोर्भिन्नत्वात्रिमात्र । चतुर्मात्रत्वात्रमाणां त
न्तेतर तम्येन ता इत्यानां मेवा देशमनो प्रसंगात् न च चतुर्मात्रम प्रसिद्धं द्वा होग्ये प्रसिद्धः ई ख्यत स्वचतुर्मात्रः प्लुत
इतिभाष्याच्च । तपरत्वे तु तपरस्य कालस्येति सङ्भिन्नमात्राणां नाम ग्रहणो तेषां गुणादि संज्ञाविरहेणादोषाभावात् ॥
प्लुतस्याविषये स्या इतितु प्लुतान्प्लुतप्रसंग एव प्रवर्त्तते इति सिद्धान्तः । न चाकः सवर्णे इत्यत्र दीर्घ इति योगविभागः स
कः पूर्वपरयोरिक्प्रक्रियायोर्विहितः स दीर्घो भवतीति नियम व्याख्यानादोषः इति वाच्यं अपि पूर्वः संप्रसारणा
च्चेति पूर्वेत्र परस्य आतो ग्गुणा इति पत्र स्व परस्य च दीर्घत्व प्रसंगात् । अथ प्रथमयोगिति सूत्रान्पूर्वसवर्णस्याधि
कारात्पूर्वपरयोरिति स्यापत्ति रत्यात्रमीत्यव्यानिर्वाहे पूर्वग्रहणांया दश । पूर्वः तथैव न तु तद्धलन्तराणा इति व्या
ख्यानाज्जेनी मित्यादे दीर्घः । पश्युमिषायो व कृत्स्व ऽ संप्रसारणाच्चेत्यस्यापि तस्यैव पूर्वशब्दस्यानुवृत्तेः । हलः इति हलु
त्तरसंप्रसारणास्य दीर्घत्वविधानात् ज्ञापकाद्य विकुमित्यत्र न दीर्घः । अतो गुरोरप्यत्रापि परग्रहणस्य सिद्धं रूपत्र

ह्यासामर्थ्यात्परसजातीयस्यादेशः वृद्ध्यां तु अकारपरत्वे सवर्णदीर्घेणाएङ् पररूपत्वे च ए औ वदीर्घसिद्धौ अतो गु
णाइति सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् न च वृद्धिं विनाप्यकारस्य एङि पररूपविधानेन दीर्घविधिनिर्वाहाद् वृद्धिप्रतिषेधार्थमेव तदि
ति वाच्यं तथाप्यकारपरत्वांशे फलाभावेन अत एङि इत्येव सूत्रापत्तेः एवं सति कमालाघवाच्च अतश्चाक
स्याकारपरत्वे पररूपविधानसामर्थ्यादेवपेक्षंतिपत्र न दोषः अतो योगविभागो निर्दोष एवेति कल्पते तथा
पि सल्ल्वृद्धि न वल्कार इत्यादेगुणो न स्यात् ० अकारस्य दीर्घविधानादेङः श्चांतरतम्याभावादेव निवृत्तेः गुणा
विधानस्य इकारोकारयोः परत्वेः सावकाशत्वात् उपरार इ पर इत्यस्य च वृद्धिविषये चारितार्थ्यात् एवं च वृ
द्धतस्ये च भवर्णास्यात् ननु आत्पक इति प्रकृतिविधानसामर्थ्यात् न तथा न च यणादिनिवृत्त्यर्थतया न तत्सा
र्थक्यं इक इत्येव निर्वाहे अक इत्यकारसंग्रहस्यैव यथार्थापत्तेः सत्यं तथाप्यकारस्यापि शता स्थानसाम्यमादाय
एहोगोरेव प्रसंगात् कार्ये रिचावर्धिदेव तयोरित्यादिनिर्देशानुसरणेऽतिगौरवात् तस्माद्योगविभागो दुष्ट एवे
ति त्रिमात्राद्विमात्रयोरपरत्वमावश्यकमिति प्राप्ते उच्यते गुणवृद्धिसंज्ञयोरेवानयोः परत्वे नदीर्घेणा

मेवतत्र संज्ञित्वान्न दोषः इत्यास्य गुणा इत्युक्तेऽइत्यविरहात् साहिवलेरोदवर्णास्येतिवर्णग्रहणोननतास्य रस्याविति
कालग्राहकत्व ज्ञापना न च स्फुटे इत्युद्योगमापरतयाक्षर्गमात्रोपस्थापकत्वेपितदुपस्थितानां दीर्घादीनामनु
च्चारितत्वेन न परत्वाभावात्सर्वशोपस्थापकत्वं स्यादेवेति वाच्यं तापरत्वस्य संज्ञायामनुपयुज्यमानत्वेन सा
मर्थ्यात्तदुपस्थाप्यसंज्ञिविशेषकालावधारणार्थत्वात् न च अकारस्य सवर्णग्राहकत्वाभावेन तत्रापि तका
रस्य सेवात कालग्राहकत्वसामर्थ्येपि गुणसंज्ञायां न तथा अकारस्य ग्राहकत्वानि अर्थात् एव तत्र तदुपयोगे
न वैयर्थ्याभावात् इति वाच्यं अप्युदित्सूत्रे स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेत्यनुवृत्यासंज्ञाविधावरासवर्णा
न स्यादिति व्याख्यानादेव उभयत्र अविनवावहात् तपरस्य स्यासंज्ञिस्वरूपस्फुटार्हप्रतिपत्तिमात्रार्थत्वात्
एङ् गुणा इत्यत्रैकानेतरङ् काराभावादवर्णप्रश्लेषानिर्णायेपि स्वरदीर्घेसंदेहः ऐत्तित्रत्वाकारप्रश्लेषा
भावसंदेहश्चस्यात् मालाप्रच्छन्नमत्रमालादीनां नेतिपुनराघुदान्तविधानगम्याया अप्रश्लेषाइत्युक्तम्
दीनामिमत्रमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटकपदृद्धिसंज्ञाया आकारेऽनुपपत्तिबलादाकारप्रश्लेषनिर्णा
यकत्वेनेत्यभेदात् वृद्धिरादैच् एङ्गुणा इतिपाठे नाप्यकारमात्रस्यतत्कालग्राहकत्वसंभवादेङ् गुणा इतिम

सि॰सुधा ५६ ङ्योतकारनिर्देशासामर्थ्यमनुक्तमेव। न चैकमात्राधिकं गउराए॰ङ्॰र इति पाठसंभवात् ह्रस्वादेशाभावाद्द्विवसंज्ञासं
५८ ज्ञिनिरीयस्य व्याख्यानं तदुपपन्नं ॥ ऊकालसूत्रेऽरपहोपस्थितस्य ह्रस्वस्य सवर्णग्राहकत्वे अकारस्य संज्ञात्रयं
स्यात्। अतःशारसंज्ञायामपि सवर्णग्राहको नेति पदह्रस्वस्य भाष्ये उक्तत्वेपि तस्याभ्युच्चयमात्रत्वात् ननु तपरस्यापि
तत्कालग्राहकत्वे ऋदेरिपः सप्राप्तयोपवस्तुवह्रस्वादावेवस्यान्न तु लवः पवह्रस्वादावपीति चेत् अत्र भाष्ये नायं
तकारः किंतु असंदेहार्थस्तुखसुखौ थौ वा दकार इति। अथ द्विउदिदुकारदेशस्य पुम्याद्यभिभेरस्माद्धोतास्वरि
तमितिस्वरितत्ववारणाय चर्त्वेन दकारसमाधेन तु तकार इति व्यवस्थाप्य अरसोसेर्हृदुदीमहत्यत्रेव भा
व्यभानस्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकत्वं स्यादिति माशंक्य संहितायां पाठे तपरत्वेऽपि चर्त्वेन दकारस्यापि निर्देशाद्
कारोपि तत्कालग्राहक इति समाहितं बाढं भाष्ये। तत्कथमत्र ऋदोरपि तपरत्वकारानिर्देशात्तत्कालग्राहकत्वे
नाशीति उच्यते इति चेन्न अत्रापि थकारस्य धकारस्य वा स्थाने उभयत्र निष्पन्नो दकारो न विवक्षितः स्वाभा राम
विकदकारस्य तत्कालग्राहकत्वेन तत्रोपन्यस्त इति न विरोधः ॥ केचित्तु तिति प्राप्य पयग्रहणाकर्षमिति बहता ५६

वार्त्तिककारेण इकारस्य तत्कालग्राहकत्वानंगीकारात् न मतेनात्र संभाव्यमित्याहुः अन्ये तु प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत
यस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया एव घुभिरित्यादाविष्टसिद्धेर्न कोपि क्लेशोनुसरणीयः यत्तु तस्याः परिभाषाया भा
ष्यवार्त्तिकयोरिह अदर्शनादयं यत्नो महानस्माभिराश्रितः इति हरदत्तेनोक्तम् तच्चिन्त्यं ङ्यापोः स्येति सूत्रस्थभाष्य
दुभाष्ये केटते एवैतत्परिभाषोपन्यासात् नच तत्र अर्थवदर्थमित्यादेरिव ङ्याबादीनां प्रत्ययग्रहणार्थादि
नात्र प्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषाभ्यां वारणेपि निरुक्तं दुष्टमित्यादेरिहलउजरस्यपि प्रसारणस्य दीर्घ
प्रसक्तेश्चाभ्यां दुर्वारितात्तद्वारणाय योगाधिकारस्यावश्यकत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषावैयर्थ्यमेव भाष्य
संमतम् अत एवानित्वकरितामिति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा भाष्यवार्त्तिकाभ्यां न क्वचिदाश्रितमिति कैयटे
नाप्युक्तमिति हरदत्ताभिप्रायः इत्याहुः तस्यापि चिन्त्यं उदितो हि स्वरितत्वप्रसक्तेरेवाभावात् यथा ककुसर्थिमा
ग्रस्यानुपादेयत्वात् उदितस्य विधेयो कारान्तकरौतयास्यानित्वेन विधेयस्याकारस्य तदभावात् सेद्गायाः ह्रा
नत्वेपि नित्स्वाभावाच्च तपरत्वाकालस्येति सूत्रे प्रतितत्परत्वस्यासेद्गायामिनापि निःप्रयोगे सकारस्य इत्सेद्गायाः
मेवमानाभावात् नच यथा भ्योपि नि सामान्यधर्मेणानित्वेन विधेयस्य यत्प्रत्ययस्येति कार्यम् ८ तथा संज्ञा

सि॰ कु॰ धा॰ दारात्रापि सेट्त्वि नद्दित्वाद्यस्यादिति चेद्यत्रोत्तत्क्रमिति वाच्यम् तत्रानाकारस्यानन्यार्थत्वात् तत्रापि धीयमानस्याप्र
७ कारस्य ग्राहकत्वदर्शनेन तल्लिङ्गापर्थत्वेन सामर्थ्याभावात् नचानुवेधानामनेकार्थत्वदर्शनात्तद्वदपि स्यादिति वा
च्यं इङ्स्थले तथात्वेपि अर्थाभयार्थत्वासम्पत्तल्लिङ्गापर्थकृत्कल्पनायोगात् तस्मात्तत्रस्थभाष्यादिकमभ्युपेत
57 वादेव अत्रत्यभाष्ये तु यथाश्रुतमेव साधु इकारस्य तत्कालत्वकल्पने प्रयोजनाभावादिति वदन्ति अत्रेदंचि
न्त्यं पुरुषार्थमारात्तत्काराकारेतादृश एव तत्परत्वाभाववान् स एव विधेयः तर्हि कथं तपरादीनां इति उत्तरा व प्र
वृत्तिपर्युदासप्रवृत्तिः अस्य विधेयत्वाभावेन विधेयभेदस्य त्वात्सवर्णग्राहकत्वापत्तेः अस्य सामर्थ्यात्तत्र
सि विधेयसमर्पकमेदप्रयोगित्वेनान्वय इति कल्प्यते तर्हि यस्य सवर्णग्राहकत्वे प्रसिद्धे तस्यैव तत्परत्वे
सति ग्राहकाभावे तपरसूत्रार्थत्वात् किमायातं विधेयस्य तपरत्वाभावेन विधेयसमर्पकनिष्ठत्वेने राम
तस्वरितस्याप्याप्तेः न च अनुवेधस्यानन्यार्थतायास्तत्र तत्कायास्तायां विधेये प्रवृत्तिरिति वाच्य ७
दिव उदित्यत्रापि तुल्यत्वात् वर्णसेहापदेल युम्भाभिमासोहल्लद्यनेन न पुलो कदस्यादेः संप्रसारणात्

सवर्णदीर्घस्य व्याहत्यात्तपरत्वचरितार्थता या भाष्याद्दोषस्य चलाभः अदसोसेरं तत्र ह्रस्वदीर्घयोर्लृकारयोस्स्व
माहारद्वंद्वंस्त्वा उ इत्युभयोर्निर्देशसम्भावेन माष्यमानस्याप्रकारस्यापि सवर्णतया लृकत्वमिति ज्ञापकस्याप्य
नविरूपकत्वात् एतेन सामर्थ्याभावात्संज्ञा गताति त्वस्य न संज्ञिनि कार्य प्रवर्तकत्वमित्यपपास्तम् अनुपप
त्तिमूलकत्वाभावेन सामर्थ्यापर्यवसायेपि ज्ञापकविरहात् सामर्थ्यस्याप्युक्तरीत्या रञ्जराज्ञ न च तस्य स्वरार्थत्वे
किमर्थं त्वान्निषेधः अचकारान्तरेणानिषेध इष्यत इति वाच्यम् असमस्तप्रकारेणानान्तिरेवेति त्वस्य स्व
रार्थत्वे वितायेत्यितीङ्गायतेति तरामप्ययस्यैवोक्तरीत्याविघातकत्वात् अन्यथा स्वरितस्य दुर्वारत्वात् ए
वञ्चेदपरत्वमाश्रित्य स्वरितानोसमाहितोक्षित्यस्यताकालग्राहकत्वेन प्रयोजनाभावे सिद्धे प्रकृतभाष्य
यथाश्रुतमेवरम्यम् किन्तु अन्यथास्त्वेपि तावदुक्तस्वरस्य दुर्वारत्वात् दर्थस्यकारानारेणाप्रक्लेषा
द्भाष्ये त्वत्वभाष्ये नाविरोधपरिहारो ऽन्यथासिद्धुकारे निर्देशानि आयेरोव परिहार्य इति नोन्तलेशावे
पर्थम् अथैव ओ ह्रद्यात्ह्यापादावपि स्वरितापत्तिः न चेष्टापत्तिः ह्रीरोवर्हिर्धिसम्भिधाने अथा

तंर

प्र·सुधा· विप्राहावदर्शनात् लविधीयइत्यत्र अनोहन्त्वस्माप्रहान्तश्चेतिसूत्रेभाष्यस्यदुक्तत्वादितिचेन्नैवम् नविभक्तौतुस्मा
५८ इत्यत्रईङ्ञानिषेध्या इतिदिक् अत्रशोधस्याहेतोहवर्णग्रहणोमृतहूणान्तरगतावर्णान्तरसहृशभागः कार्यमत्रवन्त्य
५४ ग्निनवा नाघ४ अग्नेइङ्वायोउहकभिन्नसवर्णादीर्घस्य अग्नेर्ईहात्यत्र९उ·४ पहशनादितिसुखद्रूपस्यआवृत्य
इतिक्रस्वस्यपितिक्रतीतितुगागमस्यमान्नाभितिरित्यत्रउनौताभिसस्स्वरइत्यस्यचप्रह्यापफो· एवं नान्तरभाग
स्यइउवर्णासाहश्यात् आकाराहीनांच्च उत्तरभागस्वरूपतहूणासाम्यात् नानुप·पत्तिरकाकारान्तर्गतरेफ
सहृशभागस्यस्वातन्त्र्येणानुपादाने तस्मात् छिहलइतिगुणगतानानुपपत्तेः अपोरोल्इत्यस्यानुपपत्तेश्चऋका
रान्तर्गतेरेतफातिरिक्तेरेफस्यत्र·त्राभावात् रणातीपादेरेफनिमित्तकरणानुपपत्तेश्चेतिचेन्नैवं पत्तद्वय
स्यापपदोषत्वात् तत्रे नत्येकपक्षः न सिलवहूणानान्तरत्वेन तत्रतद्वर्णाप्रयुक्तकार्यानुपपत्तेर्मानाभावात् राम
गोहस्वइत्यत्रनोद्यचउं·त्यत्रचगोनोरावयोः पृथगुपादानञ्च अन्यथापूर्वोत्तरभागावादाय द्वयोरपिह्रस्वत्वे ५८
नतद्वैयर्थ्यापत्तेर्नु दृविधिलादेशविनाभेषुतुप्रातिविधेयम् नतिदंसमूहैकस्भाग इतिप्राप्ति आरब्धा कथा ह

तस्थाने मूर्द्धन्यादेशस्य नेति संज्ञत्वाद्विनाम पदेत्र कृतेन तस्य राल्व परमनुदूषिचोनावत् द्विहल इति विधाप तस्माल्लुङि सिव
सूत्रे कार्यं मङीघां दभ्यासात्परस्य नुट् स्यादिति तस्थे नन अ आ ठ आ ठ नुरिति पाठाबात प्रसंगः अभ्यासे ते ये पस्य यथा स्त्या
सेविद्भ्रस्यथ स्यात्र नियमार्थत्वा अकारोपधानामध्ये अभ्येते रेव नुडागम इति वेयताथवा४ तन्मात्र निषेधस्य नाभ्यद्
त्तनोपि सिद्धे४ कृपो रो लः इत्य त्रापि कृपः उः रः लः इति च्छेदः कृप इत्यविभक्तिको निर्देशः४ उआरराणार्थश्चाकारः कृपेर्यो रेफ स्तस्य
लः कृपेऋकारस्यावयवो यो रेफो रेफसदृश इतीयावत् तस्य चलादेश इति तेन चलीक्लृप्यत इत्यादौ रीगित्यत इति रीगागम
स्यापि तैलत्वासिद्धि४ अत एव कृपरो पलः इति पाठो भाष्यविरोधाडुपेक्ष्यः तैन्न ता दृशेक ज्ञातो प्रमाराणाभावात् यु
तु रो ल इत्यत्रानुबाधे विधेये उस्वतन्त्रास्वतन्त्रवर्णसाधारणजातिर्ग्राह्या तेन ऋटकारस्य ल्टकारादेशस्वात्र विधेयः
एकदेशस्य पृथक्कर्तुमशक्यत्वात् व क्षुत संबन्ध सामान्ये षष्ठी माश्रित्य कृपेस्सादृशाद्दृष्टवयवस्य परस्य रावय
वस्य चरेफस्योपादानात्रापि न दोषः भाष्यस्य समाधानं च लक्षणामात्रत्वात् ´ नुडिच्च कृपरा पाद्विनिर्देशाच्चेह
लिंगम ग्रहीतानितरि लादेशावसिद्धार्थमन्वक्षं स्पृगव ९ ग्रहादिस्त्र ऋदितीयोगविभज्य ऋतः परस्य तस्य रा।

२ तल्लाग दृशोक ज्ञातो प्रमाराणाभावात् २

सि॰सुधा
५९
59

वांविधियोगात ञ्छंदस्य अचहलादिभिः त्रान्तरं स्यात इतीमनुः स्यापितृयाराधु मदि स्यत्र पदपाठे रात्वं नन्वेवं त परत्वा

त्मातरता भिप्रायो रात्वं नस्यादिति वाच्यम् रषाभ्यामित्यत्रापि रेफ तत्सदृश भागयोस्साधाररापे न ग्रहणात्तत्स्वसि

द्धेः नचैवं तत्र रेफसदृशभागे पिदानेप्र्मारााभावः ऋत्त्रादिष्वृते स्त्रौ ष्णोतिशब्दस्य नन्नमनशब्दस्य च पाठस्यैवतथा

त्वात नन स्व व्यपेसहीत्यत्र नपूर्वे रूपापत्तिः रङ्ः पदोत्ताहृतीरप्येवकारे रान्न नमन स्याघ पेनानं मतिरियत्रस्व

तेत्र रेफस्य पुरतरात्वे वारकतयासार्थक्यात्कथं नन मन शब्द पाठस्य ज्ञापकत्वमितिवाच्यं त्रसिद्धं वहिरंगम

न्तरंगे इत्यत एव सिद्धेः एवं च योगविभागपक्षस्य पश्चाद्धुपन्यासेपि न तत्र भाष्यस्यतात्पर्यम् किंत्वेत्रैव ला

घवादिति पवयेयम् न च ऋकारे रेफोत्तरवर्ति नाज्ञ्अभागेन व्यवधानात्कथं रषाभ्यामित्यस्य प्रवृत्तिरिति

वाच्यम् व्यवाये पीतियोगविभागात् न चकृतेने णा दावतिप्रसङ्गः अट्कुप्वाङ् भिरितिनियमात् ओत्कर्ष

मान्नायिके हासंग्रहीतैर्वा व्यवधाने यदि भवति तदास्रौ रेवैतिनस्यायामर्थः बहुक तस्यामिन्परेउक्तज्ञापका

त्रशाहृतामित्यादौ नेदृशाद्यऋकारपरस्य रात्वनेवलाघवात ज्ञापयोनाविभागस्य वरोऽके स्थावृता

राम
२९

यहरो नग्रहं तईति एतं प्रक्रमेवलिदित त्वात् नन्वत यते उक्त रोषाः कथं परिहार्य इति चेत् संवृतं ऊय्मेत स्थांभागह्रय
स्पविष्ट ततरत्वेन अन्ते इं ई पारे सवर्णात् दीर्घाभाव: स्वतन्त्रयो उ ऊ तेर्विवृतत्वेन प्रयत्नभेदात् सावर्ण्याभावात् अतस्व
नैरुहो यत्रन र्षवर्द्ध पायमि: रुउः पदान्ता द्दीत्य कारेरा सावर्ण्याभावात् वृपूर्ववर्ण्यकारभागानुपस्थापनात् दी
र्घापदान्ताद्वेति रकयोगे नैवसिद्धौ दीर्घात् य्कुआगमं विधाय प्रदान्ताद्वेति विकल्पविधानेन दीर्घ ह्रस्वाश्रयो विधिर्नभ
वतीति ज्ञाप्यते दीर्घस्यापदान्ते नित्यं पदान्ते त्ववि कल्पेन तुग्भवस्थार्थं हि तत्र पृथक् सूत्रं यदि तु छेचौ ह्रस्वस्यावधीय
मानस्तुक् दीर्घेपि प्रवर्त्तेत न तदा ऽपदान्ते दीर्घेपि तेनैव सिद्धत्वात् पदान्ते दीर्घस्य ह्रस्वमात्रं विदध्यात् अतःआलूयप्रमा
येपत्र स्वह्रस्वस्यपि पिति कृतीमित् तुगमागः स्वद्गाभिर्मालाभिरत्याहेरेसा द्रशोपि न भवति तपरत्वसामर्थ्यात् अन्यथा
अस्येव ब्रूयात्: यातावाते मा हावनो ऽलोपोपि न भवति गापोष्टक् इत्यत्र किस्येन दीर्घाकारे अतो लोपो न प्रवर्त्तत
इति ज्ञापनात् अन्यथा ह्याकारो हि रभागवर्तिनो ऽकारस्य लोपे पूर्वभागवर्तिनश्च प्रापय्याकारेण सह पररूपे सामग्र:
पुरापश्च इति सिद्धौ आतो लोप इटि चेत्यालोपश्च सपर्यक तस्य चार्थं स्यादिति दिक् ननु संख्याता सर्वे स्वरः संख्याके इ पारे

सि॰सु॰धा॰ एकवर्णात्मकस्यापि यकारद्वयारेफराः सरूपद्विष्टोकेककरोत्मिकैः सावर्ण्येन ग्रहणाद्द्वक्षहल्संज्ञा कुक्कुटः पिप्पका
६० पित्रमित्यादिस्थानात्कथं कप्रत्ययस्याखंडतया एकवर्णत्वात्· अन्यथा व्यंजनस्यार्द्धमात्रतया कुक्कुट्यादेर्मा
त्राकालत्वानुपपत्तेः ततश्च तस्य तद्वयवयोश्च प्रत्याहारमध्ये पाठाभावात् पठितेऽग्रहणात्वात् हल्संज्ञाविरहात्संयो
60 गसंज्ञत्वाभावे संयोगे गुरु इत्यस्याप्रवृत्त्या तत्पूर्वस्याकारादेर्गुरुत्वाभावे गुरोरनृत इति प्लुतो न स्यादिति चेत्· अत्राहुः
द्वये चात्र ककारोपकारे तकारोच्चमात्राकालो तुल्यव्यापारो ज्ञायते तयापरागे वोच्चारणात्तु द्वयोरेकत्वभ्रम इति शिष्टसंप्र
दाय इति परमार्थतो वर्णानां निरवयवत्वत्याप्रक्रियास्थायामेवायं विचार इति॥ ॥हयवरट्॥ ॥अत्र हकारोप
देशोऽरि अशिहशि ह्रिशामग्रहणार्थः तेन महान्हि इत्यत्र दीर्घादिटि समानपादे इति हकारस्य पञ्च अटमाश्रित्य नत्वं
आन्नोटि नित्यमित्यनुनासिकत्व भोभगो इत्यादिना हस्वानीययकारस्य हलि सर्वेषामिति लोपश्च तत्राप्यशीत्यनुवृत्तौ राम
ब्रह्मलोताहसतीत्यत्र हशि वेत्युत्वं लिलिहिध्वे लिलिहिढ्वे इत्यत्र विभाषेटः ... विकल्पः इणः षीध्वमिति सूत्राद्धिणः प ६०
स्यानुवृत्त्या रहणः परो यः इट् ततः परस्य विभाषा मूर्द्धन्यादेशस्य तेन विधानात् अपि सर्वे तदुपदेशसामर्थ्यावल्लं ले ११

रशाल् प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थः तेन रुदादिभ्योपि हीयत्र उदादिभ्यः सार्वधातुक इतिवल्लादिसार्वधातुकलक्षणा इट् इति
हित्वा स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषति इत्यत्र रलो व्युपधाद्धलादेः संश्चेति इकारो उकारान्यतरो धात्वर लतोपरो
हलादीक्कासन्नत्वयोर्वा कित्तेति इति किम्प्यविकल्पः अदाग्धो अदग्ध इत्यत्र दादेर्धातोर्घ इति घत्वस्यासिद्धत्वाहकारस्य
पात् झलः परस्य सिचः सकारस्य झलो झलीति लोप अतिहात् चलिहात् इत्यत्र पल इगुपधा दनिटः क्स इति शलंतत्वस्य
युक्तः सिचः पत्ता देशः तस्मादुभयत्र निर्देशः प्रत्येकं प्रत्याहारचतुष्टये पह ग्रहणार्थ इति दीक्षिताः नत्वास्त्र प्रथमोपदेश
स्य अमङ् प्रत्याहारे ग्रहणामपि प्रयोजनमस्ति ककारहकारस्वरूपव्यञ्जनानुकरणो पसक्तो इति समासे प्रमःस्वयम्प्र
र इति तत्वे प्रयोजनेचतुष्टनियमस्य भाष्येनुक्तत्वात् यत्तु कारप्रत्ययस्यावश्यकतया नेतयोरानर्थक्यं संभवती
ति तन्न बहुलमेतन्निदर्शनमिति कोस्तुभाद्युक्तत्वात् एतेन स्कोः संयोगाद्योरितिपाद्यौ द्वे छान्दसत्ववत्तदभावः उद्धे
रोवावषट्कार इत्यादेर्पदादपि कारप्रत्ययो पातिविधिरिति निरस्तं छान्दसत्वापेक्षया वैकल्पिक प्रवृत्तिरूपबाहुलकं
स्यैवयुक्तत्वात् सवर्णोसेतासूत्रे क खयोः वड्व्योः शासमविसर्जनीये पाहिको स्तान् प्रयोगाणांतान्तान् व्याख्याने प्रा
र्वादीनानेकप्रयोगाणां कःखयोर्घ चलन्तीति तन्तीयाद्भाष्मुहादि प्रयोगाणां छान्दसत्वेन साधयितुमश

सि·सुधा
६१

61

कात्वाच्च· केवलेवाऽऽनोऽरमभिव्युक्तानां कार प्रयोगस्य तत्राप्य दर्शनात्स्य· यदपि झलंतोर्धाँ नहीति उरभावस्य दुर्वारं
त्वात् हकारस्य खयुपरत्वं नास्ति नञ्ज मुख्यापदांतस्य वातात्र रूपाव्यपदेशिवद्भावेन पदांतोत्र न ततस्त्र हृति रथं न्यथा सो
संयोगाद्योरंतोचेत्यस्य तस्य वाना पदानुवृत्तेऽप्य नरंत तयरुष्मा वैयर्थ्यादिति वाच्यं झलीति निर्द्धार्या पदस्योपन्न दर्शयाव च्यांतयह
रास्य चरितार्थत्वादिति: तद्ध्य सत· स्थानि समर्पक झल् शब्दस्य पृथग् उपादानसामर्थ्यादेवमं झलीपस्यपनि इति
सिद्धेरन्यथा झलोझलीयत्रं तरंउरशां तइत्येव सूत्रं स्यात्· स्कोरिति सूत्रे पृथगंतग्रहणसामर्थ्यादेवमध्यस्थ सूत्रेऽ
यत इत्यनुवृत्त्यभावोपपत्तेः नचैवमपिनासूत्रयेत्तोपपदानुवृत्तिर्नस्यादितिवाच्यम् उरशः स्वरितत्वाभावादत्र
नुवृत्तो विधेयतयालोपस्य लाभोपपत्तेः ननु झलः परस्य सस्य लोपविधायके झलो झलीति सूत्रे झल इत्यस्य पंचमं
ततयाऽऽज रांत इति सूत्रेऽव्यं लत्वं न स्यादिति वाच्यं शाब्दाधिकाराश्रयणात् नच सस्य पस्याप्यनुवृत्त्यापत्तिः
साहि झल इत्यनुवृत्तस्य पंचम्यांतत्वे षष्ठ्यांतत्वे वा ताघः झलः परस्य सस्य जस्यादिस्पर्थे झलीपस्यांते इत्यस्य चभे
रपेक्षरातांनिमित्तत्वे झलीत्यंशे झलां जशश्शीति परत्वात्· सिद्धेः खरिच्चेत्यंशतो बाधाच्च झलो झलीतिलोपविधानविरो
धाच्च नचसमुच्चयः चकारादेरभावात् भावाभावादेस्तद्विरोधाच्च एतेन विकल्पोऽप्यपास्तः [illegible] प्राकल्प्ययोरुभयो

राम
६१

गात्रिरनुयोग्यानुयोगत्वाञ्च नोपः स्थान्याकृताविरहात् नचफलितभेदेन राकारे विशेषणता अव्यभिचारात् नापि वे
पनीयेन विशेषणताविशेष्यभावः विशेष्यभागवैयर्थ्यात् वह्नेर्नाम्न इट ईटी यनेनंतरं फलोत्पलीति सूत्रं स्यादाशंक्यते इति
सूत्रं कर्तव्यं इत्यत्र कृत्वा हगा हट ईटीति सूत्रद्वये सकारस्य लोपप्रतियोगित्वलाभो निराबाधः सकारान्तनुष्टस्या
दिकं पूर्ववत् स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सूत्रं पाठ्य ञ्यगात इति सूत्रादेतद्ग्रहणस्य चकाराच्च फलीभूतस्य लाभोपपत्तेः यदित्वे
वमपि च कारेणाऽनुकृष्टसमुच्चयः स्यादिति दुराग्रहः तर्हि स्कोरिति सूत्रं यथाश्रुतमेवास्तु उत्तरं तद्ग्रहणसामर्थ्याज्ञ
ज्ययोत इति सूत्रनिर्दिष्टस्य ककारस्यापि नानुवृत्तिरिति एवं सिद्धे सति फलांत अथोत इति सूत्रे व्यवधानेन हल्त्वात् फलोह रस्य
उत्तरत्र हलासामर्थ्यादेव फलीभूतस्य निवृत्तिसिद्धौ ननु तद्ग्रहणस्य मुखत्वात् तद्ग्रहणार्थत्वस्यावश्यकत्वात् नात्र उभ्रेन
समाधानं साधीयः अत एव चितपित धातु इति प्रयोगाः आदेशे आपत्यात् परस्यो त्र रार्थत्वे पदान्तत्वाभावाच्च शभावाना
पत्तिरिति वाक्य आसंदेहार्थतयाह वशोवत्वाद्वेति समाधानद्वयं कोह्यभो न संगच्छते ॥ ॥ यङ्लुक् ॥ ॥ जमड शानस्
त्रे मकारान्तु वंधप्रमाख्यानायम कार्यम कारोपदातोनस्त इति भाष्ये दृश्यते उक्तनीत्या अप्रमरकृ रुद्र रमात् पम
भरमाहेमाहे यज यज अपाहारयोः कृलुभ इतिकृ न इति वानुकनरो यजमानो रस्याथमिप्रंस

सि.सुधा ६२ ऽनः स्यादिति तच्छास्त्रविरोधः तस्मात्तु अच्त्वेन नातिप्रसंगः न चास्याऽसिद्धत्वं त्रितयापेक्षयापि पूर्वत्वात् तस्मात् सतां नग
तकारभकाराभावप्रतिपादकभाष्यबलाद्‌ हृस्वस्थले उच्चादिकमनभिधानेनावश्यमाश्रयणीयं अन्यथा कुरुर
62 थूः इत्यादौ सांयोगादिलोपस्य प्रसक्त्या सङ्गीतिवचनावश्यकत्वपरेष्विघोकयोरिति सूत्रगतं ना। हवंऽन परभाष्य
विरोधश्चेति तदप्यसत्। ऽतिप्रसक्तस्थले बहुलादनभिधानेपि प्रकृते बाधकाभावात् न चात्र संयोगादिलोपप्रस
क्तिः संयोगस्यान्तपरत्वाभावात् पदान्तत्वाभावाच्च नचांगर्वनिर्विभ्नत्याप्रकृतेह इत्यस्य पदान्तत्वं ऽन्तरपदत्वेच्या
पदादिविधाविति प्रसमयलक्षणानिषेधात् पुमत्तेह इत्यादावुकरस्तोऽभिप्रयोजनसंभवाच्च तत्र हलन्त्यमित्यत्र हल्व
मपीति प्रयोजनमस्तीति केचित्॥ तच्चिंत्यं॥ यथाश्रुतेऽप्रयोजनेनोत्वोपचक्षोऽभिहितत्वात्। तस्मादस्मिन् प्रयोजनेऽनु
धीरीभूतिस्थितः स्यादेतत्। रेफस्याऽयं तभीवान्न व्याधाणीति प्रसज्यते॥ तथाहि॥ ॥ मद्ध्रूहोमद्रूहइत्यत्र अन्यो
हरुभ्यां इति अचः परोभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यनो द्वित्वं स्यात् न च नोऽरीतिको पात्निर्मीहः तेऽप्रतिद्वित्वस्यासिद्ध राम ६२
त्वात् हलोयमां यमीतिलोपस्य तु वैकल्पिकत्वात् पक्षे रेफद्वयश्रवणापत्तेः ऊं रथेन वनं रथेनेत्यत्रानुस्वारे

स्यपाधि परसवर्णः स्यात् न च रेफोष्मणां सवर्णाभावान्न दोषः विजातीयत्वाभावेपि नेष्टस्यैवाप्तेः प्रान्तनेप्सतीत्यादौ
यत्नोनुनासिके ननासिकोवेति स्थानसाम्येन पर्वतोत्ताकारः स्यात् न च हयवरट् इत्यत्र यकारवकाराभ्यां पूर्वं विकारडु
वंच प्रश्लिष्ट्यत्रैवकारान्तात् इउडुवर्णोर्यधादिति व्याख्यानाद् ऊकारान्तदोषइतिवाच्यं तथापि गोध्येर इत्यत्र गोधायाढ्
अतिप्रकृत्राप येष्वरस्य इत्यादेशो ज्ञाश्लिष्टत्वेयस्पीतिचेत्पाकारलोपेचलोपो व्योर्वलीतियकारलोपाद्नुपपत्तेः पदेर
न्निस्पत्रयास्तुट्ट्इत्यादेशो परत्व एतन्न इत्यत्र तदसिद्धत्वे रेफस्य वल्यनन्तभावात् न च रलीपि वत्त्रनेकप्मभितिवा
च्यं हयवरतो हय्यादि इत्यत्रयाकारस्यापि लोपापत्तेः न च यथान्यास सर्वत्र लीती सरेफे पदान्तत्वान्नेफे वल्पिचपरतो
लोपविधानान्न दोष इतिवाच्यं तथापि यराट्स्थले सर्वत्र ररार इति न्यासापत्तेः यथासंख्यपरिभाषया इकारोकार ऋका
रानांस्थाने फयकारवकारादेशापत्तेश्च न च स्थानेन्तरतमपरिभाषयानिर्वाहः परत्वाहं यथासंख्यस्यैवाप्तेः
रितिवहेति वकृतहरुवु पधादित्यत्र इकारोकारयोः स्थानेयकारवकारयोः ऊर्ध्व शास्त्रसाचित्यत्र ऋकारस्थानेने
फादेशस्यच दर्शनात्तरतमपरिभाषैवात्र प्रवर्तते ॥ यद्वा ॥ अत्र इरार उरकृ इति पूर्ववत्रापि न्यासः कर्तव्यः इकृ
इकृस्थलेत्रकाइति इरारस्थलेचत्र रार इति प्रदेशेषु व्यवहर्तव्यं इरारयहणानां सर्वेषां सिद्धत्वेपिद्वितीयरा

सि स धा कारेपि बाध्यत्वात् इत्यत्र प्रत्याहारे न स्थलेपि अचारमेव वक्तव्यं २६ तत्तस्तुक्तौ तादिमत्रापि उकृस्थले अकपदमेव
६३ देयं न च इकारस्याधिकस्य संग्रहापत्तिः इष्टापत्तेः यस्येतिचेतीकारलोपमिकारे शंकच कृत्वा सिद्धान्ते यथा रूपेतत्ये
वकारेशेपि यस्येतिलोपस्याप्रवृत्तिमात्रं तु न दोषाय: अनुक इमत्रापि अकृपदे पाठाने इकारस्याधिकस्य संग्र
63 हेप्यस्विग्रहणस्यानियमार्थत्वात् वक्ष्यते: अकृप्रत्याहारे इकारस्यक्तत्रापि ग्रहणे रांनेपि शामनार्थत्वात् तेन
उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः इत्यत्र सोन दोष: एवं च हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं इति ठक् प्रत्यये इकारे शा
भावे भसंज्ञाविरहे भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावो न स्यादिति दोषः अविरहेपि निर्बाधः अण् उदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यत्र तु न
कोपि विशेषः परेणैव तत्र प्रत्याहारात् तदन्यत्र तु अणप्रत्याहारस्य पूर्वेणैव ग्राह्यत्वात् उकारस्य तद्धिभाव
अकारस्य तद्भावश्च स्यादिति दोषः परं तु वशीति तारस्थले सर्वत्रानिर्देशपं उइत्यत्र इमेषां तेन संग्रहात् व्या राम
ख्यानव शाच्छ वकारादीनां तग्रहणं सिद्धान्तेपि पूर्वेण परेण वा णकारेण प्रत्याहार इति तिर्यांचार्य व्याख्या ६३
नस्यैवादरणीयत्वात् सर्वत्र णकारानुबंधस्य परित्याज्य: न चैव मारम्भानतो विशेष प्रतिपत्तिरिति परिभा

कार्यालिंगाभावश्च लिंगांतरस्य संभवात् वक्ष्यते च तत्र * अअ इ उ ऋ ऌ क इति न्यासः कार्यः अतु उकारस्य न बहिर्भाव
परिशिष्यते तु अकारस्याधिकस्यांतर्भावापत्तिः साध्यं वे परिहार्य्या तृतीयेति निर्देशेन अणग्रहणेषु अकारो न गृ
ह्यते इति ज्ञाप्यते तथाहि हल इति सूत्रे अणादेशस्य नानुवृत्तिरिति तिलशास्त्रेस्यापयिष्यते तथापि नात्सिद्धांतद्
देशे वक्ष्यतम सेतु तत्राप्यणादेशस्यानुवर्त्तमेव इष्टकः काशेष्य त्रापि तदनुवृत्तौ इण् उपस्याणादिति अभेदान्वयेन
समाधानस्य भाष्यस्य वक्ष्यत्वात् यदि च वृद्धिलोपदिति सूत्रेणाग्रहणे न अकारोपि गृह्येत तथा हल इत्यत्रापि
तथा वक्ष्यत्या तृतीयेत्यत्र त्रेष्टीयत्राप ये द फस्य संप्रसारणो अकारादेश च ह्वलेरिकारस्यापि दीर्घापत्तेः तृतीये
तिनिर्देशोऽसक्तं त एव स्यात् ऊतश्च इत्यानुरोधात्पूर्वेणाणग्रहणास्थले अकारः नष्टेन न गृह्यत इति ज्ञापने
न सकलेष्टसिद्धेश्च स्यादेतत् अकारस्य यथान्यासपक्षे पूर्वेणाणग्रहणास्यालरे गृह्यमाणोतद्वत्र्हितु न तत यततद्या
एतदर्थं तत्र पूर्वेणाणग्रहणं स्वीक्रियते ऊकन्यासे तु पूर्वेणाणग्रहणोपि तद्गृहि भावानुपपत्त्या ऊकारामि प्रसं
गस्य च तृतीयेति निर्देशेन वारणासंभवात् अणग्रहणं पूर्वेणैवेत्यत्र मानाभावः। परेणाणग्रहणोपि अ

सि कुधा ६५ कारस्यैव स्वरबहिर्भाव इति स्वीकारे तु अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इत्यत्र अणुग्रहणानुपपत्तिरिति चेत्सत्यम् अस्त्वेव राघवीयो मिथ्येव सावर्ण्य
65 रम्भसामर्थ्यात्तस्याग्राहकत्वात्सिद्धेः न च सवर्णदीर्घादिविधाने चारितार्थ्यमिति वाच्यम् तथा च अणुपधाज्ञा ऌपि इत्
रिपत्रभेदप्रतियोगित्वेन ऌपि निवेशेन पर्युदासव्यतिरेके अणुपत्वप्रयुक्तकार्यापत्तेरपेक्षितत्वात् अकारस्य ऌ
कारग्राहकभावे च सामान्यशास्त्रस्य तत्तद्व्यापकत्वप्रसङ्गप्रभावेन तद्व्यावृत्तितात्पर्यकस्य ऌपि पर्युदासस्यैव यथा
पातात् वस्तुतो हलो दीर्घत्वबाधादेवाच विशेषाभावात्तत्र परेणाणुग्रहणवैयर्थ्यात् तथा च यथासंख्यपरिभा
षयेनिर्वाह इति भगवतो भाष्यकारस्याभावः वलीति व्याख्यानेन च गोधारादिसिद्धेर्न तद्दोषान्तरानुपन्यासेन
न दोषपरिहारे तात्पर्यमिति निर्णयात् अत एवार्थवान् पुनरस्य कृपोपदेश इति नैकापकर्षसमकक्षतयैव यथा
थान्यासे दोषोद्धाराभिधानात् तपरा ऋऌणाभोऽपतां माठ ऋकौङित्यो परि वेष्टाशे इत्यत्र सामान्यतःप्राप्तभे राम ६५
दानं विशेषशिष्टेन परिवेशो नेव कार्यप्रतियोगियर्विघ्नपरत्वमिन्नेष्वरवैत्वरूपेणाच्छिन्ननिमित्तत्वश्चावा
कार्यप्रतियोगित्वं बाध्यत इति मद्भुरदशपाशेनछित्वं सामान्यविशेषप्रपञ्चवसाने पर्यन्तं साक्षाच्छुतकायां

तरस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्विरोधित्वात्। तदेतदुक्तं नेमौ रहौ कार्यिणौ द्वित्वं वक्तव्यं किं तर्हि निमित्तं इति हकारस्य
रवहिर्भूतस्य यथा तद्द्वित्वं तथा तदेतद्भूतस्यापि नेफस्य कार्योपधायकसामग्रीवैकल्यसाम्येत देतभावमात्रस्य।
किंचित्करत्वात्। तच्च दूष्यं तेयत्वाभावात् रस्यैकान्तिकेवोद्देश्यतावच्छेदकघटकभेदप्रतियोगित्वात् रेफभिन्नयत्वस्य
वन्यायवशाद्द्वित्वविधावुद्देश्यतावच्छेदकत्वात्। एवमनचि चेमद्धे नेनह्ययनुभवदृश्यादावपि नेफस्य न द्वित्वं अ
र्थाधिकारे रातत्रापियन् इमस्य नेफभिन्नयनत्वात्। अथैवं इकोयराची त्यादिकं दध्युदकमित्यादौ न प्रवर्तेत वि
रोधत श्रोतेन स्थानित्वेन इकोनिमित्तत्वबाधापत्तेरिति चेत्। अत्रेदं केयट। तस्मादिस्तुत्र रस्यातितपादि—निर्देशा
त्र तन्नोक्तन्यायप्रवृत्तिरिति॥ ॥ यस्तु कोपक्रमेः अपि पदे प्रातिल दृपमसहकृत्व निरापदे एते ४ स एव तत्राश्रय
णीयः॥ यद्वा ॥ प्रातिलदृपभिन्नानां सर्वेषां ल दृराणां नोतं त्रेणोच्चारणं इको यणचीति तथा च सर्वसाम्ये कारव्य
मीनां यरविधाने अर्थाद्विकृपरत्वेपि यराणां सिद्धेः अन्यथा सर्वेषामिकाराणां शम्भेन्नारपरत्वानियमाभावेन वि
धार्थानिःपत्तेः न चाति प्रसंगः अपवादविधिर्यालोजन यातद्याभावे तत्तात्पर्यकल्पनादिति॥ तद्धि त्वं १॥

सि॰सुधा व्यक्तिपक्षेपि निमित्तसमर्थकस्याश्रयस्यान्यायवशाद्भिन्नत्वं परत्वे सिद्धे इत्यनुपपन्नं वर्तिन्या इत्याशयो लघुरूपत्व
६५ एवमानाभावाद्दध्युदकादौ तत्प्रवृत्तेर्दुर्घटत्वात् । अयमाशयः वाक्ये उद्देश्यविधेयतावच्छेदकत्वाभ्यां निश्चितायेध
65 मात्वद्वच्छिन्नव्यक्तिष्वेव न्यायसाम्येन तत्समानाकारवाक्यान्तराणां प्रवृत्तेः । अन्यथा हल्परत्वेपि – ताादिश्च ला प ४
त्वेऽनवच अप्यदोपादानसामर्थ्यं इभिन्नमात्रसे याह कप्रकारान्तराभावात् एवीमइजैऔ एकमात्राधिक्याद्दका
रवपग्रहणोसिद्धिकृ ॥ ॥ अत्र वार्त्तिकं अयोगवाहानामट्त्वं णत्वं शषर्भावत्वे अविशेषेण संयोगोप
धासंज्ञाऽलोपद्विर्वचनस्थानिवत्त्वनिषेधा इति प्रयोजनं विशेषजुरस्कारे रौव येषां प्रत्याहारविशेषांतर्भा
वइष्टस्तेषां प्रत्याहारान्तरे अनुप्रवेशापत्याभूरीसमाम्नायेनुपदेशादनेन स प्रयोजनः प्रत्याहारविशेषांत
र्भावः प्रतिपाद्यते अयोगाः स्वरूपतोच्चारणतो वा प्रत्याहारान्तर्भूताः वाहः प्रयोगे च यमाणाः ते च विसर्ज रााम
नीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमा इति भाष्यम् यद्यप्यत्र अतिअवाल्लति लवेति अष्टेव रूपमा ६५
मारोह्यक्षरं अक्षरे नास्ति तथापि तयो रहोव स्यामि इति तुल्यास्यसूत्रे भाष्यदर्शनाना वष्टत्रो पत्त हृााा

यो रुकं स्यादुपाठः कार्यः उरः कायति उरः पाति इति कप्रत्ययः उरः केण उरः पेण इत्यत्र णत्वं यथा स्यात् अन्यथा
अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति न प्रवर्त्तेत शर्षञ्चोपदेशः कार्यः उक्तं आवश्चेति उपध्मानीयोपधस्य धातोः उपध्मानी
यस्थाने फलं शरः कृपीति उप्त्रैनांत रत्नम्पादुकार्यादेशे उभिच्युथा स्यात् शर्व्वसिद्धौ तन्नांतरीयक न्याय्य
त्वस्यापि सिद्धेः सर्पिः ष्युपनुः षुशष्णोर्जुम्विसर्जनीयशर्व्ववायेऽपीति षत्वं यथा स्यात् नच तत्र विसर्जनी
यस्य ष्टुत्वगुणापादनादेवेष्टसिद्धिः तस्यैवोक्त्वीत्यासात्याख्येयत्वात् अविशेषेण प्रयोजनं पेञ्चकोपयुक्तास्त्राप्या
र तान्पुष्कारो ऽर्थः तेन कु ३ द्वाके इत्यत्र ङकारस्य प्लुतो पधि कु गुरुसंज्ञा प्रयोजकसंयोगसंज्ञाप्रयोजकं हल्त्वं
निः ष्कृतं दुः ष्कृतमित्यत्र इदुदुपधस्येति षत्वोपयुक्तोपधासंज्ञाया विशेष्यभूतवर्णाभिव्यक्तावाहितमुर्वत्वनिरूपको
पत्वप्रतियोगितावच्छेदकं इत्यत्र ष्टुत्वं अत्र विसर्जनीयं तस्य पदस्य संहितपदेसर्वादेशत्ववारणायालों
पत्स्त्रविहितं तादेशास्थानितावच्छेदकं भुष्टेः स्केने इत्यत्र सकारस्य स्थानिकत्वावेनाट्कुप्वाङ्व्यवायेऽपि इति णत्वप्राप्तौ
अनभिधानाविति पर्युदासप्रयोजकमेदप्रतियोगितावच्छेदकं स्फुलत्वं उरः कः उरः पः पा दावनभिधेयनिर्द्वयव्य

सःसुधा
६६
66

न्ति योभिमतावधेरेकं यद्व्यवसर्गाधिनां सिद्धतीविवाक्षिकार्थः अत्रायं विवेकः ऊठ्श्राभावेन प्रयोजनं उऊठ्याताऽनु
पध्मानीयोपधत्वे प्रमाणाभावात् ऊठि अतीपसिद्धपनेश्च तथाहि वकारसहितस्यैव द्वित्वे हलादिः शेष
इति उकारनिवृत्ताविभ्यासे वकारमात्रश्रूयेत नचऊठ्ऽस्यासिद्धत्वतया वकारसहितस्य द्वित्वं नेति वाच्यं एवं त्रा
सिद्धीय मद्विर्वचने इत्यस्य अथ प्राप्तिरिति यत्र ऊभौ साभ्यासस्येति नकारद्वयस्य राप्त्वविधानात् हुके परिभाषा
अनित्या अन्यथा णकारविशिष्टस्यैव द्वित्वे अभ्यासेऽस्य न स्वरादिकारासिद्धौ तद्वैयर्थ्यात् अत एव ओ ऊठ्दित्यत्र
अभ्यासे अकारसिद्धिरित्यापद्यते तथापिनेष्टसिद्धिः अभ्यासस्योपध्मानीयमात्रशेषतापत्तौ अभ्यासेच
र्यंति ऊठ्नेन वकारस्यैव श्रवणापत्तेः ऊठिविधानीति रूपसाम्येन दोषाविशेषात् क्षिणिके यरादयः यत्तु कोह
भेत्र क्षणिचनां प्रक्षतिचर इति सिद्धान्ता ऊपध्मानीयमात्रस्याभ्यासे श्रवणापत्तिरिति स्थापितं ॥ ॥ तद्भिंत्यं ॥ ॥
प्रतिनियतविषयपुरस्कारेण प्रत्याहारविशेषाणां तत्र वचनसामर्थ्येन तत्वसिद्धेः न त्वेवं फलसंतापिनस्यादि राम
तिवाच्यं ऊठ्स्य प्रयोजनव्याख्यानात् एकवाक्यतापन्नसंज्ञाया अप्याद्यपेरान्वेव स्याम्नाह्निफलाज्ञरीति ऊठ्मे ६६

वा गत्रोपात्तमिति वक्तुं शक्यं बीजाभावादिति दृष्टमित्याशयात् तस्मादुज्झितमितीति रूपसिद्धिः सद्वस्खेति । एवमस्मा
देव घञिवतोः कुधिस्पतोरिति कुत्वेन जकारस्य गकारादेशे उपध्मानीयस्य जश्त्वेन वत्वे कृते अभ्युग्वा समुद्ग
इति रूपापत्तौ पदान्ताधिकारे उपध्मानीयस्य चेति वार्तिकान्तरेण कवर्गे परत उपध्मानीयस्य सकारादेशं तस्य
जश्त्वेन दन्तस्थानसाम्याद् दकारादेशं कृत्वा अभ्युद्गः समुद्ग इति रूपं साधनीयमिति सत्वं विधाय कवर्गनां तरां
भैपि गौरवं यदि तु वकारोपधो यमितीहमितमाश्रीयते तथापि स नि वकारस्य द्वित्वनिषेधो भ्युज इत्यत्र वस्य
मेव ह्रायं व साधयितुं वचनद्वयानुमाने गौरवं स्यात् तस्माद् कानोपधस्यैवायं अभ्युज इत्यादेः स्वरसतः सिद्धेः नवैवं
कु नितेत्यादि कथामितिवाच्यं भुज न्युब्जाविति कुत्वाभावनिपातार्थसूत्रे वकारोच्चारणेन भग्न इओसितवउ सूत्रे
रितिवाचवचनस्यानुमानात् अकुत्वाव्यये उ ई ईकारस्य भवा रेवकारो वास्याप्त् सोऽभुनाभुरितिसेतडुत्रं
ल्यनाज्ञ नवर्गो पसिद्धत्र दकारस्य स्थानिवल्लाभः एवं च नन्द्यः संयोगादय इति दकारस्य द्वित्वनिषेधा
त् जिघ्राव्दस्ये वाद्वे दकारस्य चेक्रवचने नवोक्षते उज्झिज्झतीत्यपि सिद्धं न चाद्वित्वात् पूर्वं परत्वाद्वृद्धत्वापत्तिः

सि॰ सु॰ धा॰ पूर्वत्रासिद्धं नाद्विर्वचनेऽनिषेधः इति सिद्धान्तात् नाप्यन्तरङ्गत्वात् असिद्धत्वादेव नापि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त
६७ न्निषेधः द्वित्वविधायकत्वात् तस्य एतेः स्वरितं चद्वित्वान्निषेधेन वैयर्थ्यापातात् अत्रेदमवधेयं अत्रेदमवधेयं नन्द्राः संयो
67 गादय इत्यत्र लोपे व्योर्वलीति लोपेन दकारो रेफाद् हाभ्यां पूर्वं वकारोऽपि प्रक्षिप्यते तेन वार्तिकमते वृत्तिमते उद्धे
र्वकारस्याद्वित्वनिषेधार्थं न वभं नाततान्तु सानुः वार्तिकमतेऽपि पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचन इत्याश्रित्य वकार
स्य द्वित्वनिषेधसिद्धेः अतो भाष्यमतेन लाघवो वकाशः अतिनिक्षे कवचनं चनतु कल्पे नं तुत्र भाषा
मपि समानं एता धान्यं नं विशेषः वार्तिकमते उपध्मानीयस्य सकारादेशविधायकं वचनं कल्प भाष्य
मते दकारस्य वत्वविधायकं वृत्तिमते तु वकारस्य दकारविधायकं इति यत्तु मुजस्तुङ्गाविति निपा राम
तनाद् वस्य वादेशो नतु वचनमनुमेयमिति भाष्यमते लाघवमिति कल्पे तेन दाव कारस्येव द्वित्वा ६७
पत्तिरसिद्धत्वाभावात् दकारोपधानिर्देशसामर्थ्यात् उदात्तस्यादित्वानन्तरमेव दकारस्य द्वित्वमि
ति कल्पे नैषि अभ्युद्धत्यादावपि ता द्वापत्तेः अकृत्वविषय एव वत्वनिर्माप्यत इति कल्प्यमपि

कुत्वसिद्धयेऽत्र वर्णग्रहणार्थं तथाह काशिको देशस्य चरितार्थत्वात् कित्वान्तं त शमेव तत्वमिति न स्यात्। अथाविशेषेणाव्ययत्वनिपा
तमव्ययेषूपसर्गात् परस्य वेकारे केवलाद्युदात्तो न पदादिन्नमित्या नात् अभ्युक्षम्मुरुष इति तूपसर्गद्वयपूर्वकाऽत्मे
ड्व्यमये ह्युपमितिकल्पे तत्तो वार्त्तिकं दृष्टेऽपि मतेऽपि अभ्युक्ष इत्यादेरुक्तग स्येव साधयितुं शक्यं तथा उपध्मानीयस्य
सत्वविधायकं वकारस्य वत्वविधायकं च वक्तव्यं न कल्प्यमिति क्षुत्तत्रापि गौरवात् पर्वत्र पध्मानीयस्य शाद्
पदेशश्वातिथिसिक्तः कल्पश्चेति गौरवं इति मतेनोक्तं नीत्या वकारग्रहणे बहुतं गौरवं वार्त्तिकसाधारणं बोध्यं ॥ किंच
भाष्यकृत्तो मतेसंयोगसंज्ञार्थं यत्नान्तरं नास्थेयं वार्त्तिकमते तु उक्तनीत्या तद्व्यावश्यकमिति गौरवं ननु बत्वसिद्ध्यर्थं
शर्छपदेशस्यावश्यकतया तजोरवीमिति नेतिचेत् मैवं तदर्थविसर्गस्य तदन्ताभावापेक्षणात् बहुतसूत्रस्या
प्यप्रयोजनत्वात् नुम्विसर्जनीयेति सूत्रे विसर्जनीय पदस्य सत्वेन तद्घटकवाचकत्वसिद्धेस्तस्माद्धत्वात् न
चतत्र तत्कर्त्तव्यमिति वाच्यं सिद्धं प्रायपाख्याय यत्नान्तरकल्पनस्येव वैयर्थ्यात् यत्तु शर्छपदेशेन कुत्वभि

सि.सुधा वहेच्छन्नत्व यत्वे सत्वोऽन्यपि सिद्धं इति खर्त्वस्य फलं तु कुप्वोः ≍क≍पौ चेति विसर्गः अतः शास्त्रपदे सावश्यकत्वेऽत एव
६८ निर्बाहेसूत्रे विसर्जनीयस्य स इत्यत्र न कार्यमेवेति तद्धितं जश्त्वस्य प्रयोजनो मया तच्छन्ना तत्र शत्वसिद्धावपि हल्त्वाधी
नो ते नानाशेपात् हल्त्वयत्वोल्लानां प्रातिस्विकरूपेणौवविधानात् विसर्गस्य सोत्रत्वादेवासिद्धेः लोकेऽपि तस्य
68 सत्वेऽपि अविशेषेणोत्तत्रत्तस्यापि ग्रहेणेष्टुमचितत्वात् अस्तु वा तत एव ज्ञापकादतिरिक्त खत्वस्यापि स्वातं
त्र्यसिद्धेः ननु तावता हल्त्वयत्वादेशात्मी रोपत्वे मानाभावात् अस्तु वा पात्वादिवानामेष्वेषां कार्यविशेषपुर
स्कारेण नियमार्थं अविशेषेणोपादवार्तिकं सर्वथा पुनः कार्यमिति निरूनेषां कुत्रापि प्राप्त्यभावे उपादानं
अत एव कुप्वोः ≍क≍पौ चेत्यत्र खर्परे शरीति विसर्ग एव यथायथा वारीति विकल्प इति निरस्तम् अत एव अष्टा
शास्त्रपदेशेन संज्ञातशरां सिद्धे संभवेऽपि उपायस्योपात्तशास्त्रफलत्वात् तत्पाशयं न ज्ञाप्याहारे विशेषान् पृथ
क् प्रपरस्वरूप वार्तिकादारविन्यास शपप्प पात्तं नियमार्थं उक्तप्रकारेणोवबार्तिकरचनाया उचितत्वात् राम ६८

एते न हरिं पश्य हरिः करोतीत्यत्र यरावादेशाप्यविसर्गानुस्वारयोरसिद्धत्वान्नसरणात्केशोप्युपाश्रः एतेन ऽस्ट
कुक्रियमाण उपदेशोऽकारस्यान्यथा नोन्नतमेव कर्तव्यः अन्यथेत प्रौहलणतानाभाविसे स्फुणीत्यत्रानुस्वारास्य
सस्पष्ठत्वापत्तेः इमम्पपाठमम् धुनि तेवे हंसे स्कार्णे त्यत्रानुस्वारादचः परस्पपसछित्वं वदता ऽस शीत्याउवि
जिघतीत्याभ्यां सेवकारस्त्रापादयता केयदेने बोलित्कृत समात् जश्त्व जत्वे नात्र प्रयोजनं इतिसिद्धं आवृ
श्यकश्वे दम्भाष्यकृतोपि ऽन्यथासत्वार्थ्यपार्ह पर्देशीस्यावश्यकत्वेन न एव जश्त्वस्यापि न तु एव मत्वे
नसिद्धो वार्तिकमतेपि शर्परे शरूपगोरवानापत्तिः भुजन्युब्जाविति निपातस्य वान्यत्वेपितायस्वभाष्य
कृता ऽधिकस्य कल्पितत्वात् गौरवान्तरस्य च परिहृतत्वात् नन वार्त्तिकमते संयोगसंज्ञाधिकार्थ्यं यत्ननिव
न्धनद्वौरवम् भुजन्युब्जावित्यत्र गुरुग्रहणसामर्थ्येन जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावं कल्पयित्वा वकारमादा
येवतत्सिद्धेः संयोगे संज्ञायाः प्रयोजनाभिधानस्य च यथाश्रुतपरत्वात् तस्मात् जश्त्वरूपप्रयोजन
प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यपाठत्वस्यापि प्रकृतप्रयोजनत्वप्रत्याख्यानेनतासमाप्ति उन्नीयते जिका

सि॰ सुधा॰ ६८ मूलीयपरत्वे विसर्गस्थितिद्धि ह्नकुप्योः ह्नप्योश्चेति नियोगसामर्थ्यादेव तेन देवयांयमाः खपः ह्नप्योः इत्यादौ नानुपप

त्तिरिति सूत्रक्रममवधेयं उपधासंज्ञापि न प्रयोजनं इदुदुपधस्थानिको यो विसर्ग इति व्याख्यानात् इदुभ्यां परस्य

69 विसर्गस्येत्यत एव सिद्धावुपधाग्रहणप्रत्याख्यानाद्धाः अलोऽन्त्यविधिनैरपि प्रयोजनं पदस्य यो विसर्जनीयस्तस्य

कः सकार इति व्याख्यानादेव सिद्धेः स्थानिवत्त्वनिषेधोऽपि न प्रयोजनं एवं चाक्षिद्धयेन स्थानिवत्त्वाद्धितीसिद्धेः नयत

स्याच्चः परस्मिन्निति येन नाप्राप्तविषयकत्वं स्थानिवद्भावं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वं तु यान्यायमूलत्वात् स्था

निवद्भावमात्रविषयकत्वात् तस्मादूर् उत्तरत्वं च न स्थित्वेति द्वित्वं चेति प्रयोजनद्वयमेव सिद्धं॥ ॥ष्टजारि॥ हका

रादेव कारस्य स्तुश्चोच्चारणमात्रार्थत्वेऽपि अचामनुनासिकत्वादित्संज्ञा प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इति

सिद्धान्तात् तेन नेफेत्तासहकाकानोथारतोउरणपर इत्यत्र प्रत्याहारेण रेफकारयोर्न पादानं ऋकारलृकारयो

सावर्ण्यमिति वार्त्तिकनिर्देशाच्चाभ्यनुमानं ननु कुलोपेऽपूर्वस्य ह्रचोरणइत्यादौ अरोऽयहणं पूर्वेणापन्नेणकारा राम

कारे रोति संदेहः आम्रोतीतिचेत् ग्रहणकशास्त्रे परेणैव तस्मात्र पूर्वेणौ वेति व्याख्यानवशान्नातिप्रसङ्गः न ६८

याहि॰ अच इत्येव सिद्धत्वादेचां दीर्घत्वे विशेषाभावादक इत्येव वासिद्धत्वाद्दीर्घत्वस्य। मात्र धर्म तयाहकारादीनां
न ह संभवाद्धि नाप्यच्ग्रहणं सिद्धत्वाच्च अ॰ ६।४।२ ग्रहणसामर्थ्यादेव ढ्लोप इत्यत्र पूर्वत्रा॰ ८।२ ग्रहणं न च हृ उ घम
ने इत्यस्मात् क्तिन् विकृद्दिवात्सरति सूत्रीतीऽभावे ऋकारस्य गुणो होढ इति ढत्वे झषस्तथोरिति प्राप्तधकारस्य ष्टुत्वेन
धस्य ढत्वे ढो ढे लोप इति पूर्वढकारलोपे सति रेफस्य स्थानसाम्येन ऋकारे दीर्घ ढलोपस्यासिद्धतया तात्पर्यं वत्र
ऋकारस्योपधासेशायां श्वीति इत्वे परे परत्वे इकार इकारस्य लघूपधगुणो न वेति रूपार्थं पुनरेतां ६।१ ग्रहणं स्यादिति
वाच्यं॰ अचश्चेति परिभाषाविनोधारेफस्य दीर्घासंभवात् चत्वेन परेतां ६ ग्रहणस्य सामर्थ्यं अन्योन्याश्रयात् अ॰ ६।४
ग्रहणसामर्थ्यान्न इत्येकभाष्यविनोवादद इति ढकारेणासह ग्रहणाहम पाठेनापि तदुपपन्नेश्च यत्तु तृतीये निर्दे
शात्तु वैरोवा ६।४।२ अन्यथा हल इत्यत्रापि अत्र पक्षे वा रोऽ॰ नु इत्यात्रे॰ संप्रसारणे रेफस्थानीय ऋकारस्य
स्याणोपधिदीर्घप्रसंगादिति॥ तच्छिन्त्यं अंगावयवाद्धल: परं यत्संप्रसारणं तदन्तांगस्य दीर्घ: स्यादित्येव तद
र्थात् इक्काणो इत्यादेर्विच्छिन्नस्याग्रहणस्यानुवृत्तौ मानाभावात् तथा च तत्र भाष्ये उक्तस्तत्रा द्राग्रहणं।

सि॰सुधा
७०
7०

ऊहस्यापूर्वं समाधानं सत्त्वासिद्धत्वेनेति ते ॥ अथवा ॥ ॥ उभयं हृत्तं कस्मान्न भवतीति तृतीयद्वितीय तृतीये नेति निपातनादेव सिद्धमि
ति तस्मादहराद्रहरतामेव संज्ञा एकमितिभाष्यसंमतं यत्तु प्राञ्चो आगाः किं दृढ इति प्रत्युदाहरणं तच्चिन्त्यं दृढः स्थूलं बलयो रित्यत्र
इडभावो नकारहकारयोर्लोपोपि निष्ठातकारस्य ढत्वं च निपात्यते न च सिद्धकोऽस्य दृढत्वादेः प्रवृत्तिः परिदृढ येत्यत्र त्यपि तन्मु
दृढादिप्रयादेशस्य परिदृढीकन्येत्यादेरपूर्वोत्तमत्वाभावप्रसङ्गश्च स्याद् भावस्यासिद्धत्वापत्तेरिति भाष्यादावुक्तत्वादिति
हृढः प्रसादकारस्य नकारलोपनिपातनोत्थापादहेरेवं देनिपातनमितिहृहहृढाविपरस्य प्रत्युदाहरणां त्वं युक्तमेवेत्याहं यु
क्तेवेतत् आदृढः आदृढः इत्यत्र आभाष्यपरत्वात्स्यात् अत एव दादेर्धातोर्घ इत्यस्य प्रवृत्त्यभाव इडभावश्चेत्यादिकल्पन
मपि न दोषावहं बलवात्र मारणानुगृहीतत्वात् एतेन हृहेरपीहनिपातनमिति काशिकोक्तं परास्तं उक्तलिंगविरोधेन कल्
नोच्छेदात् एतेनास्मात् परिदृढय्यपारिदृढीत्यत्रादेशाभावप्रसङ्ग प्रत्ययलोपापादनमपीत्यपास्तं न मेव तूपमेदृढीका ने
बाधकाभावात् प्रमाणस्य दर्शितत्वात् एतेन प्रक्रियायां दृढ इति पाठकल्पनमप्यपास्तं केरा इत्यपि पूर्ववैरोव गौंकान्तेक
इत्यादेरुपानचतुष्कं इत्यादेरपत्वविसर्जनीययोरसिद्धत्वात्परेषामचां हलोजसंभवेपि दृस्वविधावुपस्थितत्वस्याच इत्य
स्मान्नोधाट्टिकोक्तमेकेयदनुनमनेइत्यत्रेतियोगविभागात् घत्वादीनामसिद्धत्वं नाप्तीति हकारादीनां प्रत्यये

राम
७०

परेऽसंभव एवेति व्याख्यातं न च गोका इत्यादावतिप्रसंगः अत्र इत्येवं वक्तव्यत्वापत्तेः अरोऽप्र ह्रस्वानुनासिक इत्यत्र पत्वेन प्रमा
णे यद्यपि ऋकारादीनां स्वरूपतः संभवोऽस्त्येव कर्तृ अग्ने वायो पचे मालामाख्य नारोमाल्र इत्यत्र वयनेरञ्ज प्रत्ययः इत्यत्र ऽइ
त्यादेः सानुनासिकभेदेन यवलानां हेतिरुक्तं तथाप्यत्र प्रगृह्यस्येति पर्युदासेन भेदप्रतियोगि इति भेदप्रतियोगितावच्छेदकसा
मान्यापकधर्माधर्मावच्छिन्नस्यैवानुयोगि नोऽन्यपवलात्रतीपाडग्रहणि नत्वेनात्र एवोपस्थितिरिति ज्ञेयं तस्य प्रत्यासामर्थ्या
न्मूर्धन्यशास्त्र प्रत्याहारः इत्यत्र शब्दस्य एकेपदे व्याख्यात८ इत्यत्र इत्यत्रातिति क्रियवनात् इत्यत्राधिमाचष्ट इतिनिचिता विरुद्ध
त्वात्तिपक्षिकस्पतिटिलोपेन ऋकार शकारयकारादीनां निषिद्धो व्यवयतीति सिद्धोऽनन्तरो विर न तुक्रिय किं त्वेन सम्प्रसा
रणापत्तेः ककारलोपापवादस्पष्टो भूद इत्यत्र प्रसङ्गात् न चरिलोपस्य स्थानिवत्त्वाव्द्धेकोल्लत्तनस्य स्थानिव
त्ताद्धेविधिरत्रातिन परर्थानि वाधितत्वानिषेधात् विधिवतस्थानिवत्वेन वलोपाभावाद्विनिर्वाहः न च तथापि हलिसर्वेषा
मितिलोपापत्तिः पूर्वत्रासिद्धीयस्थानिवत्वात्वाभावादितिवाच्यं तत्रभोभगो इत्यतोऽशीत्पतोऽनुवर्तनात् न च रीशाव
प्राग्भावविधिपभेवाधिप ३ुठ प्रसङ्गः ४ अन्तर्भूतकिवाश्च यनयात्राङ्गोतत्र कर्तव्ये वाहिर्भूता तिाऊ पेत्याया वाहेरूङ्
स्याट्लोपस्य सिद्धत्वादिति यज्ञुकोऽसंभवे ॥ एके इ शावकृतस्यानन्यतायावश्चोतिऽसत्वत्नुज्ञारम्र न च रिलोपस्य

सि.सुधा ७२ स्थानिवद्भावः परत्वात् विधौ नेति निषेधात् सर्वत्रासिद्धविधौ तद्भावाच्च तस्मात् हसे वेतीति हलदीर्घ वा तीति हलावाः हलावं
हलं वा आचष्टे इति सं पताधिकम् न च लोपो व्योरिति वलोपापत्तिः ढ्रलोपस्य स्थानिवत्वात् लोपस्यानवयवत्वेनुपधा
71 न ग्रेह्रस्वदीर्घीयत इत्यर्थकस्य न पदान्तस्येति निषेधस्याप्रवृत्तेरिति तथ्विन्याम् य ध्वादिसूत्रे छशामिपत्र छकारात् पूर्वे चका
रद्वयप्रश्लेषणात् एकयोः स्वाभाविकपरेणाञकारस्थाने च त्वेन प्रवृत्तस्य चकारस्यानिर्देशात् ह्रस्वाधिनाश्च कार ञकारयोरेव
[illegible] त्वविधानात् [illegible] उपायस्य च उपायानन्तरं [illegible] कत्वात् स्यादेतत् [illegible] रिति सूत्रे किं ह्रस्वा मनुवर्तीते न वोति किन्नार्थभा
ष्ये उक्तम् आनुवक्ष्मानेति कुह्नोघंय त्वं वक्ष्यामीति ॥ अस्यार्थः॥ तदनुवृत्त्यभावे [illegible] रिति छस्य शत्वे शकारस्य च
त्वविधानादेव सिद्धे च ध्वादिसूत्रे छग्रहणाल्काकार्यमिति • एवं च लाघवाद्दत्रेव भाष्यतात्पर्ये छकारपरित्यागे कथम्
[illegible] प्रश्लेष इति सत्यम् तथापि लोन्य परिभाषया चकार ञकारयोरेव सत्वविधानाच्चकारस्य तद् नापत्तेः व ध्वाधे रो राम ७२
[illegible] त्वस्य कृत्वा पदादेवात् [illegible] कतोरोपिवरूपः प्रयोगो नाह्येव न परत्वात् हलोरास्सतीति भाष्यो न्या
[illegible] नभिधाननिश्चयादिति हलि सर्वेषामिति सूत्रे [illegible] स्थापितत्वात् अत्र [illegible] लराम् सूत्रभाष्योक्तपदातात्

ऽपरेणसंतीत्येव पाठः अन्यथाऽव्यग्रस्येति पर्युदासेनाद्यामेव कार्यभाक्त्वादिति दे कार्यभागिणोनसंतीति केयटवि
रोधादिति तस्मिन्समर्थकार्ये इत्यादीनां साव प्रदर्शनपरेण भाष्येणाद्यान्यप्रदर्शनेपि हलां सत्वे मानाभावात् यथा
श्रुतके घटो नेत्युक्तिविरुद्धत्वात् स्वरूपेण अकारादीनामणां सत्वेन तन्निषेधेन बाधात् विशिष्टाभावाच्च
कारादिषु विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावाश्रयत्वासिद्धेश्च अन्यथा पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानात् ननु चायमपि
कार्ये इत्यादिभाष्यानुपपत्तेश्च अकारादेः कार्यभाक्त्वाभावशंकायाः स्वरूपमात्रसत्वे तन्निरसनयोगेनैकृत्वात् अतस्स
रूपेणापदान्तानामकारादीनां असत्वशंकाया अकारस्य पदादुत्तराजमानोपलक्षणत्वात्तसत्वे उक्ते पदान्त
अकाराद्यभावबोधकस्य न पदान्ताऽपरेऽणः सन्तीति वाक्यस्य अंशे अप्रामाण्यापत्तिव्यवस्थितापाह अकाराद्यभाव
बोधकत्वं वा बाधकाभावात्प्रमाणापेक्षयैवस्य तीति फलितार्थमादाय हलोऽणः सन्तीति वाक्यस्य भिन्नस्य समु
च्चितत्वात् न च अकारस्य प्रदर्शनस्योपलक्षणत्वे हलोप्युपलक्षणत्वमिति वाच्यम् प्रमाणाभावात् स्वस्य गुणाः
हराः आनत्रोणाल इत्यादिनामजंशे उपलक्षणत्वात्पातात्पर्यग्राहकत्वात् न च हलंशेपि हलि सर्वेषामिति सूत्रे
हलि अशियथा स्यात् इहमाभूत् इदं वयनेऽप्रापणः इहवरकरोतीति भाष्ये तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम् तस्य

सि सुधा
७२
72

तन्नाम्यविरोधेन श्रोष्ठिवाद्दत्वात् नचवैपरीत्यम् प्राथम्यस्यैवतावद्धिनिगमकत्वात् विकल्पस्यात्र चकृन्यसम्भवात् ग
ण हुइ प्रामाणिका: अनुष्ठाने द्विविकल्पेपत्त नवकृ इति न्यवस्थांतरकरोतीति स्पष्टार्थकभाष्यविरोधेन पूर्वभाष्यस्य तथा
तात्पर्येन कल्प्यमिति वाच्यं तस्याप्यन्यथानुपपन्नत्वात् नचतस्य पूर्वपक्षगतत्वेन सर्वशाखामारोपपिन हानिः अज
भाववोधकत्वांशवद्गुणवाधकस्य हल्भाववोधकत्वांशेऽप्यप्रामाण्यकल्पकस्य सत्वादिति वाच्यं ननुवायम स्त्रीनि
षेधाम्यतायोगव्यवच्छेदपनोत्तरभाष्याद्दप्येतदर्थस्य प्रतीतेः हकाराद्देशस्य भिद्रुम प्राप्यगात पक्षं तत्वाभावक
त्वाद्धि प्रतिपन्ननिषेधस्याशनोभाष्यसंमतत्वात् अन्यथा पूर्वरात्रारात्र्यहतात्सिद्धेश्च ॥ तथाहि अप्रगृह्यस्यैपु
ते व्युत्पत्तिवशाद्दलाभेन हयादीनां कार्थित्वासंभाद्देवाज्ञिविषयकत्वसिद्धौ अपरपदसामर्थ्यात्पूर्वराणीतिनशक्य
ते वक्तुं अपरपदसामर्थ्येनवादीनां कार्थित्वेसिद्धेन्यायस्याकिंचित्करत्वात् अर्थवद्धातुरव्ययप्रत्यय इत्यर्थेनकृद्हरा राम ७२
न ई यघे श्रुविभक्ताव प्रथमायामित्यर्था स्यादेतिभिन्नाद्युपादानेवतन्मायस्याप्यसावैत्रिकत्वात् अवर्णास्त्रसावि
तिसत्रेभेदप्रतीयामिश्रितितत्वागच्छेदवधमेतात्वाव्यापकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदभानेविभक्तित्वस्येव

तथात्वात्तदनवच्छिन्नेऽन्यत्रासंभवात् प्रकृते प्रत्यक्षाप्रामाण्यापत्तेश्च निषेधं स्वीकारे च वाहे स्थलप्रपत्तसहदगवेग
वेदश्मादिविरोधात् भेदप्रतियोगितावच्छेदकान्यप्रतियोगित्वमित्यत्र धर्ममात्रेणासाहरूपविवक्षायां तत्र प्राप्यत्वस्य
मात्राप्यलत्वस्य माहृशत्वात्तदवच्छिन्नानां वादीनां वारणानुपपत्तेः एतेनानन्यहणस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वान्निर्जे
वपुनर्न्यायनवाधहस्यप्राप्तं उभयोरप्यन्यथोपपत्तौ न्यायसंकोचस्यैव न्याय्यत्वात् केणादृष्टा दोषु कृत्स्वभ्र
मेवाच उपस्थानात् तदनेनेदं इति वैषम्यं उक्तरीत्यानुबाधाभावस्य प्रमाणमात्रोपजीव्यतया हमनापदातेन
पपत्तेः सत्तसंग्रहार्थत्वायोगात्त्व पदपरिमाणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वेण रागग्रहणासिद्धिः तस्मादत्रत्यभाष्य
स्य हरदत्तोक्तसमार्थो युक्तः ॥ केयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति तथाहि इत्थारकरोति स्थरपदानुवृत्तेः ॥ प्रयोजनं वद्य
मितिपथाकृतावृद्धिमिकभाष्यविरोधमापोधयउक्तपर्यङ्गहासादितरे कार्यभाजो नसंततिसमाधान्यस्य नपदंनाह
गोऽसाः सतीप्यत्रेव तात्पर्यं अकारादीनां स्वरूपत्वेन कार्यभाक्त्वं विशेषणं सच विशिष्टाभाव अकाराद्वि
विशेषणाभावे नहकारादिषु च विशेष्याभावेनाविशिष्टः उभयत्रापि विशेषणाभावपरत्वे विशेष्याभागेयथा
त यद्यपि चेदं प्रथमं नसिद्धं अकारादिष्वनुनासिकविधानप्रवृत्तेः सिद्धेस्तथापि सिद्धेः तथाप्यत्र गहस्यैतिपर्व

सि· सु· धा ७२ 73

हसेनाव एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हलन्त्यात्प्रकृतिकायां हल्मध्यमराणामसंभवे सतीति शेषः अन्यथा उक्तरीत्या न्यायस्यात्र
ऽवाधीनामप्यनुनासिकापत्तेः॥ इत्युक्ते पदान्ते हलोऽरणो न संतीति उक्तप्रायं तथा चाचष्टमिकभाष्यं ङोऽत्विवाद्मात्र
मितिभावः नहि पदान्ता इत्यस्यार्थमाह कार्यभाज इत्यर्थ इति तथा च गृह्णाभिप्राय उक्तविशेषणाभावं दर्शयतीति यतीति
सिद्धिं न स्थायं न तु पूर्वपक्ष इतिभावः इत्तरसूत्रे यथा श्रुतेषु च राणामाह ननु चायमिति भाष्ये आचार्यः पूर्वपक्षिणं स्वाभिप्रा
यं प्रकाशयति एवं तर्हीति· पदान्ते हलामणामसंभवात् पर्युदासेनाज्मात्रग्रहणोऽसिद्धेऽणग्रहणासामर्थ्यात् सवर्णत्वे वेति
भावः अन्न एवाज्मात्र एव तु प्रसंग इत्याभवतीति पर्युदासमात्रं साधकत्वेनोक्तं तद्योक्तरीत्या पदान्ते हलामणां सत्त्वेऽसाधकमेवं
ति सर्वथाप्यत्रार्थे त्यभाष्यस्य न पदान्ता परे रणः सन्तीति भाष्यस्यासिद्धान्तत्वे केपटस्य तात्पर्यं पूर्वपक्षत्वे ग्रंथ इत्यस्या
पलग्नकत्वापत्तेः॥ ॥ नु रहसन्ती त्यत्रातिप्रसंगस्य अशीत्यनुष्टुभापि हुर्वा इत्यात्वया पि तत्रानभिधानस्यावश्यमा
श्रयणीयत्वात्· अनभिधानस्य च पद विशेषगर्भं तयाद्यविधि प्रयोगाभाव मात्रपर्यवसितत्वादिमा ह्यांविधुरः भा
उरणः रपरं इत्यपि पूर्वेणा· परेणाप्रयोजनभावात्· नव्होतृकारः मातृणामित्यादौ ऋकारस्य सवर्णादीर्घे नामीति रप
दीर्घेनत्वानुपपत्तेः तस्यापि दीर्घविधायके ऋतः इत्युक्ताविति धातुग्रहणाज्ज्ञापकात्· तद्धि ऋकारान्तमात्रस्य इ ७२

त्वविधाने मातृणामित्यादावपि द्वित्वस्यादित्यपि प्रसंगमिति निपात्यं तत्रापि रपरत्वेन तु रेफां तत्वापत्त्या ऋकारांतत्वाभावादे
वतद्दृप्रसक्त्या किंतेन सचचिकीर्षतीत्यादौ अकुन ऽगमांसत्नीति ऋकारदीर्घे रपरत्वे च उपधायां चेति सूत्रेणापथात्रपरफा
रस्य ईकारादेशो भवति तथा मातृणामित्यादौ अपि रपरत्वे कृते स्यात् अत उपधायां चेत्यत्र न समर्थमेव धातुग्रहणमिति
वाच्यं तथापि तेनैव तदुपादानापत्त्या पूर्वत्रयैनेति देशस्य ज्ञापनार्थत्वात् अंगग्रहणास्यैव तापकत्वसंभवाच्च अन्यथा उ
रत्वपरद्वयैवब्रूयात् तत्र तत्र ऋकारस्थानीयानां उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घरूपाणामादेशानां रपरत्वापत्ते
स्तेनैव निर्वाहसंभवात् अथ कर्त्रर्थमित्यादौ यणादेशेन ऋकारस्य रेफे तस्य रपरत्वसिद्ध्यर्थमणग्रहणम् न च हलोय
मां यमीत्यादौ रेफस्य लोपापत्तिः पकत्वात्तत्र रपरत्वं व्यर्थमिति वाच्यम् झयो होन्यतरस्यामित्यत्र झत्राविकल्पानुवृत्तेनैतुक्तो
त्वादिष्विचेत् रोशितिलोपस्य दुर्वारत्वात् न च तस्य पदांतमात्रविषयकत्वं आउधा हृस्वादेरीसिद्धत्वापत्तेः मधु अभिकां
आयाभित्यस्य हियङ्लुकि द्वित्वे उरत्त्वे अभ्युगित्कैवकुकीत्यभ्यासस्य रुगागमे च कृते तुङ् आङागमे सिपि शप्लु
कि गुरोरपरत्वे सिङ्लोपे भष्भावेन गस्यपत्वे अभ्व न तस्य धत्वे प्राप्ये कारलोपे सस्य रुत्वे घकारोत्तरलोपस्य लोपे
कृते लोपहीति घकाराकारस्य दीर्घत्वे अवसानयोरिति विसर्गे गास्यापि सिद्धे तस्य सर्वमभ्युपगम्यवादः व सकात कः

ऋकारस्थानीयानामराणां रपरत्वे विधेये ऋकारऌकारयोः स्थानित्वेन रेफऌकारयोश्च विधेयत्वेनोपस्थितौ परिशे
सि सुधा ७४ षाद्देशसमर्पकमरपरं स्थानिभिन्नो स्वरास्तु रपरंच रेफलकारभिन्ने [illegible] विधेय[illegible]र्यवस्यति तथा च मातृ
णांमित्यादौ कुत्रापि नातिप्रसंगः नापि कर्त्रर्थमित्यादौ रेफद्वयापत्तिः एवं च परे राग्रहणाद्वैयर्थ्यापत्तिरेवाराग्रहणास्त
74 र्थ्यादिति भाष्यस्यार्थः यथाश्रुते लाक्षणिकत्वेऽपि अत्र लपरत्वस्यैव तत्फलत्वसंभवादिति कोऽसौ भोक्तृदोषापत्तिः ना
पि वानुग्रहणोऽनिस्तारः तस्योत्तरार्थत्वस्यापि संभवात् यत्तु तुदुग्रस्य उत्तरार्थं तु ह किंचिद्रूपोऽहमिति इति न्यायेना
त्र करणं ज्ञापकमेवेति तन्नः नामीति सूत्रे तु द्रुशिष्यग्रहणस्य केवलोत्तरार्थत्वस्यापि स्थापितत्वेन तथानियमभावा
त् न च वचनेन तत्र कोऽपि न्यायबाधः पूर्वेणाप्युपपत्तेः अन्यथा कर्त्रर्थमित्यादौ नोनोमित्लोपस्यापि बाधापत्तेश्च
न च वचनबाधान्याय्यबाधः श्रेयान् तत्र रेफलोपस्वीकारे रेफस्य न परत्ववैयर्थ्यात् तद्बोधकस्य नौबाधस्य तत्राप्यवि
शेषात् कुत्रापि तद्दृष्टत्वाभावे भेदमिमान्ने राचरितार्थत्वानुपपत्तेः अन्यथा रत्नोच्चारणस्य धिक्कल्पानुरिति ज्ञापकत्वात्
द्विधस्तोभयपरस्य भाष्यादेरनुपपत्तेरित्यादिक् ऋणुदित्सवर्णस्य चापत्रतु परोऽपि उर्ऋदिति ज्ञापकात् तद्धि हृणास राम ७४
त्वक्तहमस्मात् चतुरादिसिपातात् लुङि शाश्रीति ऋचि यङन्तदेशोच्च ऋस्वीकृत दीर्घस्य ऋकारस्थाने ऋकारविधाना
त् तत्र दीर्घस्थाने प्रियरुणा ऋकारोपरस्य हर्षेत परत्वं ग्रहणकसूत्रे पूर्वेणाराग्रहणात् दीर्घ ऋकारस्य

स्थानिवादेशत्वयोः प्रसक्त्यभावात् सावर्ण्यं स्यात् परत्वात्तु आदादेशो गुरि त्यकारे रासवर्णत्वस्य ग्रहकारस्यापि ग्रहणं भवति
तस्य स्थानित्वप्रसक्तिः न च विधीयमानत्वादेवात्र ये ग्राहकत्वानुपपत्त्या परत्वादगुणोपि तपरत्वे पर्यवसितकारभा
वमात्र पर्यवसितत्वात् ॥ तथा च वृत्तिकारः ॥ न चापि भाव्यमानो रार किंत्वादेशान्तरानि इत्यपर्थे स्वरूपेणाप्यनुदात्त
इति कृतापरत्वासामर्थ्यात्तु दीर्घस्थाने भाव्यमानत्वापि लभ्यत इत्यन्यत ॥ इदार प्रमाह रस्तोस वैत्र परत्वेरोव आदि
ईतिसूत्रे यद्गोरिति इकारोकारयोः स्वरूपेणानिर्देशात् अन्यथा इदार इप्याव रूपत्वे संहितायां च यथान्यासे हलोरुदु मा
त्राद्वयं मात्राद्वयं चोकारस्यापि मात्रात्रयं इदादीप्सोके तु मात्राद्वयं पदच्छेदेपि मात्रात्रयं द्वेच मात्रे इति सार्द्धमात्रा
यं मात्रात्रयं चेति लाघवात् रलोव्युपधादि मत्र तु उकारेकारयोः स्वरूपेणानिर्देशात् संज्ञापक इति न्यासकृत् तस्मा
दास्यन्तो विशेषणप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति परिभाषाज्ञापनाय उनदीकारानुबंध इति सिद्धं संदेह
सर्वत्र स्वरूपाशविशयकरत्वेन नियमः ॥ भस्याढे तद्धिते इत्यत्राग्रे भिप्रस्येव भेद इति योगित्वेनान्वयोव्याख्याता
तु ल्गीभ्योङक इति प्रामाणिकग्रंथदर्शनात् किंतु प्रकृतिविशेषणमिहि तत्वादि प्रकारकोप्यनयानिर्वापो इति इ
ति सर्वमवदातं ॥ ॥ अ मङ्गलानम ॥ रभञ ॥ अत्र भाष्ये मकारोत्र नानुबंधनीयः ॥ यम ङ म अम इति प्रत्याहारे
यस्य नकारेणीव निर्वाहात् ॥ तथाहि हलो यमां यमि लोप इति सूत्रे रातीयं नचञकारभकारयोर्हलमध्यव

सि सुधा र्जिनोर्लोपापत्तिः मकारमकारोत्तरवर्तिनोर्ऽकारभकारयोः कृत्वाप्यभावात् उभः स्वर्ग्येऽज्परे इत्यपाद्या नत्वातिप्रसंग
७५ स्वरपरयोर्वयो रसंभवात् ह य व ङ ञो हृस्वाद्दिति ङ ञुडिति नायमित्यवाच्यं नत्वातिप्रसंगः एवं तेनोभयोर प्रसिद्धेः ऊर्ध्वं
संयोगान्तलोपं ऊद्दित्वेव रूपं लभाग्नितो तुडष्टपस्यावश्यकत्वात् अन्यथाप्यागमेवोक्तं नन्वेवमपि जनताडु इत्यत्राभ्दोतद्दा
75 वश्यकं अन्यथा गेत भोत धात्वोरपि ङ प्रत्यया पत्तेः सत्यं तत्रापि जनंताद्दित्येवपाठ्यं जमेतेभ्योपि सर्वेभ्यो ङ प्रत्ययानुप
त्यावाद् लकस्यावश्यपाश्रयत्वीयत्वयात्तनस्वमं तभांतेभ्योपि प्रत्ययवारणासंभवादित्ति केचित् वस्तुतस्तु ङकार अका
रोन्यात् नामत्रासिद्धामणानादु इत्येव सूत्रं कार्यमिति भाष्याशयः॥ ॥घढधष्॥जबगडदश्॥खफछठथचटतव्॥
र॥कपय्॥शषसर्॥हल्॥इति माहेश्वराणि सूत्राणि हारसूत्राणि अत्र प्राचः एकस्मात् ङ ञणवटाद्वाभ्यां ष
स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः॥ ह्योयोच्च योच तुभ्योरः पंचभ्यः शलौ षड्भ्यः अत्र वदंति चतुर्दश सूत्र्यां हि हल्भिर्द्दिर्द्दिमतानाम राम
प्रत्याहाराणां च हलानां प्रत्याहारारणामयं संग्रहः तेनस्तु लिङादेः प्रत्याहारस्य जमंतादुः यस्मिन् मतेछिवि दुणादि ७५
प्रत्याहारभूतिकारिकयोर्व्यवहितस्य अम्प्रत्याहारे नस्पत्वयोर्द्वितीया इतिवार्तिकप्रत्याव्यवहितस्य च ए प्रत्याहारस्य वा
धिकोप्यदोषः इति अस्यार्थः ङकारस्य कस्मादेव परोग्राह्यः ङि परस्परमिति चिकित्सामाभ्योङि पाहो णोऽति

तुक् प्रत्याहारः आदिरन्त्येन सहेता इत्यत्र ग्रहणक सूत्राद् अपय इत्यनुवृत्तेः नचैवं इकोऽझरचीत्याद्यनुपपत्तिः तत्र प्रत्याहारस्ताह
र्यस्य यथाभिमतोऽहेवालोऽरवादीनां ग्रहणानिपातनमेत् ऊः त्वाभावात्तद्वैयर्थ्यापत्तेः ४।२।१ सर्वे इङ् हलोऽनन्तराः संयोग इत्यत्रापि अण् हल
हो अस्पृथग्विधेयत्वराविय्यर्थ्यापातः अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः इत्यत्र अङ् हलोऽनन्तरा इत्यर्थस्यात् अङ्दादिहलादिव्यतिरिक्ता
नां कुत्रापि पदानामप्रसिद्धेः कुत्रापीव व्रूयात् परस्मैपदेष्वङापत्ति कुत्रापि पदानामभावाच्च कर्मप्रतिहारे तुव्यति
हासे इत्यत्र आत्मनेपदे का देशस्य कुत्र्याभावात् स्थानिवद्भावेनाऽनद्वित्वाच्चत्र इत्यादौ तत्रापि अच्छ हृत्तामित्य
त्रत्र कारो नेत् गुणाविधानात्तप्रत्याहारः सनिवद् इङ् एव अपि न प्रत्याहारः सनिचेति इत्यत्र पृथग्गम्यादेशविधाना
सामर्थ्यात् नक बोधने इति गम्यादेश पर्युदासार्थं स्थग्रुपादानमिति वाच्यं तावन्मात्रस्य इणो गाङ् लुङि विभा
षा लुङ् लृङोः गोच संस्ख्यङोः सनि गमि इति बोधने गोच गालुङि नापेताद्द्शात्या सेनाप्युपपत्तेः इण गालुङि गोग
मिरबोधने सनिच इङ् एव प्रादिनासापेक्षया प्रत्यासत्त्यभावात् गोचं सनश्चोद्दिश्य गम्यादेशविधानापेक्षया गोचमनु
द्दिश्य विधानस्य सनेति चेन्नानुप पर्युदासस्येव लघुत्वात् स स्त्रत्रेय इत्यनुसंधानापेक्षया सूत्रद्वयेत स्य लघुत्वाच्च
इको झलिति कित्वविधानात् अज्झनगमां सनीति दीर्घविधानाच्च इङ् तानां गम्यादेशो उकार उच्चारणार्थो निर्विषय कत्वा
पत्तेरिति केचित् एवं किरत्र पञ्चम्यां इत्याधानां गुरुणां सकारादीनां सनिपर इट् विधानमपि ज्ञापकं बोध्यं इङ् तानां

सि.कृ.वा.
७६
76

मप्यादेशेनतत्स्वरदीर्घसिद्धेः परिमाणाणस्यापांसर्वेभ्यः इत्यन्येषामपि नतथा इकपोकारत्र्‌ह्रस्वानां प्रयुक्तागरावतु हुनया
स्तानानां च प्रागेवात्वो मस्यात्र इतमात्रार्थत्वे च स्वरूपग्रहणात्मात्रनिर्देशापत्त्यासामान्यसूत्रेरोव घसिद्धाश्च वि
धिवैयर्थ्यापत्तेः अजन्तप्रसंगाभ्यां सहचरित्वकल्पार्थत्वेतु ऋदेरप्प ऋरत्र इत्यत्रैवाग्रहणापत्तेः क्षीडज्ञीनां ता
विसर्पितप्रत्याहारः स्तानानामात्वस्यासत्रांतरसिद्धत्वपाइक इत्येवसिद्धेः औओ. इभुग्यपाशनानुपपत्तेरोभ्रस्ते
न इकारानानां मध्ये ऽनुवोरेवेतिनियमार्थत्वेपाकाप्यपास्ता नच एङ्ःवो ऋात्वविधानस्यरोगे ऽजन्तयोः सामान्य
तः प्राप्तत्वनिवृत्त्यर्थत्वस्यादिति वाच्यं तथापि अं ऽःपुघराऽपपत्त इत्यभ्यासोकारस्य इत्वविधान सामर्थ्यात् न
स्मादेरिः "स्येयरुवङ्‌ का रेयाप्रत्याहारः एवं अकारोप्येकस्या देव. अतोधि घोघिगीति अजइजयज्रइति तद्‌
नेष्टुः प्रकृतोनेवनिर्दिष्टेन. आदित्ये ने ऽप्यत्राऽप्र ऽयय इत्यनुवर्तितत्वात् आघोताकारोप्येकस्मादेव: यथाग्रह
ताकथास्त्रातिरिक्ते अरारग्रहणोत्वयकारोनन्मछुपत्रशानिति टकारोयथा ऽश्र टूकुधाडिनीति इइई दीर्घतिनप्रत्या
हारः ईदितिपन्ने सका रपूर्ववर्णिने इकारान्यस्वरस्यकचिदप्यसंभवात् नचकायासीदित्यादेो तन्निसिद्धेः प्रत्या
हारपक्षेपितदृष्टिभावात् स्तानानमप्युपदेशाएवात्वविधानात् नामधातुनोवानिद्धानुपपत्तेः हकारानानां

राम.
७६

चानित्वं कस्मादेशविधानेन इटश्च प्रसिद्धेः सेटां तु इकारस्यैवावश्यकत्वात् यरां तानां चानित्यमप्रसिद्धत्वात् हलं ना
नानां तु प्रत्याहारपक्षेप्यनुसंधानात् इगं तानां चानित्यं इडेरावश्यकत्वात् विधावपि इट्कृत्प्रत्याहारः अष्टीति
त्वाभ्यामवयवावयविभावबोधात् उभयोश्च यथा एकाचेव यो भवत्यं तस्येति अकस्त्रिभ्यः अकः सवर्णे इको
यणचि इत्यनुवृत्तौ नादिचि द्वितीयस्तकारोपि त्रिभ्यः अणुदित्सवर्णस्य चेत्येकस्मात् इत्याः दीर्घं इको यणा
मकारोपि यथा अम् यम् ङम् चकारश्च तुभ्यः । इको यणचि ॥ इत्येकाचोम् ॥ एचोयवायावः । इष्टिरादेश
चकारोपि तथा अनुस्वारस्य ययि मय उञः स्योह : पुमः खयीति रः पञ्चभ्यः परोऽनुनासिके अथोऽपि स्वरितश्च अ
भ्यासे चर्च वा खरि शराः यथा यो हि हशि च नेटुणि अलोन्त्यस्य एवं लः अलोन्त्यस्य हलि सर्वेषां लोपो व्योर्व
लि रलो व्युपधात् अलोन्त्यस्य शल इगुपधादिति एकाद्विङ्गसंख्यानो क्रमेणानिवेशाद्धिकेवमित्यर्थः ॥ ११ ॥
स्याद्धेतत् अनुबन्धानां प्रत्याहारान्तर्भावाद् इणादीनां सांकर्यमिति तादयोहि उभयत्रोपदेशा उभयसंज्ञाः
स्युः एवमकारेपि लकारस्योपस्थितस्य संज्ञा सैव घोषैः तथा च दधि तत्काशियतीत्यादौ यरामाद् द्विर्वचनमित्यादौ अ
मवायेपीतिरा वंचस्यादितिप्राप्ते एवं रहस्त्रे वार्तिकं प्रत्याहारेष्वनुबन्धानां कथमग्रहणमिति न आस्यारा
द प्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः अनुबन्धानां तकारादीनां कथं नेत्यत्र आरोप्याभावश्चरितार्थमित्येनग्रह

सि॰सुधा तस्येत्यन्वयः अरपदं प्रत्याहारमात्रपरं आदिरन्त्येनेति सूत्रेण अव्यवहितेतरत्व संबंधेन यत्किंचिद्वर्णावच्छिन्नबंध
७७ स्यानन्यवद्वर्णसमुदायघटकत्वं तद्वर्णव्यक्तिविशेषमात्रसंकेतितत्वे आकारादीनामपि ग्रहणानापत्त्या उपस्था
77 पकवर्णविशेषेपि संकेतस्यावश्यकत्वान्मध्यगानामनुबंधानां स्वरूपघटकानुबंधस्य ग्रहणस्य दुर्वारत्वादिति शं
कापरं वा तु स्यार्थः समाधानं हेत्वाह आचारादिति आचार्यप्रयोगात् उणादयः हलिग्निवलक्षेः ङ॰ सिङ॰ सोश्चेत्यादे
अनुबंधानां तत्तत्प्रत्याहारांतर्भावप्रयुक्तकार्यप्रयोजनकत्वविरहात् कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेन
तेषामज्ञादिशब्दवाच्यत्वे बाधकाभावात् समतं अतन्वादिरंत्येनेतीति संकेतस्य तत्साधारण्ये प्रमाणाभावात् अजादि
शब्दानामनुबंधान्यत्वे सति तत्तत्समुदायघटकवर्णत्वं विषयतावच्छेदकं। सत्यपि तेन मध्यगतानुबंधानां संग्रहाघट
कस्यापि निरासः केचित्तु अनुनासिकइति निर्देशोपि ज्ञापकः अन्यथा सवर्णदीर्घः तंत्रं हि प्रतिषेधाद्भसामर्थ्यात्तद्भि
न्नेचप्रवर्त्तते प्रवृत्तिर्निर्बाधं तत्रानेन रसपेति न्यायेन यस्येतिलोप एव बाध्यत इति पक्षे इकोयणचीति दुर्वारं नास
वाज्ञो न नासिकाशब्दस्य व्युत्पन्नत्वात् येनप्राप्तिन्यायेन यणादेशा एव बाध्यन्त इति स्वीकारे तु नासाशब्दा राम॰
त्प्राप्यमाणयस्येतिलोपो दुर्वारः अनुबंधानां प्रत्याहारांतर्भावे कर्माश्रयस्य अजादिग्रहणत्वेन पूर्वस्य भसंज्ञ ७७
त्वात् नवचनेसामर्थ्याद्भयबाधः तद्येतत्याप्रत्याहारेष्वितांनग्रहणमित्यस्यैव ज्ञापयितुमुचितत्वात् २

स्याकुः तच्चिंत्यं केयाः इति ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्प्रत्यये परेऽभसंज्ञा न भवतीति कस्यचिदनुशासकत्वात् आकारेकारयोर्य
स्यैमिलोपावपकत्वे उकारस्येव तद्विधानप्रसंगात्. एतत्... त्राप्योर्गुशाम्भसंगेच्छन विशेषाभावात् समाधानांत
रमाह अप्रधानत्वादिति संज्ञास्वरूपप्रतिपत्तिमात्रार्थमनुबंधोपादानात्संज्ञिनामेव प्राधान्यात् उद्धृतः प्रधाना
प्रधानयोरिति न्यायात् न चैवं मकारादेरपि तदनापत्तिः स्वरूपमित्यनुकृत्या आदेरपि संज्ञित्वात् न च स्वशब्देना
नुबंधोऽपि गृह्यतामिति वाच्यं इदं तित्ततीयया इतो ऽप्राधान्यलाभात्सर्वनाम्नोऽप्रधानपरामर्शित्वस्यौत्सर्गिकत्वा
त् इदंत्वमनुबंधमात्रं प्राधान्यं यद्दिसंज्ञित्वमेव तदापरस्पराश्रयः अथ संकेतग्राहकया त्रानन्वयबोधे विशेष्यत्वं
तत्रतस्याकिंचित्करत्वात् घटत्वविशिष्टो घटो घटशब्दवाच्य इत्यादौ विशेषणस्यापि शक्तिग्रहाच्च मीमांसकानांना
न्हात विशेषणतोऽपि न्यायेन विशेषणता शक्तिग्रहाच्च मध्यगतानुबंधानां ग्रहणस्योक्तरीत्यापि दुर्वारत्वाच्च:
समाधानांतरमाह लोपश्चेति बहुवचनं इति स्वार्थेऽनंतरम् इत्संज्ञायां हलां यांताकारादीनां असंज्ञालोपयोः प्राप्तौ
लोपविधेर्बलवत्त्वाल्लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले तेषामभावान्न संज्ञा भूत पूर्वन्यायेनापि न हि तस्यादेः संज्ञा संभ
वात् अन्यथा वचनवैयर्थ्यात् इदमपि न वा सूत्रं संज्ञाप्रवृत्तिकाले सत्त्वस्य शक्तिग्रहे तु पयुक्तत्वात् अत एव

सि·सुधा
७८
78

वृद्धिरत्रेकेयटः सम्प्रसज्जिनिवृत्त्या विपरीतेनैवादेन पूर्वनिर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तत इति· अत एव हलन्त्यमिति सूत्रे तत्र प
संज्ञेति भाष्यादयः तस्मात्पूर्वेणाक्रिसएवमन्त्यमिति दिक् ॥ ॥इति श्रीसिद्धान्ततत्त्वनिधौ प्रथमस्याध्यायस्य प्र
थमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॥ श्री ४ ॥ वृद्धिरादैच् ॥ आकार ऐकार औकारश्च आदेश्यानां देशसाधारणेन वृ
द्धिसंज्ञः स्यात्· प्रदेशा विधौ वृद्धिरेचीत्यादयः· अत्र वादेशैं तु वृद्धिर्यस्याचामित्यादयः· अत्र च देवत्स्वाशिराभवं
तीत्यतिदेशादयस्मयाद्यनि उच्चरितस्तीनिभ संज्ञत्वात्प्रदानानिमित्तकत्वाभावः अभ्यो पयोग्निगनीतु परसंज्ञा वृ
द्धिवृद्धिरादैज् अदेङ्गुणाइति संहिता पाठेऽप्यभवत्येव यथा· सत्सत्कृप्सुभास ... नाग्रेणोनेत्प्रत्रभाष्यम् दृष्टां
तेऽकृत्वोपयोगिनीपदसंज्ञा हि ननु न तु अन्योपयोगिनिति तु विशेषः· इह तत्परत्वमेडर्थम् तेनत्रिमात्रादी
नां न संज्ञेति पूर्वसुक्तम् नचैवमप्यदान्तत्वाभावाद्धृत्वेन स्यादिति वाच्यं· असंदेहार्थत्वात्पूर्वदोषत्वस्यापि संभवा
त् ऐकारस्यानत्कालग्राहकत्वेऽपि पूर्वनिराणीतम् ॥ स्यादेतत् एतस्मिन् यो साधुत्वमितिभाष्यं स्वरसादादेशि
ति समक्षमेव ज्ञानयोः पदयोरिति तदर्थात् यद्यपि वृद्धिः आत् ऐच् इति पदस्य शापांपृथक् पदत्वमपुन

राम
७८

र तकापि तदभ्युच्चयमात्रं अनयोः सूत्रत्वं ड्योरिति व्याख्यानापत्तेः तस्य च इत्युक्तरसेमे अविशेषेणारोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मा
त्रियां नित्यमसिचः आदेशो चोप्यन्तरसमाम्नाय उपदिष्टा इति भाष्यविरुद्धत्वात् चकारानाहारप्रसंगाच्च तथाच समप्ता
देहेदम्ब्व इत्यहांताविति समासांतस्य इतरेतरयोगद्वंद्वे चाद्विवचनस्यापपत्तिरिति सत्पर समासांतविधेरनित्यत्वात्समा
हारद्वंद्वस्यैव निर्देशत्वात् तत्र ज्ञापकान्तु प्रत्येकं चाहृदयहृत्स्व इति सूत्रे अभ्याक्षि गतो राजन शब्दपाठः अनेः परेऽ
च्यादयो ताद्वाताइति दर्थः राजाहस्सखिभ्य इति च्यो नित्यत्वे तु चित्त्वादन्तोदात्तत्वं स्यात् एवं च पाक्षे पि तत्त्वर्त्तमा
ने स्फिगपूतवीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनामनाम चेति तोदात्तविधौ अध्व शब्दोपादानमपि लिङ्गम् उपसर्गादध्वन इति समा
सांतस्य नित्यत्वे टचेव सिद्धे केचित्तु द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ इति सूत्रे समासांतरहितमूर्धन्यग्रहणाभिहलि
ङ्गम् द्विमूर्धा त्रिमूर्धा इत्यत्रांतोदात्तविकल्पार्थं हि तत् द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्न इति समासांतस्य नित्यत्वे तु नान्त उत्तरपद बहु
व्रीहिरप्रसिद्ध एव स्यात् द्विमूर्धइत्यादेरकारांतत्वात् समासांतानां नाससमासावयवत्वात् नञसमासो तानाष्ठक्
र पदान्तावयवद्वारा समासांतत्वं इत्यस्यापि भाष्यानुक्तत्वात् समस्य यविधिश्चस्यापि मूर्धन्शब्देन यद्ग्रहणासंभवमि
वात् द्विमूर्धः त्रिमूर्ध इत्यकारांत एव बहुव्रीहिविकल्पार्थं नाद्गि वाच्यं तदपि ह्यस्याभ्युच्चयमात्रत्वात् मूर्धस्विति

सि॰सुधा ७८ पदाय बहुव्रीहिगर्भगुणन्यासारंभान्सूत्रकृत्सम्भवाभावाच्च नच द्वौ पास्यतीति द्विपात् द्वयोर्दन्तान्रीहूदतः प
रपहृति तासुसंख्यनारणाय बहुव्रीहिग्रहणावश्यकत्वे मूर्ध्नि इतिन्यासस्य गौरवं इति कथं ज्ञापकत्वं इति वाच्यम
79 समासांतविधिश्चमूर्द्धशब्दसाहचर्येणापात् दतञ्शब्दयोरपि बहुव्रीह्यवयवयोरेव ग्रहणासम्भवेन बहुव्रीहिग्रह
णास्यानावश्यकत्वात् एतेन छिन्निभिपांपाद्दिक्ष्यादिसूत्रेण बहुव्रीहिग्रहणमेवोक्तपरिभाषाज्ञापकम् अन्यथा
पाद्दन्तमूर्द्धविधिमेव निर्दिशेत् समासांतशब्दप्रक्रमात् चव बहुव्रीहिभिन्नं च समासांतविरहादेक्वाद्यपिज्ञाप्यते इति
वोक्तभोक्तिनिरस्ता यथान्यासेपिज्ञापपयां नेउक्तसूत्रस्याप्रवृत्ते रुक्तापातस्पलक्षणत्वमंगीकृत्य बहुव्रीहिग्रह
णास्य ज्ञापकत्वोक्तेरसंगतत्वात् लक्षणभेदाभ्युपगमेन ज्ञापकत्वोक्तेरसांप्रदायिकत्वात् यदपि छन्दतः पश्यद्दाप
त्र कथं दद्भाव पद्दन्नोमासद्वि इति सूत्रे न दन्तनिघ्यभावादित्याशंक्य रुपः हंसप्रस्तारणासूत्रस्थ एव पद्दन्यायेन त
सिद्धत्वं वयवाच्यत्वादित्याष्टमिकभाष्यवार्त्तिकन्यायेन चावयवस्य कार्यलाभादिति मन्त्रोक्तं तदपि चिन्त्यम् शसा राम ७८
दिषु परतः पूर्वेषां पादादीनां पदाद्यादेशविधानात् षष्ठ्येकोन्तरयोरसंगतत्वात् एतेन छिन्निभिपां अमूर्द्ध इति अंके विहा
य प्रत्ययविधानमपि ज्ञापकम् तत्कृतं तत्रः छिन्नसामर्थ्यात् लम्पमंतो समासेव बहुव्रीहौ प्रदर्शेति पूर्व पदस्य

इति स्वरत्ववत् द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु इत्यत्रोदात्तविकल्पमपि माबाधिष्टेत्येतदर्थम् विकल्पस्य कश्चित्साव
काशस्तेस्वप्येव संगच्छते अवकाशे समासान्तानामनित्यत्वमेव लभ्यते त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिमजहारेति विशेषेणय
थाद्यमपि परास्ताम् द्विमूर्द्धस्यादौ तु न समासान्तो न तस्य सूत्रस्यानन्त्यवृत्तित्वेप्रयोजनकत्वात् चित्त्वसामर्थ्यलभ्यान्तोदात्त
त्वस्य तद्विकल्पबाधकत्वशंकानुपपत्तेः ॥ अत एव तत्र विकल्पप्रवृत्तिः तथापि नोक्तज्ञापकत्वं चित्स्वरस्य बहु
व्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति पूर्वसूत्रविषये फलकसक्थादिशब्दानाद्यन्तोदात्तार्थत्वात् विकल्पबाधकत्वानु
पपत्तेः न च द्वित्रिभ्यामिति अचोऽयं अन्तोदात्तार्थमेवेति वाच्यम् पूर्वसूत्रीयस्यैवात्रानुवृत्तेः अन्यथा प्र
त्याहाराह्निके अन्तादित्यनुवर्तमाने आकारैकदेशस्यान्तो लोपो न भवतीत्यत्र न ज्ञापकं तु द्वयोः कयोः परि
भाषा पन्थनि स्तनस्य सूत्रे चरितार्थत्वाद्द्वित्रिभ्यामित्यनुपपत्तेः न चैवमप्रत्ययविधायेन वैयर्थ्यमेवस्यादिति
वाच्यम् उक्तोदात्तविकल्पस्य समासान्तपक्ष एव प्रवृत्तेः पूर्वस्यापि तत्त्वात् द्वित्रिभ्यामित्यत्रापि षचः प्राप्तपक्षे वि
धाने चित्त्वबलाल्लभ्यान्तोदात्तत्वस्यानिरवकाशत्वात् द्विमूर्द्धस्यादौ हेवस्यात् षप्रमेयं तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवे
ति वैयर्थ्येन तत्सार्थक्यादिदमाहुः तत्रेदं चिन्त्यम् समासान्ताभावपक्ष एव उक्तोदात्तविकल्प इति तावद्धा

सि॰ सु॰ धा॰ ८० कश्चिद्विरुद्रुम यद्यत्र बहुस्यात्तदा तोदन्तं स्यात् द्वित्रिभ्यामितिविभाषातोदात्तत्वं तु यदा समासान्तविधेरनित्य
त्वात् द्विमूर्द्धेति समासान्ताभावस्तदा सावकाशम् ये तु सति समासान्ते परत्वेऽपि परत्वेनोदात्तत्वं परत्वात्सर्वपदप्रकृति
80 स्वरेणाप्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयं सिद्धमित्याहुस्तत्र भाष्यकैयटयोरुक्तत्वात् तथाच्योक्तकल्पनं निर्मूलत्वाद्धेय
हेयम् मूर्द्धस्विति तेन निर्देशस्योक्तज्ञापकत्वं तु भाष्यादावेवस्पष्टम् अत एव मूर्द्धसु इति प्रयोगसमासान्तो रम्भाद्युत्त
रपदावयवात् समासान्तादिति पक्षस्य सूत्रानभिमतत्वमिति निरस्तम् ॥ समासान्ताभावपक्षेऽपि विकल्प
ग्रहणस्यार्थं न याताद्दशान्यासपरित्यागोपपत्तेः अत एव बहुप्रत्ययविधानादपि ज्ञापकस्य सूत्रानभिमतत्वं
शब्दपाठे समासान्तप्रत्ययान्तोदात्तविकल्पार्थत्वात् यदप्युक्तम् समासान्ता इतिसूत्रे समासान्तानां साहा
य्यसमासान्तत्वमिति पक्षस्य भाष्येव्यवस्थापितत्वात् द्विधुरी त्रिधुरीत्यत्र अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामि राम ८०
ष्टभाष्यं इति वार्त्तिकानुरोधेन समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियत इति पक्षस्यालिखितत्वेऽपि समा
सान्ता इतिसूत्रे अकारान्तादुत्तरपदात् इति शब्दराहित्यवार्त्तिकपाठेन द्विधुरीत्यादेः साधुत्वात्समासान्ते परे साधि

नत्वात्त्वादिति कृतोत्तरशब्दस्य त्वमूलकस्य समासांतता नाम्नुत्तरपदपदावयवत्व प्रत्याश्रयतो द्विमूर्ई इत्यादावत्त विक
ल्पप्रवृत्तिकल्पनमपेक्ष्य सामासांस मासांतत्वमाश्रित्य द्विमूर्ई इत्यादौ हलंत समासांते तद्विकल्पप्रवृत्तिनैवेव कल्पवि
नु मुचितत्वादुक्तरीत्येव गतसूत्रन्यासपक्षविधानयोः सार्थक्यमिति तदप्यसारं तस्य त्वावलंबनेन हलंतसमासांते
पि विकल्पप्रवृत्तेरपेक्षभाष्याद्युक्तरीत्या गुरुन्याससामर्थ्यबाधात् सन्दूपा रांतामिति सूत्रे उत्तरपदांताः समासांता इ
ति पक्षस्यापि भाष्यसंमतत्वेन केपयौंदोक्तत्वाच्च वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृता उक्तपक्षस्य साक्षादेव दिलिवि
तत्वाद यदप्युक्तम् द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धस्विति सूत्रभाष्यपर्यालोचनया तत्पक्षस्य द्विमूर्ई इत्युदाहरणस्य च भाष्या
नभिमतत्वं स्पष्टमेव तथाहि अकारांतग्रहणे नकारांतस्योपसंख्यानं नकारांतग्रहणे तु अकारांतस्य
उत्तरपदस्य कार्यित्वे सुनसमासांतेहने उत्तरपदे विधीयमानस्यांतोदात्तस्य प्राप्तये आबभावादित्युक्ता
द्वितीयपक्षे उत्तरपदांतोदात्तत्वे वोमभिघातेन प्राप्तस्यानुदात्तत्वे गोस्त्रियोरिति सूत्रे कपि प्रतिषेध इति तु
दात्तनिवृत्तिस्वरेणाप्राप्तयोदात्तत्वं न चोत्तरपदांते दात्तांतत्वमेव परत्वाद्विको परीतावानुपम्र समासांतताप्र

सि॰सुधा ८१ र्वे मेवव्ययरत्वादंतोदात्तप्रवृत्तेः तत्राच टिलोपप्राप्त्यभावात् नन्वहस्ता दृतत्प्रसंगीतायानित्वत्वात्पूर्वं समासांतः आ
तोदात्तस्यापि तथात्वात् नच हसे समासांते उत्तरपदांतोदात्तत्वं न प्राप्नोति परत्वाट्टिलोपेन बाधा स्यादिति वाच्यं लो
पेन तन्निमित्तविघातेपि समासांतेन तद्विघातात् यस्य च लक्षणान्तरेणानिमित्तं विहन्यते न तदनिमित्तस्ये
८। कारादिति तत्रापि चिपरं किमंतोत्तरपदानां समासांता इति पक्षे नाप्राप्तिरभिमतं किंवाद्युदात्ते इत्यादौ नोत्त
विकल्प इति नाद्यः यदा हते समासांते समासांता इति पक्षे इदं संप्रधारणीयं यदानु समासार्थो उत्तरपदांतस
मासांताः क्रियंते इति पक्षे इदं संधारणीयं नास्तीति कैयटेनैवोक्तत्वात् नान्त्यः तदुत्तरमपि हि कैयटेन
व्याख्यातम् यदि नित्यः समासांतस्तस्यात्तदा कार्यविशेषसंदेहाभावात् कृतोऽयं प्रक्रमाभेदाय वा समासांत
स्योद्भावयतादनुच्चारणे तु समासांतानामनित्यत्वं ज्ञाप्यते तत्र यदा समासांतो नास्ति तदा समासांते स्यो राम
त्तरपदस्य कार्यित्वे विप्रतिषेधाभावः यदानु समासांताः क्रियंते तदा समासस्य कार्यित्वे समासांतोस्योदात्तत्वं ८१
यदा तूत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा परत्वादंतोदात्तत्वे कृते समासांतः तत्र टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणा
पि सिद्धम् ननु प्राप्तस्य स्वरेणासमासांतस्य भावान्नेन दधि बहुव्रीहिस्वरेणान्तस्य बाधीत बहुव्रीहि

स्वरस्याप्यनेनेति चेन्नेन बहुव्रीहिर्इतरत्यादे पाक्षिकाद्दन्त्वस्यापि लाभात् अन्तस्य च षष्ठाप्ये पूर्वपदप्रकृति
स्वरएवेति कल्पनं अथितिरत्नम् यदप्युक्तम् मूर्द्ध्न्युबहुव्रीहाविति गुरुनिर्देशात्स्योक्तपक्षावलम्बनेन कथं
चित्तार्थस्यो पि अजन्मयपि विधानस्यानर्सम्भव वचश्चित्र सामर्थ्यलभ्यां तोदात्तस्य पूर्वसूत्रविषयेत्र
रितार्थस्यापि मूर्द्धि इत्यादेरपरत्वात् तोदात्तविकल्पेनवाधासम्भवात् नचचित्वप्रयुक्तमंतोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृति
स्वरमेव बाधतेन तु तद्विकल्पनं तदप्रवृत्तिनिगमभावः कत्तयाकत्तानिमान्येतिभाष्योक्तन्यायेनतासिद्धेः पू
र्वकत्ताप्राप्तानामुत्तरकत्ताप्राप्तावाधकाइति तदर्थात् अत्र तस्यैव प्रथमकत्ताप्राप्तयोर्थरात्गुरुतायोस्य स्वरादि
घस्य चान्तोगुताइतितृतीयकत्ताप्राप्तपररूपबाधकम् प्रत्ययेपि प्रथमकक्षायासमासस्यान्तोदात्तत्वं
द्वितीयाया पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तस्य च पक्षे चश्चित्त्वसामर्थ्यलभ्यमन्तोदात्तत्वम् उक्तविकल्पश्चेतितृती
यकक्षागतं बाधकद्वयम् तत्रापवादविप्रतिषेधे परत्वादन्तोदात्तविकल्प एव भविष्यतीति प्रत्ययेन च वे च सि
द्धिरिति नदृष्पिचिन्त्यम् वचोविधानेतस्यचनिपात्ये विकल्पस्य चित्स्वरनिर्मुक्तविषयाभावे न विप्रतिषेधा
योगात् समासान्ताभावपक्षेपि विकल्पस्य सावकाशत्वमितिचेन्नोतु तस्य समासान्तपक्षाविषयकल्पस्य

सि स था
८२
82

साराभावात्समासविधायकत्वाभावेन तद्योगात् उभयविधायकत्वसिद्धौ चेन्नाप्राप्ते विकल्पे निर्मातो दान्तस्य प्राप्त्य
योगात् तथाविनिरवकाशत्वादेव विकल्पसिद्धौ अप्राप्यविधाने विकल्पस्य सावकाशत्वमाश्रित्य प्रत्याप्रयोजक
तया समासांतविधेरनित्यत्वं ज्ञापयतीति दिक्॥ ॥न चैकत्वप्राप्तिरेव नास्ति लौकिकवैदिकशब्दानामेव पृ
थाक्त्वात् इति चेत्॥ ॥अत्राहुः अनेकशाखे शब्दस्य शाखापवर्गो हन सर्वशिनिविधियोगात् प्रत्याख्य सर्वसंज्ञानां
लौकिकत्वात् हृदे छन्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्ज्ञापितशब्दत्वाच्छाशास्त्रप्रातिरस्तीति लौकिकत्वात् हृदे छन्दस्य वाक्यप
प्राप्तिरस्तीति संबंध तत्र नित्यत्वात्सिद्धिरस्तु अध्वदे छन्दस्याकारादेता छन्दे ज्ञसाकेति कथाक्षिः सत्त्वात् नन्वेव संज्ञा
विधानवैयर्थ्यम् अतः शाखापवर्छेदेनेति सच शक्तिसंकोचः इदं पदमेतदर्थबोधयत्विति व्यक्तिविशेष्यबोधकत्व
प्रकारकेच्छाविशेष्यत्वमिति यावत् संक्षिप्तु केच्छायां विशेष्यतासंबंधेन विशेषणीभूते बोध्ये विशेष्यतासंबं
धेन विशेषणीभूतायां अपकर्षविनियोगात् उक्तसंकेतज्ञानसहकारेण तद्विषयकशाब्दधीजनकत्वव्यवस्थापना
त् उक्तश्च व्यवहारायनियमः संज्ञायास्त्वितिकथित नित्यएवतु संबंधोस्त्याक्षिपगवादिवत् वृद्ध्यादीनां तु
शास्त्रेस्मिन् शाखापवर्छेदलक्षणा अपकर्षणीयाभिसंबंधो विशेषणाविशेष्यवत् तथा चात्र शास्त्रे वृद्ध्यादेनादै

राम
८२

चरुवद्वो ध्या इतिनियमार्थं से हाविशानभिसपर्यः निपत्वादिप्रु पपादयति अनेकशक्तेरिति अनेकस्मिन्वनेका
वाचकक्रियस्य अर्थगतप्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षतयावकृतात्पर्यवशाद्व्यक्तिबोधनसमर्थस्य नचनको
पचाया इतिपुंवद्भावनिषेधः तर्हि तद्ग्रहणात्स्यात् त्रवरूप्तमाराद्भावात् अनेकविशेष्याशक्तिपरस्परहितविवरणावा
कथं तुसमन्यर्थोविषयत्वं इत्यभिप्रायेणाह अव छेदभेदेपिलाघवादेकैवशक्तिः औपाधिकभेदस्योपाधिभे
दमात्रेपर्यवसानादितिभावः पक्षान्तरमभेदपक्षेद्वितीयः नसंतियदृक्षाशब्दाइति अल्पकसूत्रेवार्तिकेव्यवस्थि
तत्वात्कथमेकशिष्टेः अनुकरणस्येति नन्वनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायांस्वरूपभेदपदबाधाभावात्कुत्वापत्ता
विः भेदविवक्षायांतुप्रदेशान्तरप्रयुक्तस्येवादेशवदस्यात्रप्रत्ययानदैकारादिनां अग्रहणात्संहितत्वानुपपत्ति
अतोजातिशब्दत्वादिति एकारादिव्यक्तिद्वयेऽपिएत्वानुगतप्रत्ययादेद्वेऐकारादिनिष्ठप्रसिद्धविजातिद्वयव्या
पकः सामान्यविशेषद्रव्यत्वादिवदैतौकारेपिबाधकाभावदिति तन्न देवदत्तीयाघनुमापकजातिविशेषैः
सहसांकर्यात् गुणानामेतन्नदोषइत्यस्यनिर्मूलत्वात् अनुगतप्रत्ययस्यादित्वं येनैवैत्वस्त्रविहितौपाधि
कत्वेनातिरिक्तविषयकत्वाभावाच्च यद्यपिसिद्धान्तेव्यक्तिविशेषोपहितसंज्ञायाःस्वजातित्वस्यैकारादिहत्वपिसा

सि॰ध॰ क्कत्वाभिव्यक्तिविशेषाश्च स्वरूपसन्ताऽग्रे देवनानुगताती क्षता: सत्वोपधायका: तस्यां सर्वैः शब्दाभ्यवस्थिता इति हरिवचना
८२ दिति तद्दपि तथैव तन्मतेपि जातिवाचकादीनां मतुप्सरणायित्वा कल्पकस्यापेक्षत्वात् यत्वाच्च नीहतार्किकाणां
तामेव सकलधर्मः सोगतैरप्युपगमात् तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ तुल्यापोरतद्वा दृत्योर्वा सम्माविद्वयो: परापरभाव
83 स्त्वेति नचानुमापकजाती नानानात्वस्वीकारपरोऽसंकरोऽनवकाश इति वाच्यं तथाप्यप्रीतिरिति क्कत्वजातिकल्पनेमा
नाभावात् तस्मादत्र कार्यनिष्ठा स्वत्वादिजातिमेवाभ्यायजातिशब्दत्वम् स्वत्वादिसामान्यमह्नीति विवरणो क्कत्वा
पत्रेवाभ्यायम् कत्वशब्देपि कुशब्दस्यत्वर्णान्यवशां मात्रे संकेतितत्वेन तदुक्तत्वं प्रायस्य स्पकत्वादिजातिप
रकत्वंवाच्यम् प्रकृत्यर्थप्रकारत्वस्य त्वशब्दार्थत्वात् तथा च प्रकृत्येकेतरासमवेतत्वे सतिसकलककारसमवे
तत्वरूपकत्वत्वेन कत्वोपस्थितोबाधबलात् चकारे॥ कत्वजातेरापादयित्वमशक्यत्वात् व्यक्तिछायैव व्या
पत्तिपर्यवसानात् चकारस्य ककारउ आदेशाऽकतोनभवतीति भाष्यार्थः एवंसर्वत्रावसेयम् स्यादेतत् शब्दबो राम॰
धे प्रथमं निर्दिष्टमुद्देश्यम् परनिर्दिष्टं विधेयम् इति सर्वसिद्धम् यच्चद्योगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् तच्छ ८२
द्योगः पश्चात्वं साध्यत्वं च विधेयलक्षणमिति प्राचोक्तः तत्कथमत्राद्देशकोटि प्रवेशेन एकुसिज्ञाविधीयत इति चेत् ॥ उच्यते

म्नो देवशब्देन प्रदेशोपुरुषव्यवहाराभावात् तस्य निरुक्तार्थत्वात् अर्थिप्रवादस्य चैवं परीक्षात् उद्देश्यत्वासंभवात् इष्टदे
वतेश्वरत्वे निराकृते विपरीतानुपूर्वीकल्पनेनासिद्धसंदाविधानम् न चैवं पौरुषेयत्वेन तस्याऽप्रामाण्यापत्तिः
शास्त्रतात्पर्यविषयत्वस्यैव तत्प्रयोजनकत्वात् अन्यथा ऽन्वयाभिधानीमादन इति न्याये गर्भ्य भाभिधानीव्याप्ते
तो प्रामाण्यापातपते: ऽ४ सिद्धरूपस्यापि हानुभयानि देशो पञ्चमी निर्देशो बलीयानि निपेचनमपाऽ कल्पितस्य तत्तत्प
तेसीतिशब्दे वक्ष्यमाणस्य तथात्वापत्तेश्च मङ्गलार्थत्वात्र इष्टिशब्दस्य प्राकृप्रयोगात् नत्वाचार्यस्य मिथ्या
ज्ञानवासनाराहित्येन पुरितसामान्यभूतस्य त्वामष्टिशेषविघ्नाभावस्य पस्तुतत्वात्तन्त्रसम्वादकौकिकज्ञानवमेना
स्मदादिविघ्नसंदेहस्याप्यभावाद्यकिमर्थं तदिति वाच्यम् तथाचैपकं परमकारुणिकतया सर्वसिद्धकशिष्टशिक्षा
याद विषयत्वेन हेतुनाशिष्याणामभिमतकर्मारम्भसमयेमङ्गलस्या वश्यकत्वेन्यानुमिति सिद्धयर्थं तेष्वामे
गनुयोगिकर्मणलसंपत्तिनिवेयनस्वंग्रन्थाध्ययनमूलकवेदुष्यवशात् बोधकशीलाऽनेककर्माधिकारेऽज्ञामान
त्वतः मङ्गलवपड्रूहेष्टा इष्टानेकफल संपत्त्यर्थं तन्नि४ कामपक्षेत्वन्नैरेवकर्मभिरिन्तःकरणशुद्धिद्वारा परमपुरु
षार्थाऽपवर्गसिद्धयर्थं तदुपपत्ते यत् स्ववलात्यनियमहीतिपदेऽन्यशास्त्रेष्टिशब्देना देवशब्दवो प्याहीति

सि.मु.या
८४
84

यथाश्रुतमेव सम्यक् इति ॥ ११ ॥ विधिसमानानुपूर्वीकत्वस्य नियमेऽप्यपेक्षितत्वात् प्रामाणार्थत्वेनादित्वादित्वौ
ताम अयं इत्येतावतैव ते। अभेदा ज्ञान्यथाऽहेतुः गुणाद् इत्यादेरपि परित्तानुपूर्वी कल्पनापत्तेः ४ व्रीहिन वहती त्याद्या
वपि श्रीघ्रुहेष्ठेन एवाव घाम्स्य विधेयत्वात् यद्यपि याकृथेनाः स्वेच्छया संज्ञा क्रियत इति पक्षेऽपि कार्यकाल
पदमाश्रित्य मडेडुपुरोडाशे भवंति। यथा यथाश्रुतमेव साधु तत्र चापरत्वमनुप्रयुक्तमेव भाव्यमानत्वेन
सर्वेषां ग्राहकत्वात्प्रसक्तेः यथाज्योतिष्टोमसंज्ञा सूत्र यदि शब्दानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यापत्त्या मध्ये
यानुगतिर्न तु कार्यान्तरेण तथाऽस्मिन्पक्षे ष आदिशब्दानामपि पुरोडाशेषु प्रीतालिकोगुणांश्च इति वस्य दो
पस्यापकमम् उपस्थाप्यसंसेहितत्वात् संज्ञासूत्राप्रव्यवहारः नच प्रकृतेर्यस्याच्चा इत्यादावनुवादे च आदेश्वा
सर्वेषां ग्राहकत्वं इति वाच्यम् तादृशलक्षणाभावात् अनेकधाविकल्पनापत्तेश्च विधिवाक्यस्य प्रामाण्यात् तत्र
निराकृतस्यैवार्थस्यान्यत्रग्रहणाद्धेत्यादि तद्विपर्ययम् अकारस्थाने च पाणिनामादेशानां प्रसंगात्
अन्यथा वै धर्थानिःपत्तेः ज्ञानत एव भाव्यमानत्वादेवोयाहकान भवंति नेत इति न सर्वत्र संज्ञाविधावे

राम
८४

रोऽभावात इति चेत् यद्व कार्यकालपरिशिष्ट अयेताशंका यथोद्देशपक्षेऽप्या परिहार इति विवरणाकृतः तस्मादत्र यथोद्दे
शपक्ष एव ग्राह्यः अत्रेदमवधेयम् डित्थशब्दो डित्थशब्दवाच्येऽलाक्षणिकः न च तस्य प्रथममनुपस्थितिः डित्थपदं किं
निरर्थकं वाचकमिति ज्ञाने कश्चिदर्थो डित्थशब्दवाच्योऽस्तीति सामान्योपस्थितिसत्वात् तस्याऽभेदः संसर्गः तथाच देवो डि
त्थशब्दवाच्य इति धीः तत्र तस्यावच्छेदकं वाच्यत्वं यत्र विशेषणतासंसर्गी वाच्यत्वेऽपि डित्थशक्तता संसर्गतायाः प्रयोजकत्वान्न
घटेऽसावपि अयमेव प्रकारः एकपदस्य शब्दस्य प्रकारांतरेणावश्यमेव रीतत्वात् तत्पर्यायमात्रशक्तिज्ञान
जन्यस्य बोधादितोऽपि शाब्दित्वहानाभावात् ॥ पञ्च ॥ आकारादयो डित्थं स्वात्मभेदसंसर्गेण विशेष्यमिति ॥ तन्न ॥ डि
त्थप्रतीतस्य हि कोऽर्थः डित्थशब्दं प्रति डित्थशब्दार्थप्रतीतिर्वा नाद्यः तत्त्वसांविनाशत्रलाभावात् लक्षणां विनैवोप
पत्तेरित्युक्तत्वात् यथासंगते अनन्तरं डित्थशब्दवाच्यः किंचिद् इत्यतिज्ञाने शब्दस्य विशेषणतोऽनोपस्थितत्वस्य लक्षणा
विनापि लाभ इति वाच्यम् स्वतन्त्रोपस्थितये तदावश्यकत्वात् ॥ अभ्युपेत्यापि ब्रूमः ॥ डित्थशब्दस्य विशेषणता
तायाम भेदस्य च संसर्गत्वे आदेचार्थो डित्थशब्दाभिन्न इति बोधः स्यात् न चेष्टापत्तिः अयोग्यत्वात् न च वा
च्यत्वसंसर्गः समानविभक्तिकपदोपस्थाप्ययोर्भेदान्वयासंभवात् अत एव न द्वितीयः न च डित्थशब्दवा

सि.मु.धा.
८५
85

तस्याघुगंकरीतयोपस्थितिस्तत्वात्तस्यैवाभेदेन विशेषणत्वमस्तीति वाच्यम् तस्यार्थार्थविशेषंप्रतिविशेषणीभूतत्वा
त वक्षुत्तसः शादिवत्तस्यैवपदस्यैव प्रकारताभ्युपगमाद्वाच्यत्वस्यच संसर्गत्वात् द्रष्टुपदजन्यः सामानाधिकरण्यो ग्रह
मूलको वोधो वाच्यत्वसंसर्गकएव तथा चद्रष्टुपदजन्यायामनुपस्थितौ संसर्गता पक्षे वाच्यत्वेपदार्थानां आकारा
दीनां कथमन्वयः वाच्यत्वस्य पदजन्योपस्थित्यविषयत्वात् अन्यथा पर्वतो वह्निमान् गुणादित्यपि स्यात् संसर्गता
पक्षे संयोगे गुणस्याभेदान्वयसंभवात् ननु द्रष्टुश्चाद्रस्यादेरवाचकतया अनेकशक्तिरितिन्यायेन साक्षात्तद्ध
र्मनीलरूपादिवत् द्रव्यस्यैवाभेदसंबन्धेनाद्वैतो रन्वय इत्युक्तयैवाभिप्राय इति चेत् मैवम् तथा सति द्रव्यप
दवच्छेदकविधेययोरभेदापत्त्यानिराकांक्षत्वात् घटो घट इति वाक्यवत् अत एव शब्दाश्रय आकाशं इत्यादिवा
क्ये आकाशपदं नाकाशपरम् सुपर्णं प्रातिपदिकानुपयोगादिसुपायादाउक्तम् यद्यप्युक्तं लक्षणानामीकारे
विशिष्टविधीपक्षे मत्वर्थलक्षणादोषं उक्त्वा नामधेयत्वम् उद्भिदादिपदानां व्यवस्थापितं तत्तत्स्यात् नाम
धेयत्वेपि लक्षणायाखल्पत्वादिति ॥ तदपि मन्दम् ॥ गुणविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणायां गुणांशस्य तत्फ्रोल त
कः संख्याकारकादेश्च प्रमाणान्तरानवगतत्वात् सिद्धार्थविशेषणविधिकल्पनप्रसंगात् नामधेय

मु.भा.
८५

यत्तु श्रोत्रोपस्थितस्यैव नामार्थत्वाभावात् नामत्वसंबंधेन धात्वर्थे प्रागान्वय इति तन्न दृशेर्विप्रिकल्पनमिति
पदेऽशंकया एवानवकाशात् नामलक्षणापत्तेरपि उद्भिदादस्य तत्तीयार्थवाच्यत्वे तस्य धात्वर्थे योगान्वयकल्प
नेति विशेषणविधिकल्पकत्वाभावेन लाघवात् अन्यथात्वपक्षे सोमेन यजेतेत्यादावपि मत्वर्थलक्षणापत्तेः
यागलक्षणाविनैव नामत्वसिद्धिरिति सोमादिपदमपि नामधेयमेव स्यादिति उद्भिदादिविधिमात्रे चोद्भिदिति अलं
पल्लवितेन इत्युपदर्शितज्ञानस्य चैतन्यविनयपदार्थान्तरप्रकारकज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकम् ननु
तदन्यतरप्रकारकत्वाभाववद् इतितदन्यतरप्रकारत्वं कार्यतावच्छेदकम् पुष्पवन्तपदस्यैव सूर्यत्वप्रका
रकत्वाभाववद् इति चेद्द्वत्वप्रकारकत्वव्यज्ञानत्वम् तत्र कयोः पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ इति प्रसमाम्न
नात्तस्त्वात् तत्र च तदभावात् प्रातरुद्भिद्धि रेव श्यादेकः इत्येव पदयोरिव कस्यैव विधेयत्वावगमात् इत्युप
स्वायामाद्दिरापादे च नहि उभवराति त्रयम व्यवधानेन कस्यचिन्पदस्यादेव वनौते मालादीनां चेति विरो
धात् अन्यथा ऽहकुल्लात सर्वेष्वर्थेरतो व पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरसिद्धेः एवमुत्तरत्रापि इत्येवमेव केवाचप
रिसमाप्तिरित्युक्तम् ते यत्र तु समुदायपर्याप्तशक्ति प्रमाणं यथा उभे सम्भ्रमिति तत्र नावयवमात्रस्य वाच्य

सि॰सु॰धा त्वं किं त्वेकवर्णाविशेषणकत्वाभाववद् उपस्थवर्ती विशेषणकत्वव्ज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकम् अत एव मतोऽभेयहरा
८८ ज्ञस्यथोत्सर्गिकत्वेव मिथो नपेक्षयोर्दृष्टो रेव तत्संज्ञाप्रसङ्गात् अत एवापर्यवग्राहकप्रमाणाभावे रसात्व एव समुदा
येवाक्यपरिसमाप्तिरिति सिद्धम्॥ प्रकृतमनुसरामः॥ ननु आदैचां स्वरूपेणावृद्धिसंज्ञा उत नैवावृद्धिपक्षे तेषां गणानामप्यत
८८ मेनवृद्धिशब्देन येविहितास्तेषामेव॥ अत्र॥ सर्वे भाव इत्यादेः आद्पदे वृद्धौ सर्वं चेत्पूर्वपदं तोदात्तत्वापत्त्या समा
सोतोदात्तत्वस्यासिद्धेः तावती भार्या यस्य तावद्भार्य इत्यादेः वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावनिषेधापत्तेश्च
आ सर्वनाम्न इत्यात्वस्याविधेयत्वानियतत्वात्॥ नोऽपि: शालीयो मालीय इत्यादेः वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययासिद्धेः आम्रमयं
शालमयं इत्यादेः नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट्प्रत्ययानुपपत्तेश्च किंच आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः उदीच्यां
वृद्धादगोत्रादिति वृद्धिलक्षणात् फिञ् न स्यात् यद्यपि प्राचाम वृद्धात् फिन् बहुलम् इति फिनापि वृद्धिसिद्धिस्तथापि इति
भिन्नस्वरे पिभेदाभावात् आम्रगुप्तायनीभार्य इत्यत्र यः गुप्ते कस्वरेणा पुंवद्भावनिषेधप्रकृतनावश्यकः ज्ञातो
पतोऽपि न सिद्धेः गोत्रस्वरयोः सहेतिपरिभाषित उगितो इत्यसत्वात् आम्रगुप्तायने ज्ञात्वा इति वृद्धाच्छ प्रत्य राम
यविवक्षायां फक् फिजो रन्यतरस्यां इति तु कृदिकल्पेन आम्रगुप्तीया आम्रगुप्तायनीया इति द्वैरूप्यं तु सिद्धं तथापि ८८
नस्त्रम फक्फिञोरिपञ्जे इत्नीयन् इत्यत्रः शिवादिभ्य इत्यणोऽन्यतरस्यां शब्दाद्युत्तरोऽघ जस्तिफिञ् यास्कस्यापत्यं

गुवायाः स्फायनिः तस्यछात्रा आस्फायनीया इत्येव तत्रो हृतत्वादिति फिञो न किंचिद्दुष्टम् तथापि प्राचां वृद्धावां इति आ
चार्यविशेषमतगर्भसूत्रस्यारम्भकत्वात् अतो भारद्वाजस्यापि सूत्रप्रकारांतरेणास्य समाधाने अपेक्षुभारद्वाजः स्व॰
स्मान्मतान्तरप्राप्तितो भवतीति भाष्योक्तेर्मतं प्र अथवस्यापि पूर्वग्रहणत्वात् फिन पक्षे आम्रगुप्तायने रूपम् कासित भित्य
र्थे फिञो नास्तीवीरगोत्राद्‌ पाश्र्वे ठञ्‌ ठको कृत्सने गम्ये इत्यर्थकेन पैजठचेति सूत्रे गाद्‌ठको र्‌ प्रत्ययो आम्रगुप्तायनी
यः आम्रगुप्तायनिक इति रूपद्वयं न स्यात् दृष्टांतसाधिकारात् फिञ एव तत्रो पादानात् यमुन्दश्च तुयामाव्ववाहुय
रिति फिञः स्यताः इति परिगणनस्य च पोरुवेयत्वात् अन्यथा सौवीरगोत्रपरस्यापुष्प हरतात्वेन गेकार्यनिरितिङ्‌ ॥
थले स्व नविरोधात् उक्तत्रयमध्येतैकायनि शब्दस्यात्रापरिगणितत्वात् अपिच आम्रगुप्तायने रूपसंगुवाज्ञा
न्धीव्यतो रागस्यापि रूपिया पूर्वजितो पूर्वनिल्लुगापि आमोरीति लुकि आम्रगुप्तायनिः पिता आम्रगुप्तायनिः पुत्र इति
रूपद्वयं फिन नस्यात् भिन्नत्वाभावेनोक्तलुग्ग्रहते: अब्राह्मणगोत्रमात्राद्‌युवप्रत्ययोपसंख्यानस्य च ब्राह्मण
गोत्रे प्रवृत्त्यभावात् एवमेव म यो मालादीनां चेति व्यर्थं स्यात् अष्टङ्गमिव सिद्धेः एवंवृद्धिशब्दे पिताचार्याः प्रयोगा
पि गो रवम संज्ञायाविधौनंविहिता नांच सैहो निपरस्परप्राप्त्यवाश्रयापत् अथा रुकव ज्ञापि संज्ञापि ज्ञानेपि गो
रवम् इति भावः ॥ उभयोः ओ देवा आमवि शेषे गासिद्धसंज्ञा उक्तदोषाप्रवृत्तेः उत्तर पद वृद्धौ सर्वं चेत्येकत्र प

सि॰सुधा इधिकारविहितायास्तव हेतुः ग्राह्यत्वात्सर्वभासत्वादेदोषत्वाभावात् अन्यथा सर्वः कारकः सर्वकारकरूपादेव हे
९ तुशब्देनविहिताया हेतुत्वेऽन्तउत्तरपदस्य सत्त्वाद्गुणस्वरापत्तेः उत्तरपदग्रहणमेव च न इत्यधिकारविहितहेतु
ग्रहणे निगमः अन्यथा आहे स्यात्रस्योत्तरपदत्वाभावात्सामर्थ्यादेव हेतुमुत्तरपदलाभेनैव यथापत्तेः तस्मा
४७ त्तवेपाद्याल इत्याद्यावेवतात्र हेतिः तु सर्वाङ्गोऽज्ञानपदस्यैति हेतुः तावन्मात्रे पिनानिष्प्रसङ्गः हेतुग्रामकता हेतु
त्वाभावेनाभेदान्वयानापत्त्या हेतुहेतुत्वस्यापितावन्मात्रेणापि हेतुत्वाद्धेतुत इत्यव्ययीसमासेन हेतुनिमित्तत्व
लाभेऽपिनिमित्तशब्दोपादानसामर्थ्यात् हेतुनिमित्तं यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्य अकारणाकारकका
रहेतुपरिसंख्यानमिति योगित्वसंबन्धेन हेतुनिमित्तं यत्र प्रक्षिप्य एए अत्र फक् इत्यादेतस्य वर्गाकृतस्यतत्र उंच
वनिषेध इति व्याख्यानात् आकारस्य च स्वरूपतो विधानेऽपि वतुप्प्रत्ययोः हेतुनिमित्तत्वाभावात् न च अर्शसा
मायाश्चेति च अत्र मत्वर्थाच्चप्रत्ययोत्तरत्वेनेनार्शसाशब्दस्य हेतुत्वस्त्रीप्रत्यययोरेकादेशस्य परं आवादि आवान राम
हेतुत्वाद्धेतोनापिग्रहणात्तत्र ग्रामात्मकहेतुतः संभवत्येवेति कथं निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्यमिति वाच्यं ९
तथाप्यरत्नेति पर्युदाससामर्थ्यात्कर्मधारयशंकानुपपत्तेः रत्नविकारार्थकप्रत्ययस्य हेतुग्रामकत्वाभावे च
न तत्र प्रसङ्गाभावात् यन्यैतु हेतुशब्देनविहिताया हेतुरिति निमित्तशब्दार्थः हेतुशब्दोत्राप्राप्यचरणात्

माहरीचत्रिसिकिङि॰निमित्तासर्वैव वृद्धिः न चैवैयाकरणभाष्ये सोऽवश्यंभाव्यः इत्यादावतिप्रसंगः अतो यत्रैक वृद्धिनि
मित्तत्वाश्रितत्वमस्य फलोपहितत्वस्यानिर्भिन्नत्वादर्थत्वात् तत्र च न घाभ्यामिति वृद्धिनिषेधात् न चैवं यावदार्यात्रा
पिफलोपधाने स्वरूपे सोऽव तयोर्विहितत्वात्स्माहुः अपरे तु यावद्वृद्धिं तत्र योग्यत्वे सति किंचित्फलोपहितवृद्धिता
निमित्तशब्देन विवक्षणीयः वैयाकरणभाष्यप्रमादेऽनु ऐज्भ्यां अतो न फलोपधानम् वृद्धिनिषेध सन्नियोगविशिष्ट
योग्ययोरर्णनिमित्तकत्वमानाभावान्निषेधप्रतियोगिवृद्धिनिमित्तत्वेऽपि ऐजादेशाप्रतिअरतो निमित्तत्वायोगा
दित्याहुः॥ तदुभयमपि चिंत्यम् योग्यत्वं हि योग्यतावच्छेदकत्वे रूपमेव तच्चात्रयाप्तस्त्रमात्रगम्यतया गौत्वपित्वकि
६ त्वरूपमेव फलोपधानमपि तद्रूपेण एव वाच्यम् फलोपहितनिष्ठान्यथासिद्धनिरूपकधर्मावच्छेदेन योग्य ध
ताग्रहनियमात् तथा च वैयाकरणभाष्ये इत्यत्र कथं नातिप्रसंगः अतो गोत्वेन प्रकारेणेव वृद्धिरूपकफलोप
हितत्वात् न च यत्र क्षयोरयां आगादिव्यक्तिङ्ग प्रयुक्ते तत्र फलोपधानं विवक्षितमिति वाच्यम् यावद्वृद्धि
अनन्तयोग्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वापत्तेः निहि ताविशिष्टो जादिव्यक्तेः स्वप्रयुक्तवृद्धिपुरस्कारेणात् प्रसक्तित्वेन फलोपधानवि
वक्षायां ओपगवादिवद्गतवृद्धौ तत्स्वरूपयोग्यत्वं प्रीहितुधस्य अदृतभिन्नतातोऽप्रकृतित्वाभावात्

सि·सुधा ८८ धर्मातिरेकेण योग्यत्वं धर्मान्तरेण च फलोपधानमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् अत एव विशेष्यभागवैयर्थ्यम् फलि
फलानुपधाने योग्यतायाः स्वाभावात् एवं च क्वापि पुंवत्त्वाभावनिषेधो न स्यात् त्रिकादिष्वत्र यमध्ये सर्वेषा
मस्मात भवत्येति कत्वनियमाभावात् अत एव दृष्टेः शब्दविहिताया दृष्टेर्निमित्तं इत्यपि प्रागुक्तमन्तम्परास्तम् फ
लोपधानस्य योग्यतावच्छेदकधर्मावच्छेद्यत्वानियमेन तत्रापि स्वोक्तदोषावस्थानादिति तस्मादिदमत्र तत्त्वम्
यन्निषिद्धदृष्टिकप्रकृतिकत्वे सति दृष्टियोग्यत्वं दृष्टिनिमित्तत्वम् तेन विशेष्यभागेन तावदर्थविशेषणाभा
गेन च वैयाकरणाभार्थेऽतिप्रसङ्गानावश्यं इदं च विशेष्यणांशानुरोधेन प्रकृतिविशेषान्तरता स्यात्कृतमा
त्रसाधारणमिति दिक् ॥ १ ॥ इदमप्यत्रावधेयम् व्यक्तिः पदार्थोऽभेदकश्च गुणा इति दर्शने यजुर्णा विशिष्टस्यो
चारणात् दत्यगुणाभावात् संज्ञानन्वयप्रसङ्गात् जुणान्तरयुतानामपि संग्रहार्थम् तपरत्वं इति वार्त्तिकमतम् राम· ८८
तपरस्तत्कालस्येत्यत्र पक्षेऽनणामपि ग्राहकत्वमिति विधेयार्थत्वात् वेदेषु दानेकर्मेऽनुदात्तोच्चारणोहव
दृष्टदोषदर्शनात् नियमतो गुणानामभेदकत्वात् भाष्ये तु एको यमात्मा उदकेनापि तस्य गुणाभेदाद्

न्यत्वंभवति अन्यदिदं शीतं अन्यदिदमुष्णमित्युक्तम् तत्र जलत्वजात्यभिप्रायेणैकत्वेन विवक्षितम् व्यक्तिभेदा
देवास्यत्वसम्भवेऽगुरुत्वाभेदस्यपुत्रभेदोदाहरणत्वानुपपत्तेः अन्योघटइत्युक्तेघटान्तरप्रतियोगिकस्यैवभेदस्य
ग्रहणात् किंत्वेकभाजनस्थत्वेन तत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्यैव तत्र गुरुत्वान्तरसंयोगादेर्व्यवहारइत्यपर्थ इतिकेचित्
क्वचिद्भेदकत्वमपि मुण्डेनमेर्थीकृतेकुण्डलिलावच्छायामपिचोरायमितिव्यवहारात् एतच्छास्त्रेहकिञ्चाप्यभि
त्याकोक्तायांसिद्धान्तमाहभाष्यकारः अभेदकाएवगुरुत्वाइति तस्यैवाऽनन्तर्द्दान्तइत्यपाद्दिसंगच्छते गुरुत्वारहिता
स्योच्चारमित्तुन्मनशक्यत्वान्तरीयकत्वेनोच्चार्यमाणोऽपिगुरुः प्रयत्नविशेषविना नोविवक्ष्यते अन्यथा
हि उदात्तमेवोच्चारयेत् इतिचाकोपेचनतूदात्तग्रहणाकुर्यादितिशेषएवप्रकारस्यार्थइतिकेचित् अस्मिन्नुएक
श्रुत्यापास्तत्रपाठः अवच्छेदकत्वेनानुपात्तश्चस्वरूपमात्रेणासन्नपिगुरुर्नभेदकः। अनुवाययाभीगीती
त्वादवेवानस्यअवच्छेदकत्वम् ननुगानधाहितपठितत्वमात्रात्कार्येविनिर्दिवादत्वात भाष्येवकारस्य
नत्वेकश्रुतिमुच्चार्योदात्तग्रहणाकुर्यादितिशेषतात्पर्यम् अन्यथास्पष्टार्थे उदात्तग्रहणानर्थक्यादित्यपेव
प्रया हमादमास्यावधेस्यानिनन्नावादनुदात्तत्वाद्दिष्टप्रयोगापेवभ्यादेशेउदात्तनिपातनंकरिष्य

सि सुधा तेऽस्काव उपदेशा इतिसूत्रे एकाज्ग्रहणं चनकर्तव्यमितिभाष्यासंगतेश्चचात सर्वाद्युदात्तनिपातनं स्वकरीत्या तदृशी
८९ भाष्यविरोधाच्च एतेन स्थानेन्तरतम इतिवचनाद्वादेशायस्यय: स्वर: प्राप्तस्तस्मिन्नेवोच्चारणीये उदात्तोच्चा
रणायत्नाधिक्यादिव तार्थं इतिकेचित्कल्पनमपास्तम् अतुरशब्दस्य डाबुत्पत्तिपक्षेत्र :सख्या यारीतिसूत्रमतिप
89 त्तेउ ऽरस्प्राप्यं तनयाश्चियोत्पादिनित्यमितिसूत्रमप्येतथाप्याद्युदात्तत्वात डास्यादिनामप्याद्युदात्तत्वातद्धे
अनिघाते नेकारस्यानुदात्तत्वयात दाष्टौ श्रुस्यानुदात्तेप्यजुदात्तस्यैव प्राप्त्याउदात्तोच्चारणं विवृत्तार्थं स्याद्
वृद्धात्यग्रहणावैयर्थ्यंच प्राप्तु तयान्त्याधिकरप्पमिवत्ता द्वाद्वापकत्वापत्ति ४। एकश्रुत्यास्त्रत्र पाठे तु स्वरविर
धोपादानविवक्षार्थमेवेति प्रदोत्त ४॥ यत्न्यैकोत्त्यमे॥ उदात्तग्रहणास्य स्वशब्दानुपात्तोयुक्तोत्तमेदक
इतित्वाप्यम उतयत्नविशेषविराहणान्तथेति ४॥ नाघ४॥ निपातनस्वरस्याविवक्षापत्ते४॥ नो हप४॥ उदा
त्तोच्चारणास्येवविवक्षाहेतोयत्नविशेषस्यितेमूलशेषित्वेन ज्ञापकानुव्याख्यानात् स्वोपादानवैयर्थ्यप्रयो राम ८९
जनकस्यार्थस्यज्ञापकत्वानुपपत्तेश्च इति तद्दसत् ॥ एकश्रुत्यापाठे द्वयस्यस्याप्यत्वात् उपात्तगुणा
नामेवकात्वस्यलोकसिद्धत्वात्प्राप्तत्वे वाकृत्याश्च: उपादानंचात्रद्वेधा स्वरूपेणाशब्दविशेषाव छेद

कतया उदात्त इत्यादि शब्देऽपि सोऽनवकल्पितकमेकान्तमङ्गीकृत्य पक्षान्तरेऽपि परिहारो भवतीति न्यायेन तत्
त्राद्युदात्तनिपातमङ्गीकृत्योक्तम् इह तु त्रैस्वर्ये शास्त्रकाराणां पाठमाश्रित्य स्वरूपेणोपात्तस्य गुणस्य तां
त्रीयकत्वाद्विवक्षाप्रसङ्गाद् इह त्वग्रहणाज्ज्ञापकमिति कृत्स्नम् अतो न पूर्वोत्तरभाष्ययोर्विरोध इत्यपास्तं गु
णानां भेदकत्वस्यावश्यमाश्रयणीयत्वात् एकश्रुत्या सूत्रपाठे नैव प्रकृतभाष्यसंगतत्वात् अत एव गु
णानुरागभिन्नानां यत्नानां सेग्रहणाकं शास्त्रे ग्रहणासंगच्छते अत एवाष्टन उत्त्वे दीर्घ
त्वेऽननुनासिकः इहैवैकश्रुत्या सूत्रपाठपक्षे पक्षान्तरेऽपि स्पष्टतामेव यत्नेनैव ध्वनितेत्यपास्तं विस्तरेण ॥ अदेङ्
गुणः ॥१॥ अकारस्यैकारौकारयोश्चाविशेषेण गुणसंज्ञा स्यात् प्रदेशाः त्याह ४ अनुवादे अतो
गुणे इत्यादय ४ अन्यत्र पूर्ववद् इमम् ४॥ ॥ इको गुणवृद्धी ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र विधेयसमर्पकत्वेन तत्र
स्थानिविशेषानभिधाने इक इति षष्ठ्यन्तं पदं स्थानित्समर्पकमुपस्थितं बोध्यम् इहेदंग्रहणात् गुणवृद्धिशब्दयोः प्रह
णत्वेऽपि पुनर्गुणवृद्धी इत्यादेशो यत्र विधीयते ॥ अग्रहणात् शब्दव्यापारोऽभ्युपेतो न लभ्यते अतस्तथा इक
इत्येव द्रष्टव्या ॥ अनु ॥ तथा स्पीक्... अवक्तव्यमवक्षात् एक इत्येवं से पूर्णा सूत्रद्वयमनुवृत्त्य गुणवृद्धी इत्यादि

सि॰सुधा॰ ८० ९० चोयत्रविधीयते गुणाइति अत्रेदं ज्ञेयं तत्र क इति अध्यात्मसुपीतिदं त इति व्याख्यानात् तत्र च लिंगं ज्ञेयो सर्वनामस्था
ने इत्यत्र इत्ग्रहणम् अकारस्य पश्चात् पराविधानेऽपि इकृपदोपस्थितौ इति तु द्वैयर्थ्यापत्तिः तद्धि तपर सर्वनाम
स्थगतः प्रधानपरामर्शितया तच्छब्देन गुणादृक् ओ ग्रहणानुपपत्तेः औत्सर्गिकत्वमपि न सार्वत्रिको वीप
तेः कल्पत्वात् उक्तलिंगस्य च अस्मिन् द्विशब्दगतत्वकारेकार ख्याद्य पर्यंत याऽन्यथा सिद्धत्वात् वाक्यार्थो
च तस्य विशिष्टार्थं तिरपरत्वेन प्रदर्शनार्थत्वया अनुपपत्तेः न च शब्दाधिकारेण निर्वाहः पदमात्रेण तद्ग्रहणा
रात् वाक्यार्थस्य परत्वेन तात्पर्यविषयत्वात् तत्र श्रुतस्यानुपस्थितत्वात् पदार्थस्य तु स्वातंत्र्येण तद्विषयतया
वाक्येन तदन्वयेऽपि तत्प्रमाणाभावात् तद्वाक्येन तरवत्त्वावृत्तेः समभिव्याहारस्य प्रतिबंधकत्वे गौरवात् न
पपदार्थान्तरनिरूपितानाकांक्षितानां तरकल्पने गौरवाच्च इद्ग्रहणं किमर्थमिति भाष्यस्य किं तु अत्र राम ८०
वयवद्वारा सूत्राक्षेपपरं प्रधानाक्षेपेण गुणाक्षेपस्यार्थसिद्धत्वात् अत एव प्राक्कडारात्समास इत्यत्र चा
एवकारं किमर्थमिति भाष्ये अवधित्वाक्षेपद्वारेणावधेरपि अयमाक्षेप इति कैयटः गुणादि अधिकारे

ताश्रनेगुणाद्वृद्धि एवगुणासामर्थ्यादिभाष्यादिस्वरसाच्चसत्येनसेष्टपर्गोऽस्मद्रश्यानुवृत्तिपरतयोक्तग्रंथव्याख्याय
इत्येविकृभाष्यानेशब्दस्वरूपरस्पोन्नगुणात्वाद्दोजोऽद्यावननमपास्तंविपरीतत्वात्स्वारस्यातिद्दिक् उदाहरणा
यता सोता कर्ता अचैषीत् अस्तोषीत् अलावीत् अमुद्दहरणंतु याता ग्लायति उभिताइति अत्राकारस्या
ऽकारः ऐकारस्यैकारः कारस्य स्थानसाम्यादोकारस्य गुणोमाभूत् यद्वातिकमर इत्युद्दहरणा मात्सेधष्टत्स्यं
जननिष्टमप्यर्थमिति स्यादेतत् पचतीत्यादौ धात्वकारस्य शममाश्रित्य गुणंनलघूपधस्येतिअस्यप्याकारस्य
चसार्वधातुकार्धधातुकयोरितिनिपमाश्रित्यगुणाद्वत्तेपि विशेषाभावः नचचिकीर्षकइत्यत्रचितेऽकारस्य
इग्लोपप्राप्तिः रपल्लोपाविनयड्‌ यतोऽसुतामष्ट्रद्धिघ्रौभ्यभ्यः पूर्वप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकोक्त्या अतोलोपस्यवक्त
मारात्त्वात् सिद्धान्तेपि अचोञ्णितीतिवृद्धिर्निर्दिष्टस्थानिकत्वेन उक्तपरिभाषायाअत्र इष्टापादकत्वेसमा
धेयत्वात् अयासीदित्यत्रसिच्वृद्धिरिति वृद्धिर्वापनक्षेदमः यमरमननमांतानां सक् चेतिसिद्धांपात्वे
नत्वग्लाघाज्ञेति केचित् यत्तनाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वान्नद्वावइत्यत्रेप याताबाताइत्यादौगुणाहेगापा
वृकः किंत्वनज्ञापकेत्वेनेवचरोर्गावादेशपनांवच्छागुहातोनयुहाणामिति पद्याप्रसङ्गो करीत्यानिरस्त एव ॥

सि·सुधा· ८२ अन्यथा ह्योरेकारयोः परस्परसौवसिद्धे॥ आतो लोप इटि च इत्यधिकारस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतो लोपेन तु नात्र नि
र्वाहः अनुदात्तोपदेशेत्यत्र उपदेशग्रहणस्य आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदन्तं तस्यैव लोपविधानात् त
91 गाधातोष्टक्प्रत्ययोत्पत्तिवेलायां आकारान्तत्वात् अन्यथा गतस्यापाद्यकारलोपे घते ऽदन्तत्वेन लोपापत्तेः॥ अ
थात्राभीयत्वेन मलोपे इरसिद्धत्वमाश्रियेत तथापि अय पय गताविति पाभ्यां क्विपि अत् इति रूपमायवादिसं
मतं स न स्यात् लोपो व्योरिति लोपस्याभीयत्वाभावात् न चैवं धिवि पिरी दाने हुवि हिंसाकरणयोः आभ्यामाभ्यां इदित्त्वा
त्नुमागमो धिन्वि कृण्वोर च इति वकारस्याकारे उप्रत्यये च कृते अतो लोपो न स्यात् उप्रत्ययोत्पत्तिवेलायाम्
ञ्चि दन्तत्वाभावात् इति वाच्यम् उप्रत्ययवेलायामेतत्संयोगशिरस्कतया ऽस्यापि तद्धारे पाद्धितिकेचित् योगपद्येपि
प्रत्ययोपदेशवेलायां अदन्तत्वं नास्त्येवेति इत्स्वरसेन तन्निर्देशक्रमात्प्रथमं अत्वम् ततः श्वशब्दादक्षर उप
प्रत्ययमन्ये न तस्मादाकारनिर्देशार्थं च तातसूत्रमारभ्यम् नापि ज्ञिष्टत्वार्थम् एकारोपदेशसामर्थ्यादेव
तद्धारणात् अन्यर्थं एकारमेवोच्चारयेत् न चैवमायादेशोपि न स्यादिति वाच्यम् गुणाप्रतिषिद्धि एकारो द राम ८२
पदेशस्य वैयर्थ्यापत्त्यपवादकः॥ आकारादेशस्य तु एकार एव निमित्तमिति वैषम्यात् तद्धातु४। यद्य

ति उपदेशे नर्थकस्य विधिर्न्यार्यतं यस्य तु वेधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति न च स्नायरित्येव पठितुं शक्यमत्व
त्वान्लायतेरित्यादौ उपकारकत्वापत्तेः आदेचः आत्वाभावे ऽलाघवापादेः सिद्धेश्च नन्वेवं आदेच उपदेशे च उ
पदेशेशितीत्यात्वमपि बाध्येत तु एङ्. तोपदेशे आत्वसंभवेन हस्तु पदेशस्य तन्निमित्तत्वाभावात् शिति प्र
त्यये गुणस्य शिद्धतुं निमित्तत्वात् व्यवहिरोधित्वे तु लेपरु उपदेशेन गुणस्य बाध्येन निमित्तत्वास्त्वमिति विनिगन्तु
मशक्यत्वात् धेट् पाने इत्यादेर् उणं तेषु आत्वविधेरपि सावकाशत्वात् आत्वविधाने ऽग्रहणस्य तु मीना
तिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यनुरोधार्थत्वात् वार्तिकमते ऽडंगानां दीङ्उपदेनामपि आत्वविधानस्य पुसंज्ञासूत्रे
चरितार्थत्वात् ॥ अत्र कैयटः ॥ न व्याख्येति सूत्रे कृतात्वस्य ध्या यतोर्नेदिशा इव आत्वं न बाध्यत इत्यत्र वि
निगमकं इति यत्तु एङ्ग्रहणसामर्थ्यादात्वं भवति न हि तस्योपरार्थत्वं शक्यम् भाष्यमते मीनातीति सू
त्रेण एङ्हुनिमित्ते प्रत्यये विवक्षिते समुपदेशावस्थायामेवात्वं विधीयते न तु गुणात्पूर्वः इति सिद्धा
न्तात् अन्यथा दायदृष्टमत्रेकारो न स्यात् यत्रं बाधित्वा स्यात् ईषद्दरु दानं इत्यादावात्पोर्युर्न स्यात् अत्र
व दाय इति इत्याद्यपीति आह तत्व लक्ष्यानुरोधान्न स्यात् इदं च एङ् निमित्तप्रत्यय विवक्षायामुपदीयतेना

सि॰सु॰भा॰ ीनामात्वविधानेनापि सिद्ध्यति नवा गितिरिताता च ज्ञापयानां हृदु निर्मित तयाश्च ङ्ः भिन्नत्व वाहृमीति घञ् रिताडादि

८२ विवक्षायां आत्वं च स्यादिति वाच्यम् इच्छा गुणा वार्धेऽपि येआंगुणा प्रतिस्वरूपयोगपतान पायात् इड्धिव

९२ येष्वागमे वाऽत्वाभ्युपगमेन फलोपधान विवक्षायामसंभवादिति वाच्यं अपवाद विषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्ता

रिताडादेरेव प्रतिस्वरूपयोगपत्वे मानाभावात् तस्मादेवो न गुणा इति सिद्धम् नापि व्यंजननिष्ठस्यार्थम् स्त

मांजनेडूडितिडिवसयस्य स्थिकरणेन व्यंजनस्य गुणोन भवतीति ज्ञापितत्वात् अन्यथाऽर्धमात्रिकव्यंज

नस्थाने अकारे गुणो मात्रिक लने परस्य पेरासिद्धेन हूयर्थात् न च कारस्य सानुनासिक एवाकारो गुणः स्या ग

दिति वाच्यम् पर इमेव सिद्धेरूप पयहणायङ्गुणा शिष्टं परस्य रूपं ह्रगो वयस्य ॥ थास्यादित्येतदर्थत्वात् अ

भाष्यमाद्ध्कररोन ज्ञापकम् अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यनेन गमेश्च अनाप्येताध्रहृस्पारे इति प्रकरणा

वीतेन वार्तिके न गमेरपि ङस्प व्याख्यात् तत्र च गुणस्वीकारे मकारस्य स्थाने ऐच्छस्थानतया ऐकारस्य राम

गुणस्याप्यनेन गोऽग इत्यादीनामसिद्धेः यद्यपि सप्रम्यां जनेर्ड इति प्रकरणा इन्यत्रैवाद्ड प्रयपः तथा ८२

पि सूत्रस्यापि शब्दगुफितत्वेवार्थो वातिकेनोक्तो न त्वहृर्वः अस्माकं वानहार्णिक मेवासिद्धमिति भाष्या

भिप्राय इति केचित् ननु गमेठो रिति ङीत्राप्ययविधानं मकारस्य ऐकारो गुणो न भवतीति ज्ञापकम् अन्यथा विधेय
गुणो हन्ते गोरूपसिद्धेः ॥ यद्वा ॥ इदमेव ऋवर्णकस्य गुणाभावज्ञापकं स्यादिति चेत्तमेवम् अकारस्यस्थाने सानुना
सिकस्य ऐंकारस्य व्याहृत्य येओ प्रायपवृत्ते स्वार्थे स्यात् अतो नतथापि नैनो नेर्ड ङः सन्नन्त इति ङित्करणे ज्ञाप
के सेङनस्य गुणो न भवतीति अन्यथा नकारस्य गुणो न अपया कारेण च पररूपेणासिद्धेनस्य वैयर्थ्यात्
किं च स्थान प्रयत्नाभ्यां मेतरतमे चेता अवैद्यात् इमादेो चरितार्था गुणाविचय ऽ केवल स्थान कृतान्तर्ये णा
पऊनादिम्भुन प्रवर्तिष्यते न चैवं नेता अनेष्यीत् इत्यादे स्थान गुणाप्रमाणे ज्ञिभि रान्तरतम्या नात्र चारि
तार्थ्यकल्पनात्रिवृत्तिर्नस्य धितिवाच्यम् स्पष्टसाहः कमरय इति क्रिगुणोन प्रमाणात् आन्तर्यस्याभिव्यक्ति
ज्ञापनात् न च ईहिता ईशिता इति कण्ठताल्व्ययोर्हृतयोश्च हकार शकारयोः स्थान गुणाभ्यामान्तर्य
म्याद्दिदौ स्याता इति वाच्यं कण्ठ्यवर्णा ईषद्विवृतत्वस्य ज्ञमाणत्वात् इकारादीनां विवृतत्वं एकारादीनां वि
वृततरत्वस्य शिक्षाणरौ...मेपि सत्त्वभाष्या प्रसंमतत्वात् उक्तश्चित्वेन इकारादिषु गुणाप्रसङ्गः पनुमाना नह
बात्समासात्तं ध्य ह्रस्व...नानां गुणाष्टद्धोरभाव...प ऊणां पैवासिद्धो सत्त्वभेदाद्यर्थ इति पूर्वपक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु

प्मा।

सि॰कु॰धा॰ क्ङिति चेति सूत्रे निषेध्यतया दृष्टेरिक्लक्षणत्वसंपादनादित्येतम् नहि एतत्परिभाषां विना इक्लक्षणाः गुणानि
८३ षेध्याः ग्नवः प्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धेः सति त्वस्मिन्निक इति शब्दमुच्चार्य विहितत्वलक्षणेनेग्लक्षणत्व॰
प्रसिद्धिरिति तत्र अपरकारस्येतिशब्दार्थकतया तदर्थलाभात् न च तद्विशेषितस्यैव गुणस्यैव गुणस्य स्थाने
९३ युधोषिद्धिरिति वाच्यम् नञादिभ्यः क्ङिति लोगवाय न इत्यत्र अगुणस्यापि निषेधापत्तेः न च विधानसामर्थ्यम्
श्रोपगव इत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् पोरेहितं इत्यादौ तु चक्रिपरे क्ङिति वेति च्यादि सिद्धिर्भविष्यापि वविधा
नसामर्थ्यात् निषेधस्य तद्भिन्नविषये चरितार्थत्वात् अत एव इक्स्थानिकगुणानिषेधेनापि न निर्वाहः
अकारगुणस्य उकारस्थानीयतासत्वात् तस्मान्निषेधे प्रतियोगितावच्छेदकीभूतमिग्लक्षणत्वं तत्प्रसिद्ध्यर्थ
मिदम् गुणादेष्टिपुनः सर्वत्रैव षष्ठीनिर्देशेनापि इक्स्थानिकत्वे एव पर्यवसानात् तथाहि सार्वधातुकार्धधातुकयो राम
रुक्ति चेति गुणाभ्यासो मपरिभाषया अपवादोऽप्राप्तो पूर्वोऽङ्गज्ञापकवशाद्विरुद्धे विश्राम्यति मिदेर्गुणः पु ८३
गन्तलघूपधस्य पर्यादिषु तु स्थान्यपि निर्दिष्टोऽस्त्येव मिदः इति मिदेः इकस्य गुणः पुकि अत्र इगन्तः पुगन्तेति विग्रहः

सप्तमी पुंक्लिविवक्षिते सति योग इत्यर्थः । तेन पुंगमवहितपूर्ववर्णिनश्चिपयवासितम लघ्वी यासावु पध्वायेति
कर्मधारयः । ततः पुंगोतेचलपू पथायेति समाहारद्वन्द्वे क्लीवत्वम् चाययती पाद्गोत्वादं तस्सन्निपात लक्षस्य
पुंकसूक्ष्मिधात्कणुताप्रवर्णकत्वात् अच्छन्तानामप्याधिक्य अशायू यो सू ॥ छन्दयोर्ध्वेन ॥ ४ ॥ अच्छतीत्यवद्गस्य
सकारेण षष्ठी समासमासे हृत्वात्पूर्वपदेन पुंगस्वगर्भ उर्ध्व रपरे द्वन्द्वगर्भो द्वन्द्वः ॥ यद्वा उभरीयापूर्वपदेन
पुंगसवभगर्भः अकारेण अच्छन्दे नच त्रिपदो द्वन्द्वः तेन अच्छन्दे अकारस्य स्थानिवत्वलाभः ॥ अारिवान्
इत्यादेगुणासिद्ध्यर्थं अथातोऽस्य यहायमध्येय तुर्थोपि सकारः ॥ पध्येध्य ॥ अन्यथा कसोः विस्वसामर्थ्यात्
गुणो नस्या प्रश्नेवे तु विशिष्यविधानसामर्थ्यात्परत्वासिद्धिः ॥ अर ददशोऽनस्पत्र उरढिंगु रणा नता हृस्व इति
धकयोगः उरिम्पनु हृष्पा व्यधिकरणा षष्ठ्या च हृशिसम्बन्धिन अकारस्य गुणा इत्यर्थः ॥ स्थूलदूरकस्व
पुवक्कयारणांयरणाद्गिपरं पूर्वस्य च गुणा इत्यर्थ त्रयोगविभागः दूलहूरखुवकस्वानांयणोद्गिपरं इत्येकोयोगः
द्वितीयकस्वयोः पूर्वस्य च गुणा इति द्वितीयः ॥ प्रवपर्यन्तानां लकारेफवकाराणां स्वोत्तरवर्षकारेणासहलो
पेऽर्थं राद्वयुकारस्य गुणोऽवादेशेस्व स्थानीयान् यवीयान् इत्यादिसिद्धम् यणाभ्यादियणादिः तनः

सि०सुधा
८४

९५

परमिमिति समासः तेन द्विप्रयोयंगा ज्ञादीरफ स्पर्वौ पकार हकारो ततः पयस्य नशाद स्यलोपः गाभ्यां हर्वस्य हका
रस्य उकारस्य च गुरता हस्य पर्वः सर्वे गुरतामात्र भित्तकविश्वोतं मङो ईढुरित्य त्रत्वं च इत्यनु हवर्णं मङे सवधिनोऽयोहु
द्भिस्यात् ततो त्रितीस्य च इत्यनुष्टस्याय यथान्यासवद्देवास्य योगस्यार्थ अर्मादू इत्या दौ म्रठो ष्टुढुस्तेन भवति लाहै
वोतारमडिति प्रद्वे परत्वाढ्ढुढुः प्रहृत्तेः सखदेवशास्तुस्य चरितार्थत्वात् यदानुलावस्थायामेवा ढू नचैवं मधेया
तामिपत्र अधि आ इ ज्ञा तो इति स्थिते अगिश्च धातु कं नामिति यङ् पाधित्वा तस्य सा हस रनेकाच इति यदा स्यात्
आतो धात्वा घवयवं त्वे ना तेकारत्वादिति वाच्य एरनकाच इति विभज्य इकोयणा इत्यनुवर्त्यम एरनेकाच येत
यरार् न हिशास्येतितिनि यमेनात्मद्वारस्तादिति पत्सु ज्ञा भ्रियते तस्याकुंतिचेतिनिषिधे धाढ्ढेर्लावस्थायादुर्लभत्वेना
तरंगान्या इ ज्ञागमस्ये चोत्पमानस्य ढ्ढुप्रसंगोपि अनत्य वाधे प्रसङ्गे दशस्येति परिभाषया समाधानसंभवा
त् तस्मात्पादू ध्यानपरत्वं गाछि पेनप्राप्यतेनाऽश्वशेषेणाप्रसप परेत द्विधानात् अव्यवहितप्रसप्राभावे नेक राम
वर्णाव्यवधानेपि रकारस्येव ढुत्व दः अनेक व्यवधाने प्रत्ययोमानाभावात् येन नाव्यवधाने तेन व्यव ८४
हितेपि वचनप्रामाण्यादिति न्यायात् द्विचिह्नढु परसेप देष्विपत्रापि अचिकीर्षीत इति आकार ह ढुनि

स्वार्थे तास्त्रम अलोपस्यापि प्रतिषेधेन वलवत्त्वस्योक्तत्वात् आकारे प्रश्नः समाधिस्तु एरेइतां तु नीसुवत्र
नैमित्तिकस्याल्वस्य प्रागेव प्रवृत्तेः नैव एनोक्तोशवदनामावाद्धिव तानोपकृसत्वा नैव सत्त्वयोन विरोधः नच
उदवोक्ताभित्यत्रापूर्वत्वलोपेपत्र नैदत्वात् टकुप्रसंगः तस्याप्रिकृत्वात्पूर्वहलं तालद्वाराहकुः तनोक्तलोपः अ
सिद्धं वहिरंगमेतरंगइत्यसिद्धत्वाभावे दिताने इति समाधानात् न च गोशब्दात् क्विपि अगावीत् इत्यत्र टकुनिषेधात्य
म अतइडुपमोरित्यतोनुवृत्तेन धातुनाक्षिप्ताधितप्रधानोरभेदेनैनविशेषणाधातुरेवयो धातुने नु कथं स्वादि
तिप्राप्तिपदिकमिति व्याख्याशक्तिविशेषाभे माधवस्तु कृविविधुपिन्द्रशब्दानां क्विपि अकवायीत् अपिधावीत्
अपितारीत् इत्याहतस्यायमाशयः धातुरेवोपस्यकोर्थः प्रत्ययात् रेपि धातुसंज्ञा कस्य धातुत्वानिवर्धनेऽप्र
त्ययस्य क्विप्त्वाभाववाच्या आपः ।। तत्र हि भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रत्ययत्वसाद्दश्यान्यो धर्मो निवेश्य
ते तत्कथं प्रिपत्यय त्वव्याप्यः न प्रथमः तिङ् त्वेन तदवच्छिन्नभेदयतिरूप प्रापयाद्धोक्ति वेतस्यापि धातु
वात् नाद्यः स्वविधाववच्छिन्न भिन्नेतसादृश्यपि तस्य धातुवैलनात् धातुभेदाभावात् ।। न द्वितीयः ।। क्विवेतानाह
रितिकरोपादानां स्वादिप्रकृतित्वेन व्याप्यापत्तेः न तु क्विशिष्टानामेव स्वादिप्रकृतिकत्वमेव वाच्यम् ।।

सि.सु.धा. नावत्ताविधिप्रसंगेऽनुपपादनात् नरिनादिष्विवं तत्समानाकारणां अदुल्यादीनामपि अलावीदित्यादौ दृष्टत्वेना
८५ पत्तेश्च नापि प्राप्तिपदिकृत्वानुत्तरधातुसंज्ञाक इतिवाच्यं उपदेशस्यानुवंधलोपेकृते तत्तो धातुसंज्ञेतिग्र
९५ थदर्शनात् क्रुगुधप्रमयभिन्नत्वे सामर्थ्यवचोत्तरमेव हृष्टमन्तीनामपि धातुसंज्ञत्वात् अनुबंधस्त्वासत्वयो
स्वकिंचित्करत्वात् अथोपदेशिकधातुग्रहणार्थं द्वितीयधातुग्रहणमिति नामधातुव्यावृत्तिरितिकेपरो
क्तानुसारेणोच्यते तथापि इगंतेष्विवं न धातोरिति विवृद्धिर्वारयितुंन युक्ता इक्परिभाषारंभेनतस्या इष्टत
यात्तदनारंभेपितथात्वात् तादृशस्येवार्थस्य प्रकारांतरेण साधनीयत्वात् तस्मादेकारांतव्याख्यासमर्थ
मेवयत्तनीयमितिसिद्धांते केचित्तावदाहुः धातोरितिवदेतत्पदमनुवर्तत ईदंतस्य धातोर्वृद्धिर्भवती
तिहियानोरेव न तु नामधातोरिति व्याख्येयमिति तच्चिंत्यं नामधात्वन्यस्यैदंतधातोरप्रसिद्धेः नेयामा राम
त्वस्य प्रागेव प्रदर्शितेः ईदंतत्वोपलक्षितस्य आकारांतत्वदशायां वृद्धौ सत्यामसत्यां वा विशेषाभावस्योक्त ८५
त्वा तस्मान्नेतिसूत्रेनेतियोगविभज्य ईतइत्य उवस्य ईकारांतस्य वृद्धिनिषेधः यद्वास्तु हृत्यग्रहणा

मत्वर्थीयेऽन्तस्य हलभावो साधनीय इत्येव तावद्यमराशयं स्वं हलामपि न सिद्धिः वृद्धिप्रसंगः येन प्राप्तिन्याये
न हलन्तलक्षणा वृद्धिः ह्रस्वबाधकत्वसंभवात्. नन्वेकमकोचीन् अमोघवृत्तिपाठे तावढूह अजहलन्तस्याचह
तिवृद्धेर्नेटीतिनिषेधेन निरूपवाहत्वा सिद्धिवृद्धिरिति अनेराहलो वृद्धिप्रसंग इतिवाच्यं वृद्धिमात्रस्य
नेटीतिनिषेधेच इत्यभ्युपगमात् तस्मात् कृतिचेति निषेध इलन्तात्वस्य वृद्धिविशेषणत्वेनाभावाद्भि
यपरिभाषेति सिद्धं अथ तथापि हलन्तस्य भिन्नादेसार्वधातुकार्धधातुकयोरिति पुगन्तेति च गुणस्याप्राप्ति
प्रेयास्फुनत्तु वृद्धिचहणो न च मच्छ इत्याद्योर्वृद्धिनिषेधाय ननु स्यादिहलन्तराणां संप्रसारणं ह्रस्वलिति वाच्यं मन्
ङेरजादेसे कर्मेति भाष्याद्वृद्धिमारम्भं तु इति भाष्यो तथा अजादेशो कुतिचेति वचनस्य मच्छेर्वृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात् ना
वश्यकतया तत्राऽऽजादेशो कुतिचेति योगविभज्य कुतिचेवभावति अजादावेवेति नियमेन तावद्याष्टन: साध्य
त्वादितिचेत् अत्राहुः स्फुटो ध्रुवविधूनने इति कुटादिपाठितयोर्व्युडिः अमुवीहञ्वीहिति रूपसिद्धं तत्र गाडः वीर
कुटादिभ्य इतीङः त्वामिति रेफेन न कृति चेति निषेधः सिद्धिर्वृद्धिरिति सिद्धार्थं तस्याद्यललन्तरात्त्वसंप्रसारणात् वृद्धिग्रहणा

सि॰ प्र॰ भा॰ ९६ 96

सिति स्यादेतत् अंतर्भूतसिज्ज्यात्रणेत्वात्सिम्परस्येपदेस्तुभयसापेक्षत्वबहिरंगत्वद्धरपेक्षयां तरंगस्य हृत्व
ङेनहृत्कुः प्रागेव प्रवृत्तौ हलेनत्वात्तो ठीतिहृद्धिनिषेधः सिद्धएव नचासिद्धं तरंगं नाहूतीति सिद्धौतातोऽस्य मितिवा
ऽ न तस्य निर्दिष्टनिमित्तकत्वात् नचेड्मध्ये दीडित्यादौ अन्तरंगत्वात् विचि वृद्धि वाधित्वात् गुणा एव स्यादिति वा
च्यं तस्येव वृद्धिसंभवे तस्य प्राप्तेः इहेपदे वृद्धेरिकस्थानिकत्वनियमाभावात् उक्तपरिभाषायाः वृद्धि
यत्नानुपादानस्यैव प्रकारत्वात् ननु अस्तो दीडित्यादौ गुणस्य न वृद्धिसंभवः ॐ कारांते वृद्धिनिषेधस्य
प्राप्तिमत्वात् वाहुलकेन अन्निगं तस्य वृद्धिर्निषेधोस्तु एयोगेकेपिविरूप्येवेति चेन्मैवं ॐ अतोधातोरेव धातो
र्नेतु नामधातोरिति पक्षे दोषाभावादिति केचित् तच्चिंत्यं तस्य हृष्यितत्वात् नच अवस्थायां ॐ हेतो ना
मधात्वन्वधातुत्वेव प्रसिद्ध इति वाच्यं प्राप्यपत्ति वेलायां धोहेतत्त्वमपेक्षितं ननु यदा कदाचित्
अविधाबीडित्यादावपि निषेधापत्तेः तस्यापि विषयवतीत्यादावोदेतत्वात् सिंतरंगस्वीकारात्ते
न अंहेतत्वात् नचवृद्ध्यापत्तिः इयोप्रकृतिजयहृत्वात् अन्यथा तत्र तस्य कैयट माधवयोरविरोधस्या
प्यनुपपन्नत्वात् तस्मादेवं व्याख्येयम् सिचीतियोगविभाग ॐ त इति वहलमिति विभागं अं वा सि

राम ९६

तवाहुलकम्बाधित्रिपसिद्धिर्ज इंतस्य इट्कुभ्स्यात् अवस्थितत्वात् अवाहुलकस्य नाम धौ तोन भवतीति एवं अकवयीत्
अकथायीदिति मत इयमाश्रित्य रूपकूपदर्शनासिद्धौ नको मुधानिर्युक्तिकमेव न दृष्टो उभयो रप्येकमापस्येव अवस्थो
पितत्वात् न चैवमविधावीदित्यनुपपत्तिः तादृवस्थ्यंत् एतापत्ते अव्यापि प्रागेव गुपस्य वाच्यत्वादिति वाच्यम् स्वाभवि
कस्यैव ञ्इंतस्यानिषेधोपगमादिति अकावीदित्यादौ गुरोपात्तेव दृश्यते हलंतेति दृद्धिः न चैवमनाशित्यादौ गुरोहृ
ते नेट् इति हलंत लक्षणाद्वृद्धिनिषेधात् हलो हलंतेल्व घोरितिवृद्धि विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् तद्पवादत्वेन तायात्रातो
ञ्णितस्य नित्यवृद्धिः सम्भवात् न चैव तथाप्यवालावीदित्यत्र विकल्पापत्तिरेवेति वाच्यम् ञ्णितस्येणत्वलोपोप्यतीति
वकारस्याभिलष्यत इंतस्यापि निमित्तत्व इद्धिविधानस्य वाच्यत्वात् न चैवं मा भवानवीत् अमवीत् इत्यादावपि नित्य०
ऽद्धयापत्तेरिति वाच्यम् एतं तत्रूलोपि सूत्रे रितावित्यनुनामपहायतत्स्थने अविभक्त्योः प्रसक्तेरेवानिषेधसि
द्धेः एतमसक्तेष्यो नयीदृष्यवीदित्यादावेतस्यालानावादेशयोः कृतयोः वीं तत्वादेवनिषेधसिद्धारितावि
ग्रहणास्यानन्तानुपपत्त्वात् न चैवं अवितत् मवे एपिना निषेधापत्ता न च हृद् विकल्पना सिद्धिरिति वाच्य
म् वकारस्योपदानिवंधनहृद्धेरेव अविभक्त्योः प्रसक्तेरेवानिषे [illegible] मनोहलंतोदृद्धिरिति नित्यस्य भवेः संभा

सि॰कु॰धा॰ वात् मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् इति न्यायात् नचैवमजागरीदित्यत्रापि विकल्पापत्तिः
७ एकस्त्रोपाज्ञत्वात् यात् देशेपि अतो हलादेरित्यस्य बाधाद्योगाद्विति वाच्यं तत्र बाध्यसामान्यचिंतया स्ववि
षयप्राप्तिस्पर्शदृष्ट्यमात्रस्य बाधात् आगमशास्त्रमपस्य सह्यत्वात् ।। यद्वा ।। अतो लान्तस्येवेति हलन्तेरेवा
97 निषेधः नचैवमजागरीत् अमवीदित्युभयत्रापि अतो हलादेरित्यस्य प्राप्तिः तदपवादनिषेधस्य हलन्तनिषेधे
पि सत्त्वात् उत्सर्गभूतविकल्पप्रवृत्तिः जागर्तौ तु नेति स्वीकारात् अपवादनिषेधे पुनरुत्सर्गप्रवृत्तेर्दुरुपपा
न्नत्वे नचैवक्लिप्तत्वात् नन्वस्मात्सिच्यपि नेद्गपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात् ऊर्णुञः व अनुवीदित्यादिसिद्धौ
किं णिच्येति निषेधप्रवृत्त्यर्थं सिचि वृद्धिरिति सत्तात्वसंपादकत्वेनापि नाप्रवृत्तिः ग्रहणसार्थक्यमिति चेत्
अत्राहुः अतो ल्रान्तस्येत्यत्र वकारप्रश्लेषोऽवश्यं तेनापि विकल्पवृद्धिप्रसंगः नच तत्प्रमाणाभावः शब्दति राम॰
गीति कर्मकेषेषु भाष्ये विकारः सन्नमायीत्यादिभाष्ये इति भाष्यनिर्दिष्टप्रयोगत्वात् नचाभिविधन ७
स्यापि तत्र पाठः कार्य इति वाच्यं इति हयंतस्य क्षणश्वसजागृणिश्व्येदितामित्यत्र ह्यं तेत्यादु अत्रेदं बोध्यम्

नेत्यहनुरोधेन सिद्धान्तरंगस्वीकारेणाश्रीतिस्वीकारोन्याय्यः ॥ नकारस्य नेष्वानभ्युपगमात् नचालाचीरित्यत्र
विकल्पापत्तिः ॥ वहनुजेस्मत्र वृद्ध्यभावश्च जेतित्र द्विप्प श्रवादेशस्यापि प्राप्तिविधानस्यापवादत्वात् तुशकारत्वात् नच
थातुसाहचर्यात् झलोरेवागोग्रहणस्यादिति वाच्यं द्वित्वविधौ तु रीतिसूत्रे क्रमोर्थग्रहणे न साहचर्यस्य सर्वत्र निया
मकत्वस्य ज्ञापितत्वात् नेटीति निषेधस्य च हलन्तलक्षणाद्धिमात्रपरप्रतियोगिकत्वस्य सर्वासिद्धत्वात्
एतेनाविधाविति हलन्तलक्षणायाः प्रापणाविपिनिसहहा प्राप्तकत्वेन मतविनोधोपि निरसितः ॥ शावप ॥
एवं चलनं तलक्षणोनितिसूत्रे रीतिविग्रहणेन कर्तव्यमेव सूत्रे तस्थानेऽविमक्योः प्रक्षेपः ॥ प्रागेव तु शब्दे
प्रयोजनाभावात् गुरोश्चनेयां तत्वेनेवातोर्न्योर्निषेधसिद्धेः ॥ अव्यादिप्रक्षेपस्य नककारप्रश्लेषाश्रयणातिप्र
संगवारणाय मात्रमूलकत्वेन तात्पर्यग्राहकमूलो हि हेनैवोच्छिन्नत्वात् एवं च तत्र प्रथमे शब्दे न बाध्यसामान्यवि
शेषचिंताश्रयवैयर्थ्यमपि नापपद्यते यदपि केयटादयः विशिष्टशिष्टाभिहितसां यास्वा से पठ्यते माभ्यां विधिविच्छेचिरा
यीत् ऽ ज्ञापिता यीत् इति एवं चिनो [illegible] तात् अजेचायीत् अनिनायीदिति सिद्धान्तरंगस्वी
कारे तु गुणायां देशाभ्यां यांत त्वापत्ति [illegible] निषेधे अजिरायीत् इत्यादिकमेव स्यादितः

सि॰सुधा तत्रिविषये तरंग परिभाषाया प्रवर्तते इत्यावश्यकमिति तदपि चिंत्यम् हकारमकारसाहचर्येण पकारस्याप्यौ
९८ पदेशिकस्यैव ग्रहणेन अपार्देशितत्रिधेयेन प्रवर्तते इति कल्पयितुं शक्यत्वात् लाक्षणिकग्रहणोच्चारात् अस्थाप्य
त एव तदेवं औपदेशिकयकारांतस्यैवाग्रहणाभिप्राये ज्ञापकम् अन्यथा गुणाद्यादेशयोः कृतयोर्यातत्वा
१४ देवनिषेधसिद्धौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः॥ एवं च साहचर्यस्यनियामकत्वेन सार्वत्रिकमिति आदिकुचोद्यमप्य
नवकाशम् एवं च लाक्षणिकग्रहणस्य सिद्धांतरंगं नास्तीति ज्ञापकत्वेनोपन्यासोऽप्यनुपपन्नः॥ असमर्थ
णापितद्वैयर्थ्याभावात् एतेन कालिङ्गोलपङ्क्तिभेनेव सत्यपि संभवे वाचनं लभतीति न्यायमाश्रित्यापात रक्ष्यः म्ब
ज्ञावाप्यते अन्यथा तत्रेत्यादिविनवाप्यतेश्चमकत्वादिभिश्च वा एक प्रमयाद्ययोन वाध्येरन् मिद्ध्योत्वापि रर
तिभ्रमोध्यातोरेणादन्तः परस्त्रवापच्च प्रकृत्यवयवमात्रेण स्त्र सम्भवात् अकचाचिटमव्यगतत्वेन कप्र राम
त्ययस्य न तद्ग्रहि भावेन देशभेदसत्वात् न न तत्वैषवादः । त्यायेन डुवड्वाद्यावाध्यते न तु गुणः॥ तस्य प ९८
ध्यापितत्वादिति वाच्यम् वाच्यसामान्यचिंतायां स्वविषयस्यापवादभिन्नस्य सर्वस्याबाधाभ्युपगमात्

अन्यथा अचि रऋतः सिद्धत्वस्य तयोः ऋकारस्य रेफादेशः प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ मुख्यत्वबाधे त
नन्वृतो ङिः सर्वनामस्थानेयोरिति गुणम् परपठितत्वात् बाध्यस्य सामान्यविशेषभावे [illegible] स्यान्नदोषा
अवतिष्ठते इत्यादिकमप्यपास्तम् प्रकृते कल्प्यस्यान्यथैवोपपादितत्वात् कल्पनाया मूलोच्छेदात् [illegible] बाध
प्रमत्वात् यदपि भगवद्भिर्भाष्यकारैश्च रतोऽम् यत्र करोपकारं [illegible] घोरिति [illegible] तस्याय
माशयः अतोऽम् हलादेर्दीर्घो इत्याङ्गुहणं नामोपसंख्यातरस्याद्य [illegible] घोरिति [illegible] सिद्धेः इकारोका
रऋकारास्त्ववशिष्यन्ते अचेतीत् अमोऽमीत् अनतीत इत्यादौ [illegible] न रं गस्यान्नहि अंतरंगत्वेन
वगुणासिद्धौ [illegible] प्रथमयोः पूर्वमत इति व्यर्थं स्यात् पारिशेष्यादेव तस्याऽकारमात्रविषयकत्वसिद्धेरि
ति तत्रापि [illegible] अकुर्वीत् अपुरीत इत्यादौ [illegible] इति ङित्वेन गुणस्याप्राप्त्या तत्र
[illegible] सार्थकमेव [illegible] पिङित्वेन [illegible] न भविष्यतीति वाच्यम् [illegible] घोरिति [illegible] स्था
निकतया [illegible] त्वाभावेनादन्तः यत्तु [illegible] गुणेन बाधितायां ङित्वेन गुणो नाधेपि
नस्वेः प्रवृत्तिः नहि देवदत्तस्य [illegible] इति देवदत्तस्य पुनः [illegible] न भवतीति [illegible] यत्र यदि

सि॰ त्र॰ धा

९८

अकारसार्थक्यम्॥४॥ यद्यहस्तमप्रयाह इति निषेधे प्रनञ्समासस्य प्रवृत्तिरित्याश्रीयताम् अन्यथा गमपरित्यागेपि हस्तिविर
हात् अनञ्समस्तवदुद्भूतोऽस्त्विति चेत् स्यादपि हस्तिवकार प्रकृतौ बाधितत्वमपि न दोषावहम् हस्तिग्रहणस्य त्यागे न त्वपाघ
वात् नेति चेत् पदमिदम्पत्र तुलस्याऽस्तु ते अस्वकृन्तते पिताऽसिकृदर्थपूर्वरूपनिषिद्धेऽयादीनाम् प्रवृत्तिरित्युक्तम् अत्र

११ तु अस्विरायीदित्यादीनां फलानामन्यथैव साधितत्वेऽनर्थक्यमपात् फलव्यतिरेकेणापि शब्दसार्थक्यमात्रायपत्तिं
विशेषज्ञापकोऽसौ अनुचितत्वादित्यलमति प्रसङ्गेन तस्मादत्र हस्तिग्रहणं नोपपद्यते सर्वेतिसिद्धम् गुरा
ग्रहणसाध्यारूपे नवाच्यम् उक्तरीत्याऽनेकान्तविकल्पनयागुणोपदेशो लौकिकस्यानिकत्वस्थितावपि नदूपे हे
याद्विकोगुणस्यौपदेशिकत्वमवाश्रयितुमर्हम्ः अन्यथा सेयं महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकर्षणमिति न्यायस्यानास्पदिति सं
त्राभिप्रायः परमप्रकृतमनुसरामः रायद्व्यापाराश्रयत्वाल्लिङ्गम् घ्योः पन्थाः इमे इयांसो द्विकरोत पथिमथ्य राम् ९८
भुक्षामात् पथ इत्यादीनामिमेतोत्वे अमें न त्वेव अलोप परिभाषयोपस्थापितस्यैव पथास्यादितिष्यनुभाष्ये सहमं
इमुहालुं तत्र सहमेमे त्रमय पथपरिहितिशाहल(?) वाक्यावयवत्वेन सह प्रशः तपामायात्॥४॥ नतुहाहर

ता प्रविष्टः तच्छब्दे इकोऽसंभवानियम इति शंकानुत्थानादिति केचित् अन्ये तु पदादीनां मध्यत्र इको ऽपस्योप
स्थितौ च्छिद्रादेः इम् शब्देन आत्वे स्यात्तच्च तेषां मग्नानि देशास्यानेरे. सं मार्गि मध्यत्रानुष्टभार्थत्वसम्भवात् प
दाहरणमेवेत्याह ४ व ल्कतस्कृतथासति इमोम इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् तस्यमकारस्थानोपदादेत्वबाधमात्रा
र्थत्वात् उकारीयाचमकारेऽत्व प्रसक्ति परिहारात् एवं इहोप पुंसीयपि व्यर्थं मत् ईकारस्य पदादित्वादत्वे प्राप्ते
र पुंसीति ह्रस्ययत्वविधानादेव सिद्धेः द्विशब्दमात्रार्थत्वेत्वःमोः स्यपरिभाषयैव गतार्थत्वात् अस्यां च परिभा
षायां ज्ञापकं एवं इदपवा इ पदेऽत्र वे पूर्वत्र तदा संभाव्येते पदोपस्थितिपक्षे सिद्धान्त इति अयोयथा सर्वधातु
कार्ऊधातुक्योरित्यत्रो ग गुणाशब्दयो रनुकृप्या … स्येति षष्ठीनिर्देशाच्छिंगाद्वलोपपरिभाषया गुणापदाद्व
इक् परिभाषोपस्थितौ तत्र इक् पदमंगस्य विशेषणं इगं तस्यांगस्य गुणो भवति इति सर्वभव … लोपपरि
भाषयां स्यस्य भवतिरिति … लोप परिभाषाऽस्या. दोषः अथ त्वं गस्येति षष्ठी अलोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्तेऽलि
स्थापितांऽगात्यस्य गुणा इति पक्षपातिकोऽपि विशेष्यते अंगांऽस्येकोगुणाः स्यादिति तदा इयमेव तस्या अशे
ष ८ सोऽयं तच्छब्द पदे ८ तस्य इमलोप परिभाषा या परम् इति पद्य द्वयसंग्रह ८ बहुब्रीहितात्पर्यकाभ्याम्

भयपरत्वात् तस्मिन्नस्तु न टत्प्रकृतिकत्वे तत्र शेजत्वमुभयसाधारणं बोधाम् तेनोक्तपरिभाषाद्वयैकवाक्यत्वस्या
सि० कु० या २०० छिष्टवाक्यार्थत्वेनाङ्गीकार्यं इत्यादौ अल्लोपपरिभाषाप्रवृत्त्यनापत्तिर्भिन्नदेशयोः परस्परनिराकांक्षयो विधि
प्रकारयोरेकवाक्यतानुपपत्तिश्चेम् पूर्वस्मात् द्वयोरेकविधौ प्रवृत्तिसंभवे सदितरपरिस्कृतविधिपरिस्कारकत्वस्य
विवक्षितत्वात् अथ गुणवृद्धिविधावेकः स्थानिनः स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वेन कस्य पेक्षावयवषष्ठी अवयवत्वेन
180 इति तत्स्थानषष्ठीरूपलिंगाभावादलोन्त्यपरिभाषानोपतिष्ठते तत आंगावयवस्थितस्य यत्र तत्रस्थितस्य गु
णादयः स्युरिति तद्वयवादपक्षः नहि वस्तुतः शास्त्रेणाप्राप्तस्य बाधसंभवः किंतु बाधकत्वाभिमतशास्त्रेणा
बाध्यत्वाभिमतशास्त्रस्य स्वविषये प्राप्त्यभाव एव बाध्यते असत्यपि स्मिन्नत्रापि तन्त्रभवेदेवेति उत्सर्गस्य
स्वविषयावच्छेदकत्वकल्पनमेव बाध इति सर्वसिद्धान्तः समुच्चयपक्षे न संभवति अंतस्यैकस्य द्वयोरपि गु
णः परिभाषाद्वयप्रामाण्यात् तथा च भिदेर्गुणः इत्यत्रान्त्यस्यैकस्य द्वयोरपि गुणः स्यादिति अंगस्येति सह द्व राम २००
न्द्वरित षष्ठ्याः स्थानेयोगावयवयोगरूपार्थद्वयरूपासंभवात् स्थानेयोग व्यतिरेके षष्ठ्यलिंगाभावात् अलोन्त्य
परिभाषानुपस्थानात् आद्यस्य पक्षे अप्रमाणाभावात् उत एकमिदं रेफस्यैकोऽगुणः इति विकल्पोऽप्यनु

पपन्न ॥ इत्याशये न भाष्ये नैतावा वोक्तौ तत्रा दोषि हेतुंगुणा इत्या होतेत्येवं ॥ अन्यस्येत्वाभावात् इकश्चोपत्वाभा
वात् ततश्च सर्वनीमाह होपरिभाषाद्वय स्वस्त्रावकाशत्वात् अत्र विनिगमकाभावादुभयपरित्यागे गुणास्य स
र्वादेशत्वापत्तिः यद्यार्थिकम् पुक्किगुणानां वलोपस्येति चेत् किं इत्यत्र गोतल्लघूपधस्येत्यपि सिद्धे
ऽइग्रहणात् सर्वादेशप्रसङ्गः अनिगन्तस्येति उक्तस्थलेऽपि सर्वादेशप्रसङ्गात् तत्स्थलेऽपीग्रहणं कर्म
धम वपारस्य रहेत्वर्थकत्वात् यदि त्वत्र सर्वोक्तिकृतस्थैल्पेनानुसारेणासर्वत्रेकांस्थानित्वं परिशिष्येत
तत्र प्रतिपत्त्राव सन्तोङ्गोरवम् भिन्नं इत्यादावित्वलक्षणत्वाभावात् गुणानिषेधानुपपत्तिश्च यदि तु
कोः सित्वज्ञापकात् इल्लक्षणत्वाभावे पिलघूपधकगुणानिषेधः ॥ ननु गुणमात्रसत्तोऽले गमावन
इत्यादावोर्गुणादवस्य निषेधो कल्पते नहि तत्र इपेरुपालाघवापदो पास्थितिपक्षएव स्वीकृतयत्नम तदप
वादपक्षेपि अनु हभुरित्यादिवत् अनेपित्त्तुः पर्ययेविभुः इत्यादावपित्तुक्तिचेतिगुणाः स्यात् भवतीत्यादिवत्
इहतेत्यादावपिसार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणाः अग्नेर्शतिवदितिवदनिषिद्धत्वादावपि ह्रस्वस्य गुणो
इतिसंबद्धिगुणास्स्यात् अन्यत्र इतिवदनिचित इत्यादावपि उक्तिचेतिगुणाः स्यात् कर्णदितिवत्स्फती।

सि·सु·धा· स्यादावपि अतो ङिः सर्वनामस्थाने योरिति गुणः स्यात् अन्तय इति वर्त्तमाने च इमा दावपि घेर्ङितीति गुणः स्यात् वा
१०२ अव्ये इति वर्त्तमाने अत इयादावपि ओ गुण इति गुणश्च स्यात् तथा च वार्त्तिकम् इग्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुका
र्द्धधातुकह्रस्वाद्योः गुणो यत्तेस्य प्रतिषेधे इति ह्रस्वादिति गुणास्मिन्विहितानो बहुव्रीहिः आदि पदं जसि चेत्यादि गु
101 णमात्रपरम् तथा च तदुपवादे पद्धा उच्यते प्रसङ्गवारणाय नन्यस्ये को गुणो न भवतीति वचनान्तरं क
र्त्तव्यं स्यादिति तात्पर्यकम् ननु अत इति ह्रस्वसेत्तसन्नुच्छिन्न सि गुणाद्यो अतो ङिति च गुणः स्यात् निर्दिष्टस्थानिक
त्वात् कथं इकपरिभाषोपस्थितिः अग्निचित इत्यत्र [illegible] इत्यादिप्रसङ्गापरिहारेऽवनातिप्रसङ्ग इति चेदत्रा
हुः आद्ययोर्ह्रस्वेनाविशेषणात् नचात्र परिभाषोपस्थानमेव दुर्लभं तस्यानियमप्रसङ्गे नियमार्थत्वात्
अकारस्य गुणप्रसक्तावपि वर्त्तमानान्तराभावेन तदितिविरहात् इतिवाच्यम् ह्रस्वस्याङ्गविशेषणात् तत्पाद इको गुणः
स्यादिति सूत्रार्थः स्यात् तन्तश्चाग्निचिदित्यादौ ह्रस्वान्तत्वाभावादति प्रसङ्गाभावेऽपि उपगो इत्यादावकारादेरपि राम·
गुणः स्यात् यद्वा ह्रस्वाङ्गयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरासार्थं मङ्गपदोत्तरषष्ठ्याः स्थाने योगविभागेनापा १०२
ऽनेन स्यापि गुणासिद्ध्यर्थम् इकपरिभाषोपस्थितिः स्यात् तथा चाङ्गस्य च इकः [illegible] विशेषणात् आ

यस्याङ्गावयवत्वं तन्नस्याभेदः संसर्गो इति विशेषः तत्र चाङ्गावयवस्य इकस्तदभिन्नस्येको गुणः स्यादित्यर्थः तथा च इकत्व
स्य ज्ञातत्वेनानयोरतिप्रसङ्गः सुघटः एवं च योऽनित्यत्वाङ्गावयवस्य इत्यभिन्नस्येको गुणः इत्यर्थे ऽर्जुनोऽत्र
ङ्गाङ्गावयवस्योकाराभिन्नस्येत्यर्थः अभिचिनोत्यादौ तु चर्तोनिष्ठेव घिसेत्तानन्तु पदनियमाभावात् पक्षे ऽपि ऽनिती
स्यादिति प्रसङ्ग इति नन्वङ्गावयवस्येको गुण इति पक्षे भेदो नोपादानमपि गुणो सिद्धपुगन्तलघूपधस्येति नियमार्थं

अतिप्रसंगः

तथा च इञ्जिनपादौ न दोष इति चेन्न अत्राहुः यदि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्लघूपधस्यैवेति नियमः तर्हि इकस्य
स्य गुणो ऽर्जुनो इत्यत्र दोष एव न हि तत्र गुणः सार्वधातुकनिमित्तः अथ लघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरे
वेति तर्हि इहितादिष्वादेशे दोष एव न ह्यत्र गुणो लघूपधस्य न च नियमहुये नतिस्तारः एकस्मिन्वाक्ये लाभात् अथा
स्त्वादिकमाश्रीयते तथाप्यनेनिजुरित्यत्रातिप्रसङ्गः लघूपधाङ्गस्य सार्वधातुकस्य तत्र सत्त्वात् हेडु हुडु
वित्वः हुडुयइत्यादौ नाल घूपधत्वाभावात् तत्रापि प्रसङ्गस्य सर्वथैव दुर्वारत्वाच्च तस्मात् इत्यवाद्पक्षो दुष्ट
एवेति स्थितम् अत्र च इति ... गाधि तेन प्रत्ययेनाङ्गमेव विशेष्यते इति जुक्तादोषप्रसङ्गः यदि तु प्रत्ययेन ... यमा
णोऽनन्तु साधितोऽङ्गविशेष्यते यथा अतिप्रत्ययपरस्य जुसादिपरस्य चेको गुणः स्यादिति एवं च ङिः सर्वथाप्य...

सिं. सु. भा. नामस्थानपरस्पेकस्य इतानाबपदस्येत्यर्थः तथापि तिनं कोपि दोषः इत्यर्थः तर्हि परस्य अंगप्रभपयोः परस्परमुक्तिताको
१०२ संभवात् न चांगस्य विशेषणता पक्षत्वेन तत्र इचयापि तथाप्रत्ययस्य विशेष्ये इके वान्वय उचित इति वाच्यम् विशि
ष्टस्यैव विशेष्ये इत्यन्वयात् सर्वनामस्थानपरं यद् इदं तदंगे तत्स्यैव पदस्येक इति अन्यथा एकत्वादेरपि इदं घन्वया
102 नापत्तेः स्वसमवायिसंयोगेन तद्गुणस्य स्वान्वयापत्तेः अथ लक्ष्यानुरोधेन आकांक्षाकल्पनं इत्याद्यन्वयः कल्पेत तथापि
पदद्वयस्थिति दोषः सहकारितत्त्वविचारे दृष्टायोगे रवस्य दुर्धारत्वात् कथंचिदुपपत्तिमात्रकल्पनस्याकिंचित्कर
त्वात् प्रतिपत्तृणां पदत्वलाघवस्यैव पदस्य व्यवस्थापकत्वात् च एतेनमि इ इमिदिरित्यादि कल्पनाभिप्रायेणातत दोषः
पदेऽपि स्थितिकथनमप्यपास्तम् अथ सर्वविप्रतिषेधे नान्तोऽन्त्यपरिभाषाबाधिके यं एकपरिभाषेति कौमुदी या
वार्यसमर्थनात् इत्यत्र नच विप्रतिषेधे ... रेवठ्योर्वि प्रतिषेधः इत्युपरिभाषान्वेन अवकाशः नौत्वप
रिभाषानिर्मुक्तविषयाभावादिति न संभव इति वाच्यं रामेभ्य इत्यत्रैकस्य स्थानिन आदेशद्वयस्येव भेदमत्र राम. १०२
द्वयोः स्थानिनोरेकदेशस्याप्यसंभवात् असंभवमात्रस्यापि विप्रतिषेधपदार्थत्वादिति तन्न परिभाषाद्वयेनेकारे
इकारयोभिन्नविषयत्वाबहुरेव प्राप्त्याः ... संभवाय द्वयं स्यादिति ... छेदादिप ... विशेषात् ॥ ०

सापेक्षे संभवे बाधकं संभवतीति चेन्नुक्तपरिभाषान्तार्भेऽलोन्त्यस्येति इकारस्यैव गुणाः स्यादित्येतेन नाप्राप्तन्यायेन तद
पवादत्वमेवेति उत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधासंभवात् अप्रसिद्धविप्रतिषेधपदार्थकल्पनानुचितत्वाच्चेति तस्मान्न हो
पस्थितिपक्षएव श्रेयान् इक इति पदस्य जुसिचेति उपस्थाने एकवाक्यतया तदन्वयोत्तरं इकः अलोन्त्यपरिभाषानुवि
धावयोत्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं वा कोऽपि कोऽपि न यात अर्थवधानं इतरेतरान्वयो बहिरंगः अयोत्तरवाक्यार्थबोधं विना
नास्थानषष्ठीत्वनिर्णयाभावादित्याहुः ॥ नन्विन्निपक्ष विधिवाक्ये स्ववाक्तरं वाक्यार्थबोधाभावेन इक्परिभाषोपस्थितेर
प्रिदुर्घटत्वात् गुणादिपदमात्रस्य तदुपस्थापकत्वे स्थानिविशेषानिर्देशस्थलेऽपि प्रसक्त्यापत्तेः अङ्गस्य गुणः स्यादि
त्यत्र वाक्यार्थबोधे ... भावावगतौ ... न च तथापि ... स्थ्यम
स्थानिविशेषानिर्देशस्योपलक्षितत्वात् न चैवं सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यत्राङ्गस्येति स्थानिनिर्देशादिक्परिभा
षोपस्थितिर्न प्रसज्यते स्थान्यंतरजिज्ञासानुत्थापकस्थानिनिर्देशाभावस्य विवक्षितत्वात् न चैवं गुणपदादिक्परि
भाषोपस्थितिरिति ... विशिष्टस्यैव तेनाभिमतत्वात् अत एव गुणवृद्धी ... यत्र गुणवृद्धी विधी
येते इति व्याचख्युः एतेनानुवादे परिभाषाणामनुपस्थानादेव वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति नादेइक

सि.सुधा १०३ 103 पदानुपस्थितिसंभवात् प्रदर्शितार्थकथनमात्रं तादृशपाठं विधेयत्वाधिकरणस्योक्ताभावस्य लिंगतावच्छेदकतापालिंगको
से प्रवेश इति दिक् इति प्रायात् तस्मात्प्रथमभवानन्तरवाक्यार्थबोधः ततः इकृपरिभाषोपस्थितिः ततः इकृपदैकवाक्यतया
महावाक्यार्थबोधः तत्र तु प्रथमं विधिवाक्यार्थबोधः ततः स्थानषष्ठ्यां ऽलोऽन्त्यपरिभाषोपस्थितिः ततो विधिवाक्येऽन्व
तायाः स्थानषष्ठ्या ऽलोऽपि उपसंहारः ननु शाब्दमेकवाक्यत्वम् तथा चाग्रे तदवाक्यार्थबोध उभयोरप्युपजीव्यः नचै
वं भिदेऽङ्गत्यागोऽसि इकृपरिभाषाया एव बहिरंगत्वात् अलोऽन्त्यपरिभाषा एवोपस्थितिः स्यात् सामग्र्यम् स्थानत्वस्यादे
शनिरूपितत्वया तत्रोऽपि विधेयविशेष्यस्य लिंगोतर्भावावश्यकत्वात् आदेशविशेषानवगाहितः स्थानित्वस
वस्यानुपपत्तेः तत्परिभाषाप्रवृत्तेरनुपयोगित्वाच्च नचैवमपि इकृपरिभाषामात्रस्य तत्र प्रवृत्तौ नियामकाभावइ
तिवाच्यम् उक्तरीत्यान्तरंगबहिरंगभावाभावेऽपि अलोऽन्त्यपरिभाषापवाद-- त्वात् तावदपवादपरिहारपूर्वकप्र
वृत्तिकतया तावदपवादप्रवृत्तिनिश्चयं विना तद्विषयपरिहारज्ञानस्यानुपपत्त्या तदधीनत्वाद्धलोऽन्त्यपरिभाषा
प्रवृत्तिनिश्चयस्य तस्या बहिरंगत्वान्न पायात् एतेनालोऽन्त्यस्येत्यत्रापि षष्ठ्योपस्थितिपक्षस्वीकारे उभय राम. १०३
सामञ्जस्य इति निरस्तम् तात्पर्यस्य भाष्याद्यनारूढत्वाच्च केचित्तु [illegible] अग्रे [illegible] परस्येत्यत्रोक्तपदस्यार्थप
ना·

रत्वं न स्यात् तथा च समासनिर्देशो ऽयं व्यर्थः स्यात् ह्रीं पदमत्र समस्तात्र शब्दस्येत्वापत्तिर्भूत तत्राहुः परस्येत्यत्रा
पि पदोपस्थितिपक्षस्येव तेन वाच्यत्वात् पदद्वयाऽन्वयस्य वाच्यतया बहिरङ्गत्वानपायादित्याहुः अत्र प
दस्यार्थपरत्वानुपयोगात् न कोऽपि दोष इति वाच्यं तथापि तत्र इकोऽङ्गस्येति सामानाधिकरण्यापत्त्याप्य
त्वादिकृपदार्थस्याङ्गविशेषणत्वे इगन्तस्याङ्गस्येति वाक्यार्थे स्थानेयोगार्थकषष्ठीरूपलिङ्गस्याभावस्या
दलोन्त्यपरिभाषोपस्थितस्य च भिदं गुरा इत्यादौ तु इकान्तत्वादिकोऽमि इति सामानाधिकरण्यापत्त्यानु
पयोगाभि द्देश्यस्येक इति वैयधिकरण्येनान्वये स्थानेयोगषष्ठीरूपलिङ्गाभावादलोऽन्त्यपरिभाषोपस्थि
त्यभावात् अनन्त्यस्येव गुणप्रसिद्धि ४ न चात्र पीक इति स्थानषष्ठ्येवालोऽन्त्यपरिभाषोपस्थितिः स्यादिति वा
च्यम् तत्र कृइमस्योपस्थितनतरे अलोऽन्त्यपरिभाषोपस्थाने अङ्गस्य इक इत्यस्य इगवयवस्याङ्गस्ये
त्यस्य चार्थस्य बाधितत्वात् भिन्दस्य इत्का भावात् अङ्गस्य इकारस्य इगवयवत्वासम्भवाच्च इकः
स्थानित्वबोधे स्याहं न्यगाणत्वस्य गुणविधानेन च उपजीव्यविरोधात् अङ्गस्येत्यादेरवयवद्वारा अङ्गस्य
स्थानित्वनिर्वाहात्तोपजीव्यविरोध इति चेत् तस्मादत्र षष्ठ्यर्थनिष्ठसंबन्धित्वाविरोधिन्येव षष्ठी अलो
स्यात्

स्य परिभाषायां लिंगे इति सिद्धम्॥ ॥इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ ॥ॐ॥
सि॰सुधा १०४ न धातुलोप आर्द्धधातुके॥ धात्ववयवलोपप्रयोजक आर्द्धधातुकं निमित्तीकृत्य प्राप्ते इको गुणवृद्धी न स्तः। लो
लुवः पोपुवः मरीमृजः लोलूयादिभ्यो यङ् तेभ्यः पचाद्यच् यङोऽचि चेति यङो लुक्। तत्र सनाद्यन्ता धातव इति यङः
तस्य धातुत्वात् तदवयवयकारलोपनिमित्तमच् प्रत्ययं निमित्तीकृत्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः प्राप्तः स तद्
104 वचनेन निषिध्यते एवं चात्र निमित्तीभूतप्रत्ययेन तु निमित्ततावच्छेदकस्यापि ज्ञा अन्यथा धात्ववयवलोपे ऽव
त्वे गुणोत्वार्द्धधातुकत्वं प्रत्ययस्य निमित्ततावच्छेदकमिति निषेधाप्रवृत्तिप्रसंगात्। इह धातुपदेन तदवय
वेलाभृशीक मर्यघापिडुः एवं तन्नमन्यत इति हरीहूरं णो लोपश्चेति डुः शब्देनुपपदे इणागतावित्यस्माड्डुप्रत्य
यः धातोश्चलोपः ततो रोरीति उपसर्गस्य रेफलोपे ढ्लोपे इति दीर्घे चंद्र इत्यत्र समस्तस्यापि धातोर्लोपे वृद्धि
तथापि तत्र गुणादिप्राप्तिविरहेण तन्निषेधवैयर्थ्यात् धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीहिसमास इति पक्षे त्वयः कल्पाः सं
भवति आर्द्धधातुकग्रहणस्य लोपविशेषणत्वे निषेधविशेषणत्वे उभयविशेषणत्वे वेति तत्राद्ये आर्द्ध
धातुकनिमित्ते धात्ववयवस्य लोपे गुणवृद्धी न स्त इत्यर्थः तत्र ज्ञान्यानिमित्तयोरपि गुणवृद्ध्योर्निषेधाप रा॰म॰ १०४

त्यात्र ह्रस्वादित्ये: क्त प्रत्यये अनिदितामिति नलोपस्य क्त प्रत्यय परूपार्थ धातु क [illegible] निमित्तकत्वेन प्रदृढ इति आ जुह्लोनस्या
त्। तस्य उभयस्थानिकत्वेपि इक्स्थानिकत्वानपायात्। नचैक इतिसूत्रस्य आर्थविहितत्वाभावान्न निषेधः। उक्तर
त्र च शब्दबलात्तथापि इह शब्दस्य रूपपरत्वे मानाभावात् इक इत्यस्यार्थमात्रपरत्वात्। अन्यथा तु तृतीयपङ्क्ती
यमेव हूयते योऽयं नन्वत्र ह्रस्वे धातुःसाधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति पक्षे प्रथमोपगत क्त प्रत्ययापेक्षो नलोपस्य
न्तरंगः एवमुपसर्गेणापश्चात्साधने नेति पक्षे तु गुणस्यान्त [illegible] था सर्वथापि गुणो निरपवादः। असिद्धं बहिरंग
मन्तरंग इति न्यायेन गुणस्यासिद्धत्वपानिषेधान्तरत्वात् बहिरंगतयानिषेधस्यासिद्धत्वे गुणस्य निरपवादत्वा
त् सत्वं नास्मेवाय प्रसक्तेर्दोषः। किंतु मेघात इत्यादि तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणामेव दूषणामत्रापि बोध्यं इति केयटानु
सारिणः। हन्तृत्वानुपाधिनस्तु नाज्ञानेन तर्ये बहिरंगप्रकृतिरितिनिषेधाद्दसिद्धे बहिरंगमित्यस्य नेह प्रवृत्तिः।
द्वयोर्मध्ये एकत्र अज्ञानेन तर्यापेक्षायां असिद्धमिति न प्रवर्तत इति तदर्थान्तर। अत्र च आङुणो योर्वा पर्यस्य अन्तर्गत
त्वेन अज्ञानेन तर्यापेक्षणात्। अतः अर्द्धमित्यस्यासिद्धिः स्पष्ट इत्यसामित्याङुः। इहेत्यत्र न: परस्मिन्निति सूत्रे
विवृणि ष्याम: आङ्पूर्वक धातुकस्य निषेधे व्यविशेषणात्वे तु यत्कोसि निमित्तकेषां नलोपेस्तीति आङुं आकुकेनि

सि॰सुधा॰ १०५ 105

मित्ते केऽगुणवृद्धी न स्त इति स्यात् ननु चक्रीयी शद्रेदस्य स्मास्मिवि जुकिलोपोव्योरितियलोपेच्च उ गंतल त्तगो गुणोपिन
स्यात् तेले लोपे इत्यादि हेतापत्रेन निषेधव्यारणेन्तु गोरवं वज्यमा णाद्दोषश्च तत्रोहिनाउभयविशेषणत्वेन
तदेवगोरवं अर्द्धधातुकनिमित्ते यानुलोते अर्द्धधातुकगुणावृद्धीनस्तइत्यर्थक्तेपियत्रार्द्धधातुकसंज्ञं मिति
यलोपस्य गुणा दृश्य निमित्तं तात्रापि निषेधः स्यात् ननुभिदेरार्द्धतात्कर्मणिणिचिभिदृश्यइतिस्थितेभि
त्वासेरनि शतियकेनिमित्तीत्र्यणिलोपेकृते प्राप्य लघूपधगुणो ननु तद् ग्रिमाश्रित्यप्रवृत्तियमाणोलघूप
धगुणोपि न प्रवर्त्तेतेति भेद्यत इति न स्यात् शौधक्वश्च उभयोरर्द्धधातुकत्वात् न च प्रत्ययमात्रसापेक्षस्यगु
णस्यतद्विशेषार्द्धधातुकसापेक्षणिलोपापेक्षया तरंगत्वात्प्रागेव गुणः स्यादिति वाच्यं अकृतव्यूहपरिभा
षणयात् इत्र कृते णिलोपस्य अनिष्पमाणात्वात् या गुणनिमित्तस्यार्द्धधातुकस्य विनाशोन्मुखत्वात् उपज्ञा
तनिमित्तोऽप्युत्सर्गउपजनिष्यमाणेनाप्यपवादेन वाध्यत इति न्यायाच्च णिलोपेसतिधात्ववयवलोप
सेपत्या णतन्निमित्तस्य प्रवर्त्तिष्यमाणत्वात् केचित्तु अकृतन्यायोपक्षत वृहन्यायएवात्रभूत अपवाद. राम १०५

विषयाभावस्यापि निमित्तकोटिप्रवेशादित्याहुः । तस्माद्गतो लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके निमित्ते गुणवृद्धी न स्त इत्येवा
र्थः । लोपगुणाद्योरेकार्द्धधातुकमात्रनिमित्तकत्वोल्लाभादित्यभिसन्धिः इत्यलम् । अत्र यद्यपि पदोपस्थितेः पूर्ववाक्या
त्वेनात्र निषेधप्रतियोग्याकांक्षायां तस्या एवान्वययोग्यत्वात् पत्योकेच्छले इक् पदं नोपतिष्ठत इति सूत्रार्थः स्यात् तथा
च लोलुवादेर्गुणनिषेधो न स्यात् । अग्नुरभेद्यत इत्यादौ व्यञ्जनस्य गुणस्यैवाप्रसक्तेः न तथापि पदोपधीयेवी
टाद्दति सूत्रस्यात्र इक्पदे पदोपस्थितिनिषेधकत्वे इक्परिभाषाऽलोऽन्त्यपरिभाषयोः फले विशेषाभावेन यदि
पस्थितिनिषेधस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽत्रापि पदोपस्थितिर्नैव निषेध्यत्वम् । किन्तु योगविभागोऽकाप्याभवति इत्यस्यो
पस्थितौ गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थः ४॥ ॥ धातुलोप इति किम् ॥ १ आर्द्धधातुकस्यैव विहितप्रतिषेधकत्वा
इगस्याविकल्पो माभूत् । आर्द्धधातुके इति किं । तोतोर्भि मोमात्रीत्यादौ सार्वधातुके शपि पिपरेराल्लोपः इति छो
र्लोपात् तत्रापि वाच्यस्य लघूपधगुणस्य निषेधो माभूत् । नेफामरयोः छकारवकारलोपः स्यात् च्छ्वोः श्ला
दावनुनासिकादौ च प्रत्यये परे इत्यर्थे इदमुदाहरणम् । यदा तु तत्र कलादाविति यस्य च किं तु न विशेषणं तदा इ
लिपस्त्रहुतनोतोर्भिषादि तत्रानुनासिकत्वादि प्रत्ययपरत्वेन तत्प्रवृत्तेः इक इति स्यात् न विशेषणं नि

सि॰कुधा १०६
106
हिंसाः किम् अभाजि रागः इत्यत्र भञ्जिरञ्जिभ्यां चिणि अयमोपकृतयोः भञ्जेश्चिणि वा अजेरभावकरणयोरिति नलका
रलोपे कृते अत उपधाया इति वृद्धिनिषेधो माभूत् इत्येतदर्थमर्थमपर् यङः ताप च गेः पापच्य इत्यस्मात् ण्वुलि यस्य
हल इत्यनेन न हलः परस्य यस्य लोपविधाने आदेः परस्येति परिभाषया परस्य यदुद्दिष्टं तत्तस्यादेर्बोध्यमिति
र्थिकया अंजनमात्रस्य लोपे अतो लोप इत्यकारस्य पृथग्लोपे अचः परस्मिन्निति पूर्वलोपस्थानिवद्भावे धात्वका
रस्य उपधात्वव्याघाताद् वृद्ध्यभावे पापचक इति रूपं यद्यपि किंतु समुदायलोपस्वीकारेण अजलोपस्य
स्थानिवत्त्वाभावात् भवत्येव वृद्धिः पापाचक इति इत्येतत्तु कारणत्वाभावात् प्रवृत्तानिषेधस्यापि तत्राप्रवृत्तेः यथा
नोनावेयमत्रेति अत्र भाष्यकृता इदं सूत्रं नारब्धमेव यङ्लुक्यपि यस्य लोपस्वीकृतस्य स्थानिवद्भावेंगस्य हृगं
गत्वाभावादेव गुणवृद्धिविरहसिद्धेः न च यङो णिचि वेमिलुक् येन नाप्राप्तिन्याये नातो लोपस्य बाधकः स्यादिति वाच्य
म् हल इत्यत्र यस्येति योगविभज्य अतो लोप इति चानुवर्त्य यशब्दाकारस्य लोपविधानेन अंजनमात्रलोपस्य राम॰ १०६
यङो णिचि लोपे तद्विधेयतया गतार्थत्वात् अकारलोपो यकारस्य लुगिति विषयभेदेन नाप्राप्तिन्यायाभावात् सर्वत्र
लोपस्य स्थानिवत्त्वेनैव निर्वाहाद् इति सूत्रे यथार्थमेव न चैवं कृष्णो नोनावेद्वम इत्यत्रैवेनावेयस्य वृद्धिः स्यात्

एवं पापाचकेऽप्यापि न स्यात् अल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घाभावात् अर्किमित्यत्र कस्येव लुको व्यञ्जनमात्रप्रतियोगिक
त्वस्वीकारात् यस्तु चकारो बहुलग्रहणेन अत्राप्ययमिति केचित् तेऽपि यङोऽलुकि सत्वं नैमित्तिकत्वादत्र सयोगे
प्रागेव प्रवृत्तेः प्रापयोपदप्रवृत्तिकाभावाद्बहिरङ्गे भपोऽल्लोपादिष्विपाभं गावात् सत्यस्मु द्वाय प्रतियोगिक एव
तस्य च न स्थानिवद्भावः अचः परस्मिन्नित्यत्र स्थानिवद्भावविधानात् अथैवं गुणावुद्ध
योरपि न स्तुः अकारस्य स्थानिवत्वेऽप्यपापयस्याप्य बहिरङ्गपरत्वाभावादिति चेत् अत्र केचित् इयं स्थानिवद्भू
ते मकारमेवाश्रित्य तत्र उवर्णद्वयोर्नतु पत्याय इत्वं तन्निमित्तीभूय उद्गुणोऽनयङ् व य वस्य केवलाकारस्य
प्रापयत्वनाश्रीमिवायमर् यकारलोपानन्तरं तस्यापि प्रापयत्वात् न च यकारस्थितिकालेऽकारस्य प्रापयत्वाभा
वात् यकारापत्याप्रागेव लुक्त्वयायकारलोपोत्तरमपि प्रापयानन्वयात् कथं तस्य प्रापयत्वम् स्थानिनि
ष्ठा पत्ताभाव प्रतियोगितावच्छेदकस्यातिदेशेनापि अल्लोभादित्वाभ्यम् सम्भवमात्रेणाप्यतिदेशस्वीकारात्
यकारलोपात् य घ का रलोपोन स्यात् दातस्य स्यादेव प्रापयत्वं इति योग्य तथा लुप्तेऽपि तत्र सम्भावितस्य प्र
पयत्वस्यातिदेशे भाधकाभावाभावात् व रेति अवश्ये हलिङ्ग येङ् नाघाते ईश्वि अतोलोप इति लोपो व्योर्वलीति
च अल्लोपयलोपयोः सतयोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाकारनिमित्तीभूय प्राप्त आकारलोप इति लोपा

सि. सुधा लोपो माभूदिति अत्र तत्र स्थानिवद्भावनिषेधात् स्थानिनि निर्दिष्टस्येवातिदेशो तु अकारस्य स्थानिवद्भावेपि प्रम
१०७ याभावे तु न रामाऽऽधात् कत्वाभावात् वरत्रमयस्य यान गादित्वाद् दकारेणाप्य व धानाद्धलो पस्येवासत्कत्वाणाद्देय
र्थ्योपयो ८॥ अत्र लरदन्नाद्य ८॥ ऊत्वदीर्घ्योनेयुः इयङुवङोः घौऽहू नयोः लघूपध गुणो दुर्धरः तत्वाल्लोपस्यस्था
107 निवद्भावने उकारस्योपधात्वाघातात् इतिवाच्यम् उकारस्यानादिष्टत्वाद् दचः पूर्वत्वाभावात् अल्लोपानं
तरमेवोवङः प्रवृत्ते ८ तथा ऽऽगम हन जन गम हनेत्युपधालोपः स्यात् यदित्वजङितिनिषेधः ८ नहि स्नीदृशा इत्यत्रा
त्र दृशोऽङिति गमाः स्यात् दे घ इत्यत्र दीर्घ उत्वोक्त ऊवीति युरुस्यात् सनीसंसो दनीधंस अनिदितामिति लोपः
स्यात् यायाः वावाः इत्यादे आतो लोप इत्याकारलोपः स्यात् तस्मात्स मुद्दा यल्लोपस्यास्वीकारस्यावश्यकत्व
वा त्तु कैकोवा दिसिद्धये सूत्रमारभ्यमिति यत्तु स्थानिवद्भाकारस्य अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्वात्स्थानिवद्भा राम
वान्नगुरागमसंग इति तन्न स्थानिद्वाराऽवङोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वेऽपि उकारस्यातथात्वात् लोलू इत्यस्यामव १०७
स्थायां कुकारे इत्यस्य अकारात्पूर्वत्वस्य उवङः सभवेपि तस्यात्रकस्यासिद्धेर प्रवर्तनीयत्वात् उकारमात्रस

त्वादेशत्वपर्याप्त्यनधिकरणतावच्छेदकानतिप्रसक्त्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य तस्मिन्नति देशयोगात् यदप्युक्तं सर्वेत
र्थपदादेश इत्यन्वये नार्थवत्त्वेन स्थान्यादेशभावविभ्रमात् उपड्कृतावालोप् इत्यस्य स्थाने लोप् च इत्यादेशः
सस्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्वत्व तस्यागुणाद्यभावालोपालोप इत्यादेशे कर्त्तव्येऽल्लोपः स्थानिवदिति प्रक्रमे वैयर्थ्य
तदप्यसत् तथा सति लोलूय इत्यस्य स्थाने यलोपाल्लोपशब्दावालोलू इत्यादेशपर्यवसाने विशिष्टस्यैव स्था
निकोटि प्रवेशादेकानापेक्षया स्थाद्यनुष्ठानकस्यापि पूर्वत्वस्य दुर्लभत्वात् वस्तुतस्तु स्थानिष्ठानकमना
दिष्टादचः पूर्वत्व मात्रित्य स्थानिवद्भावो निर्बाध इति तत्रैव वक्ष्यामः॥ यदप्युक्तं॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधाविति
ति परिभाषया पडवढि दृष्टेन गुणाप्रवृत्तिरिति तदप्यसत् अदीयलोपश्च इत्यादेशतयाप्यसिद्धेः॥ ॥ थाहि॥
यत्र संगानवीति न्यायेना कृतावेधातुका योसिति दीर्घे नाभिव्याप्तेलुक् ततोल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेपि चे
दीर्घातो वृद्धाद्यन्तस्थान्यकारमन्मस्यन्त्वालघूपधमङ्गं अस्य यप्रत्यये उपान्त्य इति लघूपधगुणः स्यादि
त्याशंक्य नैतत् गत्वेन इयङ् वङ्नोन्नाह प्रतिनितिस्वयमप्युक्तं यस्मिन्नङ्गकार्ये सति वेगांगकार्यमन्यस्या
प्नोति तत्र छत्तेतन्त भवति इतीचोक्तपरिभाषार्थः तत्रात्र लघूपधगुण उपडि सत्येव प्राप्नोति पूर्वमपि

सप्त्ध। १०८ 108 तत्राप्तेः यदपि संगमहमस्तोपधालोपो नापादनीयः ङ्गनङिः इतिपर्युदासेनाङः सहलोप्यमाणा आदेशाद्विधा
नाद्दितिातन्न तत्र प्रसज्यप्रतिषेधस्यैव कृत्यकत्वात् नञ्ङिति स्वयमेव व्याख्यातत्वाच्च। अन्यथा लुप्यमाना
लस्यैवानर्थकत्वस्यापि तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्वीकारापत्त्यानम्भ इत्यादेरप्यधा
मपुत्रहलनत्वचनादावपुत्पधालोपानापत्तेः स्वाभाविकाजादित्वस्यापि तथात्वापत्त्या उगमुपदेशमात्रवृत्तिन
दनापत्तेश्च भेदप्रतियोगिवृत्तीनां तत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तानां धर्माणां मध्ये लुप्यमानत्वस्यैव भेदा
नुयोगितावच्छेदकत्वमित्यत्र नियामकाभावात्। यदप्युक्तं देवदत्तस्य चदिङः इमनुबन्धनिर्देशात् कुडागमप्राप्तिः
तदुक्तं श्रिपाशपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च। यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि॥ इति तदप्यसत्। अ
त्र यङ्लोपप्रतियोगित्वेन निर्देशात् किञ्चित्स्य कार्यं न भवतीत्यर्थप्रतीतेः निमित्तकोटिप्रविष्टस्य का
र्यान्वयित्वात्। प्रवेशश्च सांज्ञादन्यथावेमन्यदेतात् अत एव स्तुपिङः तभिनित्वस्वेस्यत्न तदुक्तो प्रत्रातद राम। १०८
त्यलत्वाभावे केवलानामेयङ्कृत्तां तानां संज्ञापर्यायाभिद्दिमादीनां संज्ञा न स्यात् अधातुरितिनिषेधाद
र्थवत्त्वं त्राप्रहत्तेनापिक्रियावाचितानाम् लुप्यमाना यादिस्पनंतरं केपरेनोभावम् नापिप्रमपत्त्व्हाशे

तस्मान्नोति प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति ननु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि न स्यात्का
र्यित्वेन वचनशतेनापि शक्यमिति श्रेयस्तु भिन्नेति · सिद्धिवत्प्रत्ययलक्षणमिति पदं विशेषणः · श्नि पम्पादिलोपकस्यापि स्यादिङ् · न
कार्यविधेयत्वात् तत्र सकारादिस्त्वेक ग्रहणं तत्र हंसे न तन्निर्देशावेक्ष्य वेदतत् एतेन धाङ् इत्यत्र वंधानिर्देशो
यङ्लुगन्तेष्वर्थ इति तत्र हन्तेर्नस्तोके दत्रापत्तावुक्तिहो ब्रोफ्रावनम प्रपातोक्तेः प्रत्ययान्तस्य संबंधि युडागमयार
णार्थमाया सूत्रोक्तत्वात् यङ् ववव प्रकारमाश्रित्य पाञ्चतदापादनस्याविद्युत्क्वात् नन्वेवमपि यङ्कार
माश्रित्य प्रदपतीर संगतेर्यदीङ् परस्याजादेः किन्तु आर्द्धधातुकस्य युटैर्यविधानाद्धस्यापि पङ्कार्यत्वा
न पायात् स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति चेत् सत्यं भवदीयस्याश्रितपायापे त्वात्स्ववचनोपन्यासस्याप्यस
ङ्गतिनादिवत्स्यात् · भिन्नार्णां त्वत्र माश्रय वस्त्रत्लोपानंतरं यत्लोप इत्यत्र मानाभावः लुकः सर्वापेत्यार
ब्धत्वमिति स्वीकारात् अतर व गोमतिप्रिय इत्यादौ सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सोर्लुगेव ननु हलन्त्यादिलो
पः प्रत्ययलक्षणोन नमुमाहिप्रसङ्गात् इतिसिद्धान्तः न च प्रत्ययस्य यङ्कारेणाव्यवधानात् कथं सर्वेषां

सि॰सुधा॰ गुक् इति वाक्यं निर्दिश्यमानावच्छेदकयज्ञावच्छिन्नापेक्षस्याव्यवधानस्य सत्वात् योगविभागसामर्थ्यात्तु सलोपोव्य
१०८ वधानमात्रे पर्यवस्यतीत्यभ्युपेतम् । वस्तुगत्या यत्र कार्यविश्रामस्तदपेक्षस्यैवाव्यवधानस्योपादाने तु क्ङिति
ष्वितिसूत्रारब्धकैयटग्रन्थविरोधात् स्थानिवद्भूतेनाकारेणाव्यवधानात्तथापि कथमिति तुल्यत्वाच्च । अपितु
109 तमेवाव्यवधानं वचनप्रामाण्यादाश्रीयत इत्येवं तर्हि यलोपस्य यत्ननिमित्तकत्वं कुतो निर्णीतं अचीति स
प्तम्याः सतिसप्तमीत्वेनैवोपपत्तेः । अतो लोपस्य तु स्थानिवद्भावार्थं यत्ननिमित्तकत्वस्वीकार इत्येवमभ्युप
गमनं विनापि परसप्तमीत्वस्वीकारे प्रमाणाभावात् । लोलूयतः इत्यादावपि यकारलोपोपपत्तिं नाम तदर्थम
परसप्तमीत्वस्वीकारात् । न च तथापि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानं दुर्वारमिति वाच्यं आतो लोप इति सूत्रे क्ङितीत्यनु
वृत्तिपक्षे क्ङित्सूत्रीयलोपो न स्यादित्यादावयं सतिसप्तम्याभाव्यसमाधानात् । न च तत्सर्वं पक्षाभिप्रायवशान्नमा
त्रं परत्वाभिमतसप्तमीस्थलेऽपि सप्तम्याभावस्वतन्त्रत्वात् । परत्वार्थकसप्तम्याविशिष्टविषयभावात् । इको
यणचीत्यादावपि निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थानप्रसंगात् । सत्यं तथापि विषयसप्तमीत्वस्वीकारात् । तत्राद राम॰
नुपस्थानस्यापि सिद्धान्तसिद्धत्वात् । तथा च भूयमाणानामादिशतायामेव यङ्डापत्तिः । न चाद्यपक्षे यालोपस्यैव बहू १०८

ईत्र इमितिरितिवाच्यं ऊ.दु देशेन विहितस्य युडागमस्यानवकाशत्वाभावत्वसत्वात् ॥ दीड: परस्याजादेर्ङितःक्याडुधातु
कस्यान्यस्य दुर्लभत्वात् न च डिअदायंश डुकारार्थं एतेति वाच्यं सन्निसंभवे केवलेनोकारार्थत्वस्य दुर्वचत्वात् अतएवा
ऽ इत्वादृहपरिभाषाया अपिनावतारः कार्यिणोनिमित्तत्वाभावा नन्वेवं जेड़ीय इत्यादौ गुणोपि स्यूयमाणानाङ्गा
यामेवापाद्यतां कोष्ठानिवृत्तमकारमाश्रित्य तदापादनेनेति चेन्न सत्यं सार्वधातुकेत्यादि गुणस्य क्ङिति
ति निषेधात् लघूपधगुणस्य तु तमाश्रित्यापादयितुमशक्यत्वात् तमादायैव लघूपधत्वसंपत्तेः ४ अन
योनन्यत्र चरितार्थतया तत्र लोपस्यैव प्राथम्यापत्तेरिति वैलक्षण्यात् । अहन्मनुसराम: यत्तु व दीति यस्य हलः इ
ति लोपस्य त्वयाप्यवयवमात्रप्रतियोगिकत्वं स्वीकृतं तत्र यद्यपि देयाक इत्यत्र युद्गस्यादिति नापादनाहे ह
ल: परत्वाभावे न यलोपानुपपत्तं देदीयक इति नूपाभ्युपगमात् सनीस्त्रसक इत्यादौ न लोपि सर्वसंमतत्वा
देवनापाद्य: यायायक्रोवावायक इत्यादौ स्वावातेलोपोपिनापाद्य: यलोपविरहे णाऽङाति स्किङ्दार्धधातुकपर
त्वाभावात् तथापि गमेर्यङ्ः नातरावुलिजे गमक इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावो यथा तथा डुण
धालोपोपि स्यात् अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि स्वीदृशक इत्यत्र अटड्ढोऽनिग्युतः स्यात् अथा

सि.कु.धा ऽगा ष्ट त्वपरिभाषया संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा समाधानं तर्हि यङ्लुक्यपि सनीस्रंसद्ध्वंस इत्यत्र नलोपो यथा
११० बाधा इत्याह्वा वातो लोपश्च न शंक्यः समाधानस्य तुल्यत्वादिति तद्धि चिन्त्यं यस्य हल इति लोपेपि संघातप्रतियो
गिकत्वस्यैव स्वीकर्तव्यत्वात् न च हलः परस्य यस्य लोपः स्यादार्धधातुके इत्यस्य आदेः परस्येति परिभाषया
110 यावंतं तन्मात्रे व्यवस्थापितत्वात्कथं समुदायलोप इति वाच्यं येन नाप्राप्तिन्यायेन यङो चिचोति लोपस्यातो
लोपापवादत्वात् नवापि तत्र कथमवयवलोप इत्यस्य तुल्यत्वात् न चोक्तयोगविभागेन निर्वाहः अत्राप्य
तो लोप इत्यस्य दन्त्यप्रत्यनुवर्तस्य अकारान्तस्य यस्येति व्याख्याने विशेषणता सामर्थ्यादादेः परस्येति न प्रवर्तेत
इति समाधेरुक्तत्वात् व्यंजनाकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा द्वयोर्लोपविधानसामर्थ्यात् तदप्रवृत्तेर्वापि च स्लु
क्यत्वात् यस्येति संघातग्रहणमिति वामनग्रंथदर्शनाच्च वैभिक्षिता मनीमदीता इत्येत सूत्रोदाहरणता
ख तथा प्राचीनलेखनस्वारस्याच्च प्रकृतनिषेधे इकः इत्यनुवृत्त्याया पाचक इत्यत्रापि उपधाया इति हेतुर्नीयनिषेध राम ११०
इत्युक्तत्वाच्च यङ्लोपस्य संघातग्रीतियोगित्वं विना तत्रोक्तवृद्धिप्रसंगस्य दुरुपपादत्वात् यत्तु यकारा

सर्वसमुदायान्तर्गतस्यैवयवकारस्य लोपो न त्वत्र यी इत्यत्र यीदिश्यादौ केवलस्यापीति वामनवाक्यव्याख्यानं तन्नि
र्दिष्टेनादेशत्वस्य वा तृतीयत्वाभिमतेपि सत्वात् लोपप्रवृत्तिवेलायां तथात्वस्य संग्राह्यत्वभावात् तन्मते
यतो लोपस्य प्रागेवोपगमात् हल इत्यत्र तथा व्याख्यानस्य च पदकृत्य व्याख्यातो नास्तु वा इमान्त्र तया तत्सम
तत्वाभावात् अत एव प्रकाशकारैर्यस्येति लोपस्यावयवलोपत्वे यङ्लुकोवयवलोपपक्षे हल इत्योक्ते दोषा
न तिदिश्येप संहतं तस्मात् सूत्रस्थापयितुं प्रवृत्तेर्लुकोवलोपेपि समुदायस्य हीति नेष्टव्या उक्तं प्रक्रियावामनवा
क्यं लोपपक्षेप्यह इदं तादृश्यं यथोपमर्दार्थमेव प्रवृत्तत्वादिति तेनोपि यमभिप्रायः हल इत्यांशोत्र योपमर्दे यस्येति लो
पस्यावयवलोपत्वे तात्पर्याभाव इति व्याख्यानं उभयत्राप्यवयवलोपतादिन्नातु इत्यत्रापि वोपमर्द इति एतेन
पार्पच क इति यङ् तातालुलि इद्धि भीष्यविन्दुक्तोपपास्तं एतत्सूत्र प्रत्याख्याने भाष्यतात्पर्यमिन हे यस्येति संघा
तलोपे अल्लादेशस्य स्थानिवत्त्वविनहोद त उपधायाः शीघ्रकुं सत्त्वात् एतावता अध सतो इत्य हल इत्यालाभावा
त्प्रर्गीत इकुं लिङ्ग अचः परस्मिन्निति सूत्रेऽनाश्रीयमाणायां प्रक्षेते स्थानिवद्भावहीतिपरे न प्रत्यांत सूत्रे द्वि
र्वचनवद्ये यलोपानां ग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्येवर्णिते: आश्रीयमाणायां प्रसक्तौ इति परेहि द्विर्वचनेन चीति एवं

सि॰सुधा ११२ दृष्टेनतत्सहशास्यहलन्तस्य अयशांदृत्वत्वं यतेत्वाकारलोपेविधीयमाने प्रक्षीतिनाश्रितैऽथिचिकुःनीमितत्वकथं
वर्तेतेऽवृत्तत्वस्यमापाद्यते इत्याशंक्यकैयटेनोक्तंयङःएवसमुदायस्यप्रत्ययत्वंनतदवयवस्याकारस्येति अत्रा
दोत्रापयेन्याकारलोपस्यविधानादत्राप्रसंगएवेति तथाचात्रकथंनदावन्ययतुवङःकथंवासंभावितस्या
।।। प्यतिदेशइस्यत्रभाष्यकारादीनांतात्पर्यं अपिचअंगमहत्पाद्यनुपपालोपादीनांङिःत्वोपजीवितामापादन
मुभयेषामप्यनुपपन्नंङःकारस्ययङःसमुदायानुबंधत्वात् अकारमात्रस्यस्थानिकत्वाविपितस्यअङःत्
पत्ययादुर्लभत्वात् अतएवनमाधेइत्यादौरहित्वेचीत्येवारद्धिर्नस्यात् अंतिदीर्घतैनेवोक्तमित्यवधेयंकिभा
वनीयमितिदिक्॥ ।।किङितिच।।इग्लक्षणाद्धिप्राप्यमाश्रित्यतेतस्यभित्त्वेकित्वेङित्वेचसति
नस्तः [illegible]कस्मात्पूर्वंचत्वेनगकारस्यापिप्रत्येक्षेखात् यत्तुकि[illegible]दकंनिमित्ततपाश्रित्ययेप्राप्नुतइतिव्याख्या
नतच्चिंत्यं निमित्तादिपदान्वयिपदज्ञानस्यबोधेप्रकारतयाभासमानस्यधर्मस्यनिमित्ततावच्छेदकत्वेन राम
प्रतीतिनियमात् दंडःकारणतामित्यादौदंडत्वादेःकारणतावच्छेदकत्वस्यघटःकार्यमित्यादौघटत्वादेः ११२

कार्यतावच्छेदकत्वस्यच प्रमयात् । अन्यथा तादृशाशकाकारणत्वाघग्रहापत्तेः तन्त्र्यकित्वाघवच्छिन्नकारणता
तानि प्रकार्धित्वस्य गुणाद्युभ्द्योः शब्दविषयत्वे एतेरप्रमाणत्वापत्तेः तत्र शास्त्रस्यापि तात्पर्येति भोऽशियगुणा
यगुणावच्छिन्नत्वापत्तेरित्याहुः तावत् । भित् । अशिक्षुः ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः कित् । क्नुं क्नुवान् । ङित् सिच्
तः तुजुनः सार्वधातुकमपिपदितिङिच्चं इग्लक्षणौ इति किं लेगवायनः मेद्य गुणा इति निर्दिष्टस्थानिकत्वा इकः पु
गुपस्थितः स्याफकः किन्त्वेपि तन्निमित्तको गुणो यथा स्यात् अत एव कामयते इत्यत्र कमेर्णिङो निषेधाभावान्
मन्तन्त उपधाया इति वृद्धिर्धात्वकारस्य भवत्येव । अभिप्रेति किं छिन्नं भिन्नं भिनत्ति लघूपधगुणोपि यथा
न स्यात् । अत्र इक इत्यनुवर्त्तते गुणावृद्धी इति च तत्र क्ङिति मनेन इको विशेषणात् क्ङिति परतो य इग्लक्षणा पृथे तस्मिन्
मित्ताद्धि पूर्वस्येति परिभाषोपस्थितो निर्दिष्टशब्दस्याव्यवहितोऽर्थ इत्यर्थकतया भिनत्तेर्न मित्यादौ कि
ताव्यवहितपूर्ववर्त्तिन एव इको गुणनिषेधः स्यात् ननु भिन्नं भिनत्तेर्हि इकारेणाव्यवहितत्वान् तस्मात् क्ङि
तीति गुणवृद्धिनिरोधमेव । ततश्च नेयं परसप्तमी क्ङिति परे गुणावृद्ध्योरविहितत्वाद्वन्यथाविकल्पापत्तेः । किन्तु
निमित्तत्वमात्रे तद्युगान्ते । अत्र व्यवधानेन लघूपधे व्यवधानेनेमित्यथात्रापिगुणो न अत्र वादस्य पथा त्री

सि·सुधा ११२ प्रयत्नत्वनियमात् । निमित्तत्वमपि सार्वधातुकत्वाद्यन्तानिष्टः धोः श्रूयमाणो न धर्मेण किं तु दृष्टेनिषेधसामर्थ्या
द्धिवाक्येन तदन्वयेन च । यद्यपि निमित्तत्वे सप्तम्यर्थे विशिष्यनोक्तं तथापि किंतु निसतिप्राप्ते येऽगुणा इष्टाद्वि हीति संबं
112 धे अर्थात् तत्र तस्य निमित्तत्वं पर्यवस्यतीत्याहुः । श्लोकस्थ यथा हि स्यादिति वि वाचि देशमात्रमानं अन्यथा व्यवधा
नेन गुणनिषेधाप्रवृत्तौ तदर्थं कित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । वस्तुतः किंतु नीत्यत्र विशेष्याकांक्षायां पूर्वसूत्रस्थार्द्धधा
तुकपदेन नित् ङ् । शि ङ् । न्ताने सति धात्वधिकारप्राप्यत्वेन रूपेण तत्समर्पणेऽपि विशिष्टस्यात्र विशेष्यत्वस्वीका
ने सार्वधातुकमपि दित्यादीनां व्यर्थत्वापत्त्या सप्तम्यन्तं परिशिष्टस्य धात्वधिकारोक्तप्राप्यत्वमेव विशेष्यतावच्छेद
कं । विशिष्टवाचकपदानां सति बाधके विशेष्यमात्रपरत्वस्य लक्षणां विनापि स्वीकारात् । अतएव आतिगावे
प्य इत्यत्र आतिशब्दस्य प्रमाणशब्दमात्रपरत्वस्वीकारात् । तत्र प्रत्ययेनांगस्योपस्थितत्वात् पूपधस्या राम ११२
गस्यैव धात्वादुभयत्रापि निषेधसिद्धिः । अंगापेक्षस्यैवाभ्यंतरस्य स्वीकारात् । इंद्वात्रैवचोपदेशस्य च्छ
दस्तन्येव ये प्राकरणिक अष्टेर आदेशे संक्रमे विभाषा इष्टं पुमान् भंते इति पूर्वसूत्रे भाष्ये संक्रमो गुणवृद्धिप्रतिषे
धहेतुभूतः किंतु त्रयः इत्याचार्यसंकेतात् । अमादौ किंति प्रत्ययेऽनयोर्विकल्पेन वृद्धिर्भवतीति तत्स्यार्थः ।

मृजंति मार्जंति अत्र हरहरन्तः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषयैव सिद्धे अजादावितिवचनं मृजरम्याजा
दिग्रहणार्थं तेन व्यपदेशिवद्भावेनाऽजादेरपि भवति। यथा मृष्टं यं मम मृजन्त्वया ममृजे इति। अत्र केचित् तथापि ममृजे
अत्र विकल्पो दुर्वारः। लिटि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य स्थाने विधीयमानोऽकारादेशोऽस्य प्राप्नोति नचै
वं विधिवैयर्थ्यं थकारोत्तराकारस्यात्तत्र स्वतन्त्रत्वसत्वाच्छितिवाच्ये शालादीनां यथासंख्यं सपादनेन सार्थक्यादिः
वाक्यं अकारद्वयात्मकोयमादेशोऽनेकाल्त्वात्सर्वस्य यद्वाधानोऽपि ह्यधिकारार्थो तो। मस्य थस्यार्थेकारविधाने
आदेः परस्येति परिभाषया थकारस्यैवाकारः तुभ्य यथा प्यतो गुणा इति पररूपं इति भाष्ये स्पष्टम्। तस्य स्थानिवद्भा
वेन मृज्यादित्वमस्येवेति। अन्ये त्वाहुः। व्यपदेशिवद्भावेनापि अनाऽजादित्वस्य वस्तु स्थानिवत्त्वनिबन्धनस्यापि
तस्य गोरास्तायाव कंठुराक्यात्वान्ने हृदूषणं साधीयः। किंतु अजादाविति न विधिवाक्यशरीरं येनोक्तमर्थं ज्ञापयेत्
किंतु किं। मृजिवेति तदुत्तरभाष्ये पठितमेव पूर्वभाष्यस्थमजादिपदं तु अचीत्यस्य यस्मिन्निति परिभाषासिद्धा
र्थानुवादमात्रं अतो न हलन्तादौ दोषः। अतएव मृजेरजादौ संक्रमे पाठादेव हलभावहृमात्रेय। धातु इति सापि रसंप्रमृ
ज्य मार्जत्युक्तात् हलादिभिति। इह चास्मद्भ्वधेयं किंत्वेवविकल्पारंभात् धातुंशालो पनिमिनान्वेन दीर्घनिष्ठावहेतो
वचनप्रामाण्येनायं विकल्प इति अतोऽतो तासत्र प्रत्याख्यानपक्षा वेन अतोलोपस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य यथा

अभा।

के मुनीनां प्रामाण्येन इडुविकल्पाभावप्रसंगात् न च्छिंदि सूत्रारंभफले यथान्यासं तथैव नव्यप्रामाण्याद्यानेपीति तद्धाभि
प्रायस्यावश्यकत्वात् तस्यचात्राप्यन्त्रहलो माभिप्रायेरेतौ वसिड्डुरितिदिक् ननु अभिनोत् अमार्ट् इत्यादौ स्थानि
निवद्भावेनतिवादेर्ङित्वादगुणवृद्धिनिषेधापत्तिः न चाननिवधाविति तन्निषेधः शंक्यः अनुबंधकार्येष्वनल्विधा
विति प्रसिद्धेन तत् अनुबंधानामित्संज्ञकत्वेन आदेशात्पूर्वमेव लोपेन स्थानिन्यसंनिधानात् आदेशप्रयोगप्र
निवृत्तिप्रतियोगिन एव स्थानित्वात् लकारानुबंधनिवृत्तेरभावाभावरूपादेशप्रयोज्यत्वात् अनेकांताम्र
नुबंधा इति पक्षे तु तेषां स्थानिकोटिप्रवेशस्य दुर्वारत्वात् ज्ञापकं चात्र नल्यपीति ईत्वनिषेधः स्थानिवद्धि
त्वस्य स्थानिवद्भावेनल्यपि अप्रवृत्तौ कित्वाभावादेवत्वाप्रसक्त्यातद्वैयर्थ्यापत्तेरितिचेत् अत्र वार्तिकमतं
तावत् लकारस्यङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसंग इति चेत् यासुटोङिद्वचनात्सिद्धमिति अन्यथा लिङः
स्थानप्रयुक्तङित्वेन तदादेशानां ङित्वे तदवयवस्य यासुटोपि ङित्वात् यासुट् परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेति
ङिद्वचनं व्यर्थं स्यात् न च ह्यःकार्यादिपादाविति इडुत्किहलीयस्यापवादत्वमस्तीति स्थानिकत्वेनानिगन्तारणा
यां प्रवृत्तिरिपादेशोकितोनि — — चापवादस्यपञ्जुसिचोरिगुणस्य चप्रतिषेधार्थं द्विवचनमस्तु पुन

ङि-त्वसामर्थ्यविनास्थानिवत्त्वप्रयुक्तङि-त्वमात्रेणातन्निषेधस्यानुपपत्तेरितिकथंतस्यज्ञापकत्वमितिवाच्य
म्. उतश्चोदित्त्वेवसिद्धेऋदुच्चग्रहणेनसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिप्राप्तिनिषेधासिद्धे४नयस्मादीप्समारब्धीयनुव
र्प. अज्ञादेरनुस्विग्रहणाविधानात् यास्तुटिक्षतेचजुसोहल्यादित्त्वसंपत्तौ४॥ यद्वा ॥भिद्देर्गुणोजुसिचेतिसंहिता
यापाठे अजुसीतिच्छित्वा अज्ञादावुस्विग्रहणाविधानात् मावेवचतुर्णांजुसिपादावतिप्रसंगइति तन्न तस्य
अज्ञादित्वव्यभिचाराभावेनविशेषणत्वेवैयर्थ्यापत्त्यातत्सामर्थ्येनजुस्येवपर्यवसानात् वस्तुतस्तु अज्ञा
दौजुस्येवेतिनकर्मधारयः उकारस्याकारात्मकसमुदाये अज्भेदस्यबाधितत्वात् नवत्ररपदंजुअ
जादेर्लानिमिकेगोरवात् नचात्रयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणानिवाहः यस्मिन्नितिसप्तम्यन्तानुकरण
त्वात्: सप्तम्यन्तत्वस्यवात्रहेतोः अत्रचविशेषेणान्वयेतदन्तताग्रस्यसप्तम्यन्तत्वेपरिभाषाप्रवृत्तिः तस्यां
चअज्ञादिपरत्वेनयोग्यतासप्तम्याविशेषणान्वयइत्यन्योन्याश्रयात् एतेनाजुसीतिछेदोपितिरस्त४अ
नत्व अचीनिसप्तम्यन्तानुवृत्तिपक्षस्यवसप्तमेभाष्यकृत्पाक्षिप्तत्वादितिदिक् नचैवम्जुसिग्रहणोयासुटप्र
त तिषेधइतित्रापवार्तिकवैयर्थ्यं उक्तरीत्यावेवतस्यतामर्थ्यसामान्योक्तत्वादिति नचैवमपित्राद्विते
त्रवदिति ईडागमपत्ति४ गातउ. स्थानिवत्त्वेनपित्त्वादिति वाच्यं अनित्यमागमशासनमितिप

हिहारात् भाष्यमतेतु सार्वधातुकमपिद्धित्यत्र अपिद्दिति योगो विभज्यते ङिद्दिति चानुवर्तते पर्युदासश्चायं न
ञ्प्रसज्य ङित्वपित्त्वं भवतीति पित्ङित्त्वं भवतीति आ प्रत्याख्याने क्वचित्कल्प्यते तथा च ङित्वपित्त्वयोः पर
स्पराभ्यां तो भावव्याप्यर्थत्वलाभे अर्थात् औपदेशिकेनातिदेशिकस्य बाधः फलानि तेन भूत्तादिष्वत्र इरान नातङः
औपदेशिकेन ङित्त्वेनातिदेशिकस्यापित्त्वस्य बाधात् अविनोदित्यादेस्तु पित्त्वस्योपदेशिकत्वाद्धेः परित्यगुणा
सिद्धिः अत्र यास्तु टो ङित्वं न तत्र ल्डङन आ या आतिदेशिकङित्वस्यातिवाद्याश्रयपित्त्वेन बाधिततया ङ्नार्ङ
त्वस्यविधायमेव ततः औभयोरप्योपदेशिकत्वे सावकेणनिरवकाशन्यायेन विनोतीत्यादेः सावकाशस्य
पित्त्वस्यानवकाशेन ङित्त्वेन बाधः प्रायणीयातिथिमन्त्राग्नीषोमीयप्राचीनपदार्थविषयसावकाशस्याप्यक्रि
यात्राचीनमग्नीषोमीयान्तेनोयांश्चरतीत्यस्यैव निरवकाशेव स्याबाध्याकामयेत तावत्यादीक्षणीयामनु
वृयामेत्र प्रायणीयायां मन्त्र तरमातिथ्यायामुपांशूपसत्स्वग्नेरग्नीषोमीयङ्स्येत अतः क्रियाहित्यत्र हृदि
तिविलिन्त्वाद्धिर्न क्रिनुसुरित्यत्र हृद्ये क्रमस्य समाधिः नन्वेवं भर्वविधीद्देत्यत्र ङित्वं स्यात् आतिदेशिकङित्त्व
बाधकाभावात् एवं करिष्यमाणो यत्र लङादेश स्पशानचोऽतिदेशेन उगित्वादित्वात्रञ्भावापत्तिरिति चेत्

अत्राहुः हलः अ इत्यत्र शानचः शित्त्वेन कित्त्वाभावेन कार्ये प्यनविधानातिदेशेऽपि प्रकृतिर्नाप्यते अतो नोक्तदोषः एव
च क्र्यादिस्त्र वार्त्तिकमतेऽपि न इंडागमापत्तिरिति ॥ दीधीवेवीटां ॥ दीधीवेव्योरिद्गुणवृद्धी न स्तः आदीध्यनं
आदीध्यकं आवेव्यनं आवेव्यकः अकरिताकं अकरितावम् करितावधः रीताभ्वः अंगसंज्ञायां तदादिग्रहणेन
निवारितत्वे इति संज्ञान्ते अंगस्य निवारितत्वे शब्दप्रतीच्छकारिक्षिप्तङ्गम् अत्रोद्देश्यतावच्छेदकधातुके निषेधमिति
न प्रसक्तस्यायं निषेधः न ङीता दावितः प्राप्यावयव त्वेन तद्गुणप्राप्त्यानन्तराभावेनागान्तगतत्वेन च गुणादि
संज्ञात्कुङित्वयोननापत्तिश्च सिद्धक्रमम् उद्देश्यप्रतितास्य तस्यांगतयास्याऽवयवस्येटो गुणप्रसक्तिसंभवात् न
दीङः क्ये धीङ् अनादरे वेञ् तंतुसंताने वीगत्यादिषु एषामेव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् अवयवप्रसिद्धोऽस
मुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति न्यायात् तन्मात्रतात्पर्यग्राहकानुरूपेतरपरित्यागसामर्थ्याच्च इत्यागमस्यैव न नु इ
ग्रामादिति यातुः क्रत्वोर्थग्रहणेन साहचर्यस्य नियामकत्वनियमभंगस्यत्वापितत्वात् अत्र वदन्ति दीध्यकोवेव्यक
इत्यनुद्भूयोरेवदीधीवेव्यो रेवरूपं न तु रापत्तयोः आदीध्यक आवेव्यक इत्येवरूपयोः स्वीकारात् यत्तु हरदत्ते
नोक्तं दीवरीयोर्दीधीवेव्योरितिग्रहणेऽपि नेव सामर्थ्यात् अयमारम्भ एव इववर्तो लोपे न तु स्ते मनापि ताभ्यां

सि॰सुधा ११५

115

रंकुलिनीनालो पस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेपि अयमारागहाभावाल्लोपाभावे यतिः अतोदीर्घ्यकोवेत्यक इति भ्रूडसमानाकारस्य मे
वरूपमिति ताच्छिंस नास्लोपीतिसूत्रगतभाष्यविरोधात् तत्रूवर्णाग्रहणात्तुत्तेपीवरोर्यथास्याक्षिपेवमर्थेभिमाथं
ग्यस्थानिवत्त्वेनसिद्धौ रंटत रंगत्वासिलोपात्त्राग्यीवरीयोरितिलोपसिद्धुश्चवर्णाग्रहणास्पृष्टमारभ्यातत्वा त
भाष्यकारानुरोधेनैव नसाधुत्वस्वीकारादिति भाष्यवार्त्तिकयोस्तत्रासूत्रे प्रमारव्यानं दीर्घीवेव्योरक्कां दसत्वेनल्लो
के प्रयोगानर्हत्वात् छंदसितगुरारस्योनात् तथाच प्रजापतिर्येमनसायाकिंचनादीधेत होत्रायवृतः क्रपय
त्रदीधेत् अदीधयुदाशराय्वैशेषमासहमादि छंदसत्वेनैतत्समाधानापेक्षायां च कृफि छूयमारागगुराभावस्ये
वोनसाधीयत्वमकृत्वात् इदोपियहणाव्यर्थं इडिधोनेड्ग्रिशकतीति सूत्राद्विडयहणमनुवर्त्यएकस्यइद्पक्षस्य
विकाराभाववत्वसरत्वेन इड्कुकाराभाववानेवेतिव्याख्यानेनग्रहणाभवस्यासिद्धत्वात् नचैवमपिपठीरिपा दोर्वो
रुपधायादीर्घइदकइतिदीर्घापिनस्यादितिवाच्यम् तस्यनियमपक्षपसिद्धत्वात् यद्वानियमस्यागाधिकारीयत्वा
तत्रतस्येविकारस्यनियमेन व्याहतिरितिस्वतोदीर्घद्वयनिर्वाधमितिभाष्यसूत्र ४ अपाठीदित्यत्रापिसिद्धलोपस
कारस्थानिसिद्धं कमेव इति ज्ञापकात्सवर्णदीर्घः नचग्रहोलिटीति आगत्वान्निषेधापत्तिः आरंभसामर्थ्या

राम ११५

इतिकैयटाद्युक्तः वस्तुतस्तु विकारपदस्य इकार इति भेदप्रतियोगितावच्छेदकं आनिमाय रमयाताहृशविकारस्य ऐका
रादित्वरूपस्यैव विधेयतोक्त तत्त्वदीर्घस्य इत्वावच्छिन्नत्वात्तस्यापीतिरहस्य च स्यादेतत् पिपठिषिप्रासलराकुलानीय
त्रसोतमहतः संयोगस्येति दीर्घो न स्यात् सिद्धत्वात् आगतत्वात् अन्यत्र चरितार्थत्वात् वेजभपानवच्छिन्नत्वाच्चे
ति अत्र तत्त्वप्रयुक्तस्य नुमः सकारोत्तरमेव प्रसक्तेः सांतसंयोगाभावेनानर्थतापदार्थास्य सक्तेः॥ अत्राहुः॥ अत्रसा
पुरेवोक्तप्रयोगः अतोलोपस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वं तत्त्वाभावात्तत्र दारास्य नुमोऽप्रसिद्धत्वात् न च तर्हि अतं
तत्वादेव नुमस्यादिति वाच्यम् उभादिषष्ठ्यादयः पूर्वत्वाभावेन तस्य स्थानिवत्त्वासंभवात् पिपठिषइत्यत्र तस्य लोप
पूर्वदृशायां अनाकापेक्षया पूर्वत्वाभावात् तद्धकारविशिष्टस्याकारात्पूर्वत्वम् बाधात् न च क्वौ लुप्तं तं स्थानिवदिति
अतोलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् क्वौतत्र दारात्नुमस्यादिति वाच्यम् क्वौविधिप्रति न स्थानिवदित्यस्यैवार्थस्य व्य
वस्थितत्वात् तत्र मात्र दीर्घ इत्यर्थे तत्कारोरीतिरपि तात्पर्यवशाद्दाक्षिपितोरशिटीतिवत् अतोलोपे कृतेव कारस्याप्रि
तकर्तव्ये शानिमित्तस्यातोलोपस्य स्थानिवद्भावो माभूदित्यर्थकत्वात् सुखीयतिसुतीयतिभ्यां क्विपि अल्लोपयलो
पयोः कृतयोः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यत्र तारादेशो माभूदित्यर्थं क्वौ लुप्तमित्यपवादरोपितस्यासार्वत्रिकत्वात्

सि सुधा ११६ इति नचानन्तरत्वेनकस्य मरणत्वात् प्रकृतेवजुमः किंचिन्निमित्तकत्वाभावेन द्वौविधिनिमित्तस्याऽप्रहृत्ते:॥ ॥ हलोनंतराः संयोगः
अजिरव्यवहिताहल स्संयोगसंज्ञाः स्युः अप्रदेशाः संयोगांतस्यलोप इत्यादयः॥ हलः किम् तितउ पदे संयोगान्तलो
116 पोमाभूत् नचानन्तरौ ईउः सन्त्वेपत्र उकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तदभावसिद्धिरितिवाच्यम् भसंज्ञास्थले संयोगांत
लोपप्रसक्त्यभावेन तत्र तस्सार्थक्यात् ननु अनंतरशब्देनसहाय्यंवहुव्रीहिरंतराशब्देनवा आधेअंतरशब्दस्य
आधेयवाच्यतयाहल पेक्षयाविजातीयवर्णान्तर्भूता अन्यस्यसंज्ञा अवग्रहेपि संयोगसंज्ञासिद्धिः तत्रहिमतद्वय
म मात्राकालव्यवधानेनवर्णान्तरमुच्चार्य इत्यभिक्रमम् अर्द्धमात्राकालव्यवधानेनोच्चरम् उभयथापिकालव्य
वधानेपिवर्णान्तरव्यवधानाभावात् द्वितीयेतु आधारस्यकालस्यापिव्यवधामनित्वेधाः अवग्रहेसंयोगसं
ज्ञानस्यात् हल्उच्चारणसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयवृत्त्युच्चारणजातियोगित्वस्य
अव्यवधानत्वंकालव्यवधानेपिविहारक्षितिविशेषसत्त्वात् इतिचेन्न अत्रभाष्यकाराः नेवदोषोनेवप्रयोज राम ११६
नमिति यद्यपिसहयमपदोभिमितिस्यार्थः नचास्य इत्यादौ संयोगसंज्ञासत्त्वेऽसत्त्वेकृतोरन्तर्हीति हलोनन्त

नसेति कथमुभयाभाव इति वाच्यम् अधिकरणत्वोक्तस्य हरा हूरासंबधात् भावात् विचार्यमाणानामिपादेरे तु
वाक्यस्य टेरेव विधानेन गुरुसंज्ञाया अनपेक्षितत्वात् न चास्फभनो स्यः द्विगादिकवाघत अपोयेनियन्मतुसु इति
सप्तम्या अलुक् तत्संबुद्धौ हरा हूरा संबंधात् फलमेहापतितिरिति वाच्यम् एव विभोविजये अवग्रहस्य पदकारे रेफरा
गा तथैव संप्रदायात् च न चास्फयो निर्विभ्रष्टश्च इस्य त्रविशेषः स्यादिति वाच्यम् समासपदानां मतोव गृहीतमिति पद
कारसंप्रदायात् तत्रापि सुशब्दात् पूर्वमवग्रहाभावात् इति कैयटास्यः इयं च संज्ञा समुदायस्य नावयवमात्रस्य सं
ज्ञप्तो अस्मिन्समुदाये वर्णा इत्यन्वर्थसंज्ञानात् अन्यथा निर्याया दित्यादौ रेफयकारयोः प्रत्येकं संयोगसंज्ञायां व
कारस्यापि संयोगान्त्वाहान्यस्य संयोगो ऽरि त्वेस्यात् लोकाद्विस्यादिवत् न च सिद्धं तेऽपि अवोरहाभ्यामिति द्वित्वे
नयकारद्वयसंपन्नस्य रे वो ऽकि ह्रोष इति वाच्यम् तस्यासिद्धत्वेन संयोगसंज्ञाया अनिःपत्तेः किंच प्रत्येकसंज्ञापक्षे
संहृषीक्षे यत्र अत्र तश्च संयोग हे रिति इष्टं संहिस्यात इत्यत्र गुरणाम् सि संयोगाद्यो रिति गुरण श्च स्यात् चरमव
र्णस्य संयोगान्तया ककार कारयोः संयोगाद्यत्व संपत्तेः इश्चत्करोतीत्यत्र ककारस्य संयोगां तस्य लोपः स्यात् इ
भत कारस्य संयोगत्वेनैत्व स्यसत्वात् शक्नावस्तीत्यत्र स्कोरिति संयोगाद्यो ऽसकार ककारयोर्लोपं स्यात् तकारस्य

सि. सु. या
११७
117

लः परतः सत्वात् निर्यातद्व्यादौ संयोगादेरातो धर्मोऽयि रावनशीतिनिष्ठानत्वंच स्यात् यद्युवाम्य संयोगादेरित्यत्र
संयोगादित्येतावतैव संयोगापरोयआकारन्तदंतस्यांगस्य सत्वभिमर्थ्यत्वाभावादित्यत्र हत्ता सामर्थ्याद्भेदेकत्वंस
त्वेवहत्तौ भासत इति न यमंतिरस्कृत्य संयोगता वा इत्यस्यानुपसर्जनार्थे स्यापिद्भूत्वावगतेर्मीतसंयोगद्वयादेरे
वत्वमिमितस्यार्थः निर्याधित्यात्र नातिव्याप्तिः एवं च तत्र संयोगादेर्गुरोरित्तिसंयोगाद्योरित्यत्रापिव्यवच्छेद्यं
संयोगं नस्यात्रापि पूर्वस्मात् येन संयोगाद्व्यं तस्य लोपविधानं तद्व्यकरोतीत्यत्र न दोषापत्तिः हलः इति बहु
त्वंचाविवक्षितं अन्यथा शिक्ष्यादौ गुरोश्च इत्यादाय त्राप्तव्याऽनुपपत्तेः ४ स्को: संयोगाद्योरित्यत्रापि सकारककारयो
न द्वित्वापन्नयाः संयोगयोरिष्यतस्य सिद्धेः आदित्यं हाच्छलात् झलि परतोऽध्व संयोगपरत्वेऽय: संयोगस्यादिः स
मीपवर्तिनः सकारककारयोर्लोपविधानं तेनष्टगव्याव सोऽप्यत्र नातिप्रसंगः संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादिरात
इत्येवं संयोगापरोयआकारस्तदंताद्धातोः परस्य निष्ठानकारस्य नत्वमित्यर्थसिद्धेः आदित्यह तावक्षणात् संयोग
द्वयात्मा मानिर्यातद्व्यत्र नोक्तदोषोऽस्तीति कल्पते तथापि श्रीतिपतिगौरवं प्रसंगे न संयोगसंज्ञायाः क्वचिदपनुपयोगते
तरत्तीकारवैयर्थ्यं च प्रवक्ष्येयं। नचैवंकोऽक्ष्याव हितस्यैकस्यापि संयोगसंज्ञापत्तिः ४ अवर्णार्थानुरोधेन

राम
११७

हमोरवशपमपेक्षित्वात् यत्रानुवर्तनाहलामव्यवधानं तत्राऽविशेषणाद्द्वयोर्बहूनां च संज्ञा न त्वेकैकस्याद्वित्वं न निर्वाहात्
हलां च बहूनां संज्ञायाद्द्वयोः स्वकार्यसिद्धिरिति वेदितव्यम् ॥ तथाहि सावर्ण्येन दृश्यत्र गुरुत्वे त्रीणि न स्यात् गोमत्करोतीत्यत्र
त्र गोमान् तत्सकरोतीति स्थिते तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यात् मंक्तेत्यत्र मस्जिनशोर्झलीति नुमागमे मन् सत्
इति स्थिते सकारस्य संयोगादित्वाभावात् स्कोरिति लोपो न स्यात् निःर्लेयादित्यस्य रेफघटितसंयोगस्यागादित्वाभावात्
अंगादेश्च गकार लकार सकार त्रयस्य संयोगसंज्ञत्वाभावाद्देत्वं न स्यात् एवं निःर्लीनहृस्पत्र नत्वं न स्यात् अपि च इन्द्रि
यमतीति न सिध्यति तथाहि तत्र नकार दकार घटित इकार दकार रेफघटितत्वात् यस्येति द्वौ संयोगौ उभयोरपि मनकार
स्यैव दकारस्यापि संयोगादित्वान्न अनयोः संयोगादयः इति द्वित्वनिषेधो रीफस्यैव द्वित्वे इन्द्रियमतीति सूयं स्यादिति च
त् सात्यत् तत्राहि अनचि च अचो रहाभ्यां द्वे इति पदं अचो रहाभ्यां द्वितीयस्य ति स्थितस्य अनुवर्तते अनादिभूतस्य
परसंयोगस्यैव न हरात्द्वितीयं न इति सूत्रार्थः तथा च दकारस्य संयोगादित्वेऽप्यादिभूतात् हलः परत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तौ
रेफाद्दस्य द्वित्वे हलादिशेषेऽभ्यासस्य रूपस्य सिद्धिर्भवति एवं च अचो रहाभ्यां परस्य वाचो द्वितीयत्वव्याप्यत्वात्तत्सूत्रे द्वि
तीयपदं नोपादेयमेवेति दिक् ॥ १ ॥ ॐ ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः मुखसहितनासिकया उच्चार्यमाणो वर्णोऽनुना
सिकसंज्ञः स्यात् अभ्यन्तरप्रयत्नः अर्धोनासिकत्वादित्यत्र हृस्वस्यानुनासिक आरोपितत्वेन समाहारद्वंद्वे

सि०सु०धा क्लीवत्वेन नासिकावचनस्यापत्तिर्वारणा यमध्यमपदलोपिसमासाश्रयणात् निपातनाद्यथा श्रुतस्य साधुत्वे तु
११८ मुखनासिकवचनस्यत्र साधु अथवा यथा कथंचिन्निपातनानीति पक्षे तु तदपि साधु यद्वा मुखनासिकपदस्य द्वंद्व अ
118 दर्थकतत्समासव्युत्पत्ते तदाह शंकं ० पूर्वेणावावचनपदे न समास ४ भागस्य मुखेन भागस्य मुखेनासिकयावेत्यारणा
द्यत्वे द्वंद्वस्य पूर्वपरयोर्भागस्य मध्ये एको भागो मुखेनोच्चार्यते द्वितीयस्तु नासिकयोत तत्र नासिकावचनभागो परगव
शान्मुखवचनभागस्यापि नासिकावचनवद्भानं यथा संयंते माहो अनुनासिकया काराद्युपरागाद्दकारस्याप्यनुनासि
कलत प्रतीतिरिति मन्तामाश्रियोक्तं यद्यात मुखस्यनासिकायाश्चान्तरालवर्तिस्थानोत्तर मेवैतन्नुच्चारणानिमित्तं त
दामुखोपसंहितानासिके इति समासः पदद्वयस्य स्वार्थान्तरालदेशे लक्षणात्वात् अङ्कमेतद्वैक्ष्य मिलो पंक्ते बाहिर्वे दीपि
स्ववत् तैवरलो तत्राद्यपक्षे प्रासादवासिन्याय ४ यथा प्रासादवासिन स्तु गृह्णोतः भूमिवासिन स्तु गृह्णोतन के
वलं गृह्यते उभयवासिनस्तु प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन वा गृह्यंते ग्राहकतावच्छेदकधर्मद्वयावच्छिन्नत्वा राम ११८
त्. उत्तरमाह् द्वयेतु ननु द्ववनारहितिस्पष्टमेव अत्र पदसंस्कारपक्षे वचनपदं पदं करणान्त्युङंतं उभयेनेत्येतिव्यु
त्पाद्य पश्चान्मुखनासिकापदेन संबध्यते अर्हंगत्वा अत्र हि वाक्यपक्षे संस्कारो बाहिर्ये तत्पदांतरान्वयसहायायातीं
तं०

यमानेन स्त्रीत्वेन न बाध्यत इति ङीप्प्रत्ययो न भवति प्रथममेव स्त्रीत्वविवक्षायां तु मुखनासिकावचनीय इत्यादिभिर्बोध्यं
एवं च मुखनासिकावचनं यस्य मुखनासिकं अवचनं यस्येति वा बहुव्रीहिरिति भाष्यमतं केचित्तु राजभोजनाः शालय
इतिवत् कर्मशील्ये प्रत्यये ग्राहुल कान्स्वीकृत्य कर्मण्यप्याससमासे इत्याहुः अत्र मुखग्रहणं तानि यमानुस्वारा एव
मा भूदिति भाष्यं ॥ अस्यार्थः मध्यमदर्शने नासिकावचनपदेन उभयस्थानकोवर्णो निगद्यते किंतु यमानुस्वारा एव
तेषां मतविशेषे केवलनासिकास्थानत्वात् तथा च तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये नासिक्या नासिकास्थाना मुखनासि
क्यावेति तथा चाऽनुनासिक इत्यादौ विधिस्थले तत्सर्वविधीयेरन् विन्दुनो ननु नासिकस्यादित्यादौ घनु वादस्थले तु
अनुवादस्य यथाप्राप्तविषयकत्वान्नियमात् यमानुस्वारपरस्य बन्नदित्रापस्यासिद्धेः प्रतिपत्तिरेव स्यात्।
अतस्तद्दर्शने मुखपदसार्थकं आयमतेनुनासिकावचनपदेनापि प्राप्ता इत्याक्षिप्याये नोभयवचनानामपि ग्र
हणासंभवात् सार्थमेव न च यमानुस्वारानाहत्याति प्रसंगः अनुवादे यमानुस्वाराणामसंभवात् वियोगस्या
निनो मुखनासिकावचनत्वात् तद्दृष्टान्तत्वेन मुखनासिकावचनस्यैवादेशत्वात् केवलनासिकावचनानां यमा
दीनां आन्तरतम्यस्याभावादेवातिप्रसंगाभंगात् तदुक्तं भाष्यकृता नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति तथा च तेषामपि सं
ग्राहिधाने दोषाभावान्मुखपदं न देयमेवेति स्थितं नासिकापदत्यागे तु कचटतपानामपि स्यात् तस्य शास्त्र

सि.सुधा
११९

119

इमत्र ककारस्य पक्ष इमन्त्र चकारस्य तत इमत्र पकारस्य चकोपस्यात् अोदन पशिमपादेोऽनुनासिकस्याकि रूलो
हितिदीर्घश्च स्यात् अत्रव हंति वर्गे द्वादित चतुर्णां पंचमे परे मध्ये पूर्ववर्णसामानाकारं वर्णा तत्र प्रतिरूपाख्ये
स्यागमत्वेन विहिते यमसंज्ञे यमत्वलजात यो ऽ आपेणसारूप्यदर्शनाद्यम इत्यन्वयमइतिगोणी यं संज्ञा ॥ यथा प
लिक्नी चख्नतुः अग्निः अघ्नन् इमत्र करवण घेभ्यः परभागेतत्सदृशोयमागमः इयंश्च यमोऽपि नाशिख
इंपदेष्वेति तुल्यमाराणाभावा दुपेक्ष्य परभागे इति मूलग्रंथे न पूर्वावयवत्वस्येव लाभात् अत एव छांदोग्यल
क्षणे प्रत्तेतुरोदे श्रुतिसेहस्याचार्यस्य सूत्रे अन्तं स्थांपसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्यगुणाइति अन्तस्था
घाञ्चत्वात् अंत्याऽऽकाराद्यः गुणाः पूर्वस्य भक्तेः तद्वय यव इत्यावत् यतु विवरणाकारे रुक्तं वर्गपंचमयु
क्ताः प्रथमाद्यायमा इति तच्चिंत्यं अयोगवाहत्वप्रतिपादक इयवरट् सूत्रीयभाष्यविरोधात् केवल नासिका
स्थानत्वपरो न भाष्यप्रयोगाच्चेति अत्रे इंविचारणीयं चतुर्णामाद्यवर्णिनामेवानुनासिकगुणत्वे न भेदात्
ज्जातीयत्वेऽपि सानुनासिकपकाराद्वदरासूपादेषेः स्वस्व वर्णाद्गृहीतत्वा द्युक्तमेवायोगवाहत्वं नाहिविरनुना
सिकाः काश्यो ऽरारमध्यपठितो यमेत्वाम पियहणाकशास्त्रेरोवसयहसिद्धो अयोगवाहत्वप्रतिपादनविरो राम ११९

घ इस्यात् तस्मात्सानुनासिकभेदेन कादीनां द्वैविध्यमित्येव भाष्यतात्पर्यं ननु कादिहलां विवृतत्वघ्राणत्वाप्रयत्नाप्य
भाववत्तानां मानाभावात् अत एव कुं खुं गुं घुं इति न्यासादिग्रंथाः संगच्छंते कुं इत्यस्य तत्र द्वयोर्घ्राणजन्यत्वात् खुं
इत्यादेश्च वर्गद्वितीयाघटितत्वात् अनुनासिकत्वमात्रस्य चाधिकस्योपादानात् नापि द्वितीयो विरोधः अंतःस्था
दीनां भागमात्रे नासिक्यं यमानुस्वाराणां तु सर्वत्वेनासिक्यत्वेपि ग्रासाद्विवासन्यायेन नासिक्यत्वमप्यस्ति ननु तादृ
यभागमात्रे तथैवैवं परत्वस्य भवद्भिरेवोक्तत्वात् एतेनादित्यभ्रमराणां हसंभवस्यैवोपपत्तौ प्रमाणासत्वे बाधका
भावात् ननु गुणानामभेदकत्वादेव तेषां प्रत्याहारांतर्भावसंभवात् अयोगवाहानामटूट्प देशपरभाष्यवार्तिक
विरोधस्यैवेतिचेत् मैवं अयोगवाहपदेन तेषां संग्रहेपि विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वाराणामेव तत्रो
पदेशप्रयोजनत्वस्योक्तत्वेन यमानां प्रयोजनतस्य तत्र कुत्राप्यनुक्तत्वात् तथापि प्रत्याहारविशेषपुरस्कारेणो
वतिन्नियमसंपादनार्थकत्वेन तद्विनो धात्र यमानां तत्रोपदेशतावश्याभ्युपगमे निर्णीयात् यत् किं नैवं तेषां नैव प्र
योजनमिति भाष्यविरोधः त्वन्मते यद्रप्रतीत्याहोयतोऽनुनासिक इत्यस्य प्रसक्त्या दोषस्योक्तत्वादिति तदप्यसत् द्विर्वच
नविध्येकवाक्यतापन्नयत्वस्यैव नेर्थज्ञापकत्वेन समर्प्यमाणानां यत्र तर्भावे अनुनासिक [illegible]

सि. कु. बा. त्वादिविधौ कर्त्तव्ये नापत्तिः एवं स्वकार्याऽभ्युपगमात् एवं च यमानां व्यञ्जनपरत्वनियमेनानित्येऽप्यस्य तत्र कदाचित्
१२० पप्रवृत्त्या फलतोऽयमंशो यत्वादिबाध एव पर्यवस्यतीति सिद्धं गुणानामभेदकत्वेऽपि यमानां न तत्कार्यप्रवृत्तिरिति त
120 स्माद्यमानामयोगवाहत्वप्रतिपादकभाष्यस्य तेषां तत्र स्थानाहारविधौ अन्तर्भावप्रयुक्तकार्यानुग्राहकत्वव्याख्याने
न तत्र योगवाहानां तन्त्रान्तर्भावविधानपूर्वकत्वाभिप्रायं अन्यथा अन्तर्भावप्रयुक्तकार्याभावेन तद्विधानवैयर्थ्यापत्तेः अत्र सा
स्य च निषेधानर्हत्वात् प्रसक्तेश्च वर्णान्तरत्वपक्षे वर्णसमाम्नायमध्यानुपदेशेनानुपपन्नत्वात् ककारादिमध्य
एवान्तर्भावः संमतः तथा सति हि गुणानामभेदकत्वेन खफछठेत्यादिभिः हलां संग्रहे प्रसक्ते भवतीति जयोपपत्तिः
तस्मादन्यथानुपपन्न सुतरां भाष्यग्रन्थमेव पुरस्कृत्य वर्णमालायां कर्णानां वर्णान्तरत्वमाम्यैरुत्तमाख्याने प्रामादिकेऽप
एकं प्रत्याहारमादाय तन्त्रान्तर्गणपाठः क्वचित् आस्ते न धीरवीरस्य भंगः संगच्छते किं स्विदिति न्यायात् तथाहि स्पर्शाय
मा अननुनासिकाः स्वात्परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु इति प्रातिशाख्ये स्वपदस्पर्वगीयपञ्चमस्परत्वात् तत्परेष्वननुनासि राम
कस्पर्शेषु वर्णाविशेषे अननुनासिकत्वविशिष्टाः स्पर्शाः प्रथमाद्याः यमसंज्ञा भवन्ति सवर्णस्पर्शस्य परस्पर्शसंज्ञ १२०
याच कृत्रवर्णानामत्वेनापर्यं एतेन प्रदीपकृद्वचश्च शिक्षापत्रोक्तसंज्ञाकाराद्युक्तस्थानीयस्य छकारादेर्य

मपाररणाय प्रहणेनस्य र्णस्यो ऽच्च शक्तेः परत्वाद्य मापत्तिरितिसूत्रे परत्वाच्छ्रद्धा ई० ना दूर्णां नरत्वमित्यपया
स्तं परत्वाच्छुद्वेना गमत्वमात्रलाभे ऽपि वर्णां नरत्वस्य लाभे ऽनुक्तिसंभवाभावात् यद्यपि नाभदीयशिक्षायां अत्र
नमध्ये भवेत्सर्वो ऽपीयस्य त्र यन्नुतायदि तत्र मध्ये यमाश्रित्य स्वेत्स्स वर्णाः पूर्ववर्णायोः सवर्णाः सदृशः द्विरुक्तमाविर्बह्लिता
यद्यप्यमात्मेऽकार छ्यसत्यपि ऽन्याया अत्रत्वसवोरंतदेवाद्यमानेऽकार छयाभावादीति तद्यारव्यानरहिताः तदप्यविं
चित्करं आगमे आगमित्वातिवर्णात्वस्याप्यज्ञातभावकस्य रूपस्य वर्णां नरत्वस्य तत्तोनवगमात् सावर्णपस्यागु
णाभेदेनैव निर्वाहात् ओ द्वा अस्ससूत्रे ऽपि गुणात्वस्यैव लाभात् अथ नीरंयमेयमाहुरिति गौतमशिक्षायाश्चार्थ
स्तेनैवोक्तः २ अथ नीरं स्वरभक्त्यादिवर्ण्डकलिपिविवोजभूतं लहारणवशेनैव तदीयस्थलविशेषाननिश्च
यसंभवाल्लिपिसंप्रदायप्रवर्त्तकाचार्यैः स्वनामकेरिव यमस्यापि व्यंजकीभूता लिपिर्न कल्पितेति यावत् दृत्नयो
रूकमपि पचेमध्ये स्वरभक्तिरिति शिक्षादिप्रसिद्धे ४ यत्र तु नैवं विधलक्षणो न स्थलावधारणाकर्त्तुं शक्यते तत्रा
नमालिंप्यार्तरं प्रवर्तितं यथा विसर्गादाविति नत्वेतावता वर्णां नरत्व सिद्धिः अन्यथा दृष्टाने वर्णां नरत्वे ऽपि व्यति
रेक दृष्टान्तदृभावात् अन्यथा तद्नुनासिक्यो विभागस्य नरत्वापत्तेः यद्यपि पाणिनीयशिक्षायां त्रिषष्टी

सि·सुधा यत्तुः बहिर्विधा वर्णाः संभवन्तो भत्राः प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविं
१२१ शतिः यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः अनुस्वारो विसर्गश्च ᳵकᳶपौ चापि पराश्रयौ ॥ दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञे
यः ऌकारः प्लुत एव च ॥ तत्र अ इ उ ऋ वर्णानां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात् द्वादश ऌकारस्य ह्रस्वप्लुत एव एवं दीर्घप्लु
121 तभेदादष्टाविति त्रिवर्णा एकविंशतिः स्पर्शाः कादयो मावसानाः यरलव शषसहा इत्यष्टौ यमाश्चत्वारः प्रथमद्वि
तीयत्व तृतीयत्व चतुर्थत्वोपाधिभेदात् अनुस्वारादयश्चत्वारः स्पष्टाः दुःस्पृष्टस्तु ... इति ४ एवं त्रिषष्टिः ऌ
कारस्य प्लुतत्वसंभवात् तेन सह चतुःषष्टिरिति अत्र यमानां पृथग्गणना स्पष्टमेव वैशिष्ट्यं तारतम्यमिति तदप्यसत्
न ह्यत्र एकस्यैव प्रतिवर्णत्वव्याप्यजातिभाववत्त्वे संख्यान्तरस्यापि तत् कृत्स्नाय कारादेर्नादश्यात्रत्वजातेः सत्त्वा
त् तथा च कुत्र विजातिभेदेन कुत्र चिद्गुणभेदेन गणनस्यात्र दर्शनात् यमानां अपि कादिवृत्तिजात्यभावे प्रामाण्य राम
मस्येति वक्तुमशक्यत्वात् नचैवं यादीनामष्टत्वानुपपत्तिः यवलानां गुणभेदेन द्वैविध्यादिति वाच्यं तन्त्रोभयस्मा १२१
धारणाज्ञाने रेफविभाजकत्वेनाभिमतत्वात् स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् तात्पर्यस्य
चोक्तरीत्या विघटितत्वात् तस्मात् विवरणमतमेवात्र रमणीयमिति सूक्ष्ममीक्षणीयं [illegible] मे ॥ ॥तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्॥

तात्वादि स्थानम् आभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्युभयं ययोर्वर्णयोः तुल्यं तयोः परस्परं सवर्णसंज्ञा स्यात् ॥ प्रदेशाः अकः सवर्णे दीर्घ
इत्यादयः ॥ उत्तरपदे द्वंद्वगर्भः तत्पुरुषगर्भः पूर्वपदे तत्पुरुषगर्भः ॥ त्रिपदो वा बहुव्रीहिरिति चत्वारोऽत्र पक्षाः ॥ तत्राद्यो
व्याख्यातः ॥ आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तौ तुल्यौ यस्येति अर्थस्योक्तेः ॥ आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः ॥ न चाप्र
धानसंख्यानयोगादकामे इति सप्तम्या अलुगापत्तिः तदुक्तं तस्यास्यशब्दस्य स्वांगमात्रवाचित्वात् स तुल्यो यस्येति द्वि
तीयः ॥ तुल्य आस्ये तुल्यास्यः ॥ मयूरव्यंसकादित्वात् साधुः ॥ तादृशः प्रयत्नो यस्येति तृतीयः ॥ तुल्य आस्ये प्रयत्नो
यस्येति चतुर्थः ॥ अनेकपदोपादानसामर्थ्यात् त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरंगीकारात् तुल्यशब्दस्य तुल्यास्यमि
न इति वृत्तावपि सदृशमात्रे वृत्तिः प्रवीणशब्दवत् आस्यशब्दे च नानाविधाभ्युपपत्तिः आस्यंते उच्चार्यंते वर्णा
अनेनेति आस्यं वा रुत्नकालक्रमात्प्राप्त इयं यथा आस्यपदेऽपि प्राप्य द्रवीभवतीत्यास्यम् अन्नमेव पीडितः ॥ अथवा
तेन द्रवीक्रियते इत्यास्यम् अन्नं भोजितस्यार्थात्क्रमेणि ताउः स्यादेतत् एवमपि नावयवार्थप्रदर्शनपरेण भाष्ये
णास्यशब्दस्य मुखे वृत्तिर्विवक्षिता तथा च ऋलृवर्णयोरेवाचार्थमात्रेण ताल्वादीनां ग्रहणं न संभवति
लौकिकमास्यम् ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकादिति भाष्योक्तेः एवं च तादुपादानं व्यर्थं सर्ववर्णानाम् आस्यमेव निः

सि॰सु॰धा पत्तेः नच नासिकोष्ठव्यभिचारः नासिका हि न याथावरोत्पत्तौ निमित्तं तत्र जिह्वाग्रादिसंयोगाभावात् किन्तर्हि आस्या
१२२ तत्र भवितव्यमिति तत्संबद्धानेव नासिका तस्यां वाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तौ निमित्तमिति सिद्धान्तात् विसर्गस्य केचिदुरः
122 स्थानस्वीकारेपि तस्य सावर्ण्याभावेपि दोषाभावात् प्रयत्नमात्रसाम्यविवक्षायां चजउबगडदशानां सदृशप्रयत्नत्वा
त्सावर्ण्यापत्तिः आभ्यन्तरकारस्याप्युपादानं तु संपातायातं तद्विवृततमत्वेन प्रयत्नभेदात् न तस्य उगृर्ग्रहणादेशे रौर्रीसव
र्णौ इति लोपः स्यात् नुगं नुं पंचम्यामआनाविति ङः एवं प्राप्ते न्यासभेदेन सिद्धं तमाह वार्तिककारः सिद्धत्वास्य
तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णमिति अस्यार्थः आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञाः अत्र स्थलेतु देशभेदान्ना
निर्वाहिः आस्येपि प्रयत्नविशेषणार्थं तेन च ह्रस्वप्रयत्नव्याप्तिः तथा च देशांशे तस्य वैयर्थ्येपि न क्षतिः वाह्य
प्रयत्नाश्च विवारनादयो महाप्राणता अल्पो भाष्ये कंठोभाः नन्वेवमप्यकारस्य सवर्णसंज्ञा न स्यात् काकलक राम
स्ताधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्येति केचिदंगीकाराज्जस्य चोक्तस्य बहिर्भावात् मेवं सर्वमेव मुखं अत्र स्था १२२
निः पञ्चो व्याप्रियत इति अभ्युपगमात् न च तथापि तस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देश इत्युक्तानुपपत्तिः सामस्त्ये व्य
पदेशिवद्भावेन सिद्धेः आस्यपदस्य सर्वावयवशिष्टपरत्वा देशशब्दस्य तु अन्यतमावयवपरत्वेत्यवस्थाधिरि

सि॰१

त्वतपरत्वात् इति भाष्यकारास्वारस्यम् अस्येभवमास्यं शरीरावयवाद्यत् । हलोयमामिति यलोपः नचाल्लोपस्य स्थानिव
त्वं यलोपे तन्निषेधात् तथाप्यास्यपदाद्देवतल्लाभे सत्र भंगो नयुक्तः नचाभ्याद्यप्रयत्नभेदे सावर्ण्यानापत्तिः प्रारभो
यत्नप्रयत्न इति कुत्रचेव तद्व्याहृतेः बाह्यानां वर्णोत्पत्तिपश्चाद्भावित्वस्यव [illegible] मारणात्वात् अन्तःकरणप्रयत्नपदं
यथाश्रुतमेव बाह्यभेदेप्याभ्यंतरसाम्येन सावर्ण्यसिद्धेः यावत्प्रयत्नविवक्षायां प्रयोजनाभावात् स्थाने कं
सतियत्किंचित्प्रयत्नसाम्यस्यैवातिप्रसक्तत्वात् नचैवमपि अवर्णस्य एङोश्च सावर्ण्यापत्तिः पाश्रृदकव
ऋगज्ञानाभावात् नचैजोसकेन सावर्ण्यापत्तिस्तत्रभागविवेकस्य सुस्थत्वादिति वाच्यं तयोरवर्णस्यविवृततर
त्वात् एङ्मैचोश्च स्थानभेदादेवातद्वनापत्तेः एओङ् इत्यादिसूत्रे पृथगनुबंधसामर्थ्यादेचोः पृथक्... ईला
ऽतित्तत्रवोक्तं एतेन ऐजौ वपि व्याख्यातौ स्थानभेदाच्च नचतथाप्युदात्तानुदात्तानां सावर्ण्यं नस्या०
त्र प्रयत्नभेदेनभेदादितिवाच्यं स्वरूपमास्तां गुणानामभेदकत्वमितिस्वीकारात् । यत्तु भाष्यकारस्य प्रौढि
मात्रमेतत् तथाहि ऋत्ववयवाऽवर्णेन सहसावर्ण्यमापाद्यतो अरुजिशेव नाद्यः गमनानामित्यत्रय
स्येतिलोपास्य पत्तिरिति कैयटतद्विवरणादिग्रन्थविरोधात् अरभागेनव्यवधानात् कर्तृणामसा

सि.सुधा
१२३
123

दीसात्वार्थस्य वायेपीति यो गणिभागस्य भाष्यकारैरेवोक्तत्वात्· नचोत्तरभागस्यावर्णासदृशत्वमिति वाच्यं अत्रैस
हीणपाद्धे पूर्वरूपस्य भाष्य एवापादितत्वात् तद्विरोधात् आपन्नरत्वस्येव न तत्र सिद्धत्वात् नापि प्रश्लि
ष्टावर्णाविधायिहेत्वनुपपत्तिः हेत्वंतरस्यैवावश्यत्वात्· अत एव इवर्णाविवर्णयोरेवच्छन्नसावर्ण्यमिति त
त्रैवेवास्य विभववस्यसावर्ण्यमितिशंकैवात्रानवकाशा· अवर्णस्य सुङ्कोऽसवर्णास्सदृशा प्राप्नोतीति
स्पष्टमेव भाष्ये उक्तत्वात्· ननु संध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याकारेणासादृश्येऽपि शेषस्य वर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति केय
सैंकायामापादितानिकाया तथाप्रतीयत इत्युक्तेतन· तद्धाराप्यवर्णास्यसादृश्यमस्तीति तत्रावमुत्क्राना
व्यभिचारत्रयस्येति लोपापत्ते सुबुध्याया विवक्षणाहेवसंगमितत्वात् तथाच कैयटाद्युक्तस्येतिलोपप्र
संगविरोधेन भाष्यस्य प्रौढोक्तिवा हेत्वमुपपादयतां कैयटेनापादितनिकाया अवर्णापन्नत्वस्य शंकितुमप्य
शक्यत्वात् प्रश्लिष्टावर्णाविति हेत्वनुपपत्तिसूक्ष्म एङः शेरैरुंशेवा नापि एङोऽतिध्यक्षकस्यैव तद्गुणेः संज्ञेशे
विष्टतानावर्णोवेनाविति हेत्वंतरस्यैवोक्तत्वात् नापि तत्रावयवस्य पृथग्ग्रहणे न ग्रहोनाह्यीति हेतोः सुस्थ

राम.
२२३

वात्. ऐचोश्चक्स्फुटोकारस्य प्रतिभासो ह्वीति प्रत्याहारसूत्रे भाष्यकैयटयोरेव स्थितं … वात्. एतेन तदवयवाका
रस्यापि सावर्ण्यापत्तिर्निरस्ता एव इकारोकारयोरपि इति बोध्यं तथा च तत्र भाष्यं यदत्रावर्णविवृततरं तद
न्यस्मादवर्णात् ये अपीवर्णोवर्णौ विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्यामिति कैयटेनाप्युक्तं तदेवमाकारादि
स्थस्यावयवस्य भेदेनाग्रहणात् द्वग्रहणात् संध्यक्षरस्थस्यत्वसावर्ण्यापात्. अकारस्थत्वभेदेन प्रतिभासाद् ध
तरीति नुडादिसिद्धिरिति. आकारादीनां प्लुतादिप्रहमेन. परं संध्यक्षरपरमेव परं न च एतेन पफयत्नो नेत्यर्थो
नन्वेवमवयवीभूताकारस्य सावर्ण्यापत्तिपरिहारेऽपि स्थानित्वापत्तेरसमाधानात् उक्तितादवस्थ्यमेवोक्तमेत
र्हि एचां अकारे तासां सावर्ण्यापत्तिरेव नासीत् प्रत्युक्तं समाधानानुपपत्तेरनेन अवयवसावर्ण्यप्रहाणाते
षां सावर्ण्यापत्तिरस्तीति चेत् तर्हि तत्परिहारानुपपत्तेस्तत्परिहार इति सुस्थं तदेवं द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिपरत्वे व्या
ख्याते. ननु उक्तरीत्या अस्य सूत्रेपि तुल्यपदस्य आस्यपदेन समस्यमानत्वे याभावात् स्थानानामपि प्रयत्नसाम्या
त् सवर्णत्वं स्यात् मेवं तदुक्तौ तस्य पदोपादानसामर्थ्यादास्य इत्येकत्वविवक्षया मेकस्मिन्नेव स्थाने ययोः तुल्यः
प्रयत्न इत्यर्थलाभात् अन्यथा स्थानानामास्य इति व नियमादास्यपदेनैव सर्वस्थानलाभे तद्भेदेपि प्रयत्नैक्यमित्य

स्थानभे १

सि॰ सु॰ धा॰ र्थस्य सिद्धेः नन्वेवमपि अयमेन सह तुल्यस्थानप्रयत्नत्वस्यात्वेन सावर्ण्यं स्यात् प्रतियोगिविशेषस्यानुपात्तत्वात् तद्वारणा
124 य तस्येति वक्तव्यं यो यस्य तत्स्पृष्टस्थानप्रयत्नः स तस्य सवर्ण इत्यर्थलाभात् अतिप्रसंगसमाधानात् मैवं तथा
सति सवर्णसंज्ञाविधानवैयर्थ्यम् सवर्णेन सह सवर्णस्य सावर्ण्यप्रसंगे व्याकरणफलाभावात् नन्वेवं रेफोष्मणां किंचि
124 न्निरूपितसावर्ण्याभावान्नन्निर्दृष्टार्थतया सार्थक्यं स्वनिरूपितसावर्ण्यस्य तत्रापि दुर्वारत्वात् रेफोष्मणां सवर्णा
न सन्तीति प्रवादस्य विजातीयसवर्णाभावपरत्वात् वस्तुतस्तत्तुल्यशब्दस्य संबन्धिकतया द्वयोः सार्थक्यसिद्धेः पिता
अभूषितमच्छ इत्यादौ यन्निरूपितं पितृत्वं तस्यैव वस्तु भूषकत्वलाभात् अत एव तुल्यायकन्यादेये त्यादौ यन्निरूप
ितक्रमनिरूपितं कन्यात्वं तदात्मा पातुस्तस्यैव संप्रदानस्य लभ्यते स्थानग्रहणात् किं कचटतपानां माभूत् स्पृष्टप्रयत्नस्य
तुल्यत्वात् अन्यथा तत्रोपत्र मरो मरि सवर्णे इति यकारलोपः स्यात् प्रयत्नग्रहणात् किं चकारशकारयोर्माभूत्
तालुस्थानस्य तुल्यत्वात् स्पृष्टविवृतप्रयत्नभेदात् तु नातिव्याप्तिः अन्यथा वा वृश्चो वागीति तत्र सर्वस्थानेषु सूत्रे राम॰
रा वकारलोपः स्यात् अत एवाभ्यन्तरत्वविशेषणस्यापि सार्थक्यं अन्यथा श्वासाघोषविवारास्यवाह्यप्रयत्न 124
रूपसादृश्यसत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यात् सर्वेषु प्रयत्नसाम्यविवक्षायां कङयोरपि वाह्यप्रयत्नभेदादृष्टेः तस्या

रोपरस्य वर्णाग्रभागापत्यात् स्यादपि तु महाप्राणत्वात्· चकारशकारयोरपि अल्पप्राणमहाप्राणाऽमहाप्राणानूष्मवाह्यप्रय
त्नभेदस्याकिंचित्करत्वात् किंच रते ह्री ष्विवो के हको य मां य भिमिति वत् यथासंख्यापत्तौ धिग्घ स्याद्धि सञ्ज्ञोपोन स्यादिति
तत्र सवर्णपदग्रहणं कृते यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षायां बडुयोः दर्शितं प्राणामहाप्राणानूष्मप्रयत्नाभेदेन सावर्ण्यापात्
पपाद्धोपाभावता दवस्तेन सवर्णपदमपि व्यर्थं स्यात् वक्तारस्तु अभिन्था दृशा दोस्सकारस्योपोपार्थं तथा तत्र स
वर्णपदं सार्थकमेव तकारथकारयोर्महाप्राणत्वेनापि साम्यात्· किंतु भिन्ना यज्जिह्वानिष्ठं निस्थानेन मधुलिड्स्थानमि
त्याहावपि लोपः स्यादिति बोध्यं अथ तथापि ताकृतो नास्यपश्चाद् बलादेव स्थान प्रयत्नोभयलाभसंभवात्प्रयत्न
पदं व्यर्थं ताल्वादिस्थानवत् प्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वाक्षिप्तिचेत् न· प्रत्येकव्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानात्
तेनोभयसाम्ये सत्येव सावर्ण्यं न त्वन्यतरमात्रस्य साम्य इति न दोषः अथ स्थानप्रयत्नविवेकः अकुहविसर्ज
नीयानां कंठः इचुयशानां तालु ऋटुरषाणां मूर्धा लृतुलसानां दन्ताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ एदैतोः कंठतालु
ओदौतोः कंठोष्ठं वकारस्य दन्तोष्ठं जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्य केचित्तु वर्गपंचमानां स्वस्वव
र्गीयं पैसाथानां नासिकास्थानमधिकमित्याहुः॥ अपेतु अनुस्वारयमानां नासिकास्थानमिष्यते इति पाणिनीय

सि·कु·का
१२५
125

शिक्षायां पठ्यमानानां नासिकास्थानानुक्तेर्न तथोक्ताः। तद्द्वयेऽपि विचार्ये यत्नो द्विधा आभ्यन्तरो बाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पृष्टे
षत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् स्पृष्टत्वं स्पर्शानां ईषत्स्पृष्टत्वमन्तस्थानां विवृतत्वमूष्मणां स्वराणां च ह्रस्वस्या
वर्णस्य प्रयोगदशायां संवृतत्वं प्रक्रियादशायां तु विवृतत्वं प्रतिज्ञायत इति प्रागुक्तं आभ्यन्तरत्वं चैषां वर्णो
त्पत्तिपूर्वभावित्वात् तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितः प्राणो वायुरूर्ध्वमाक्रामन्नुरः प्रभृतीनामन्यतमे स्थाने प्र
यत्नेनाविधार्यमाणः स्थानमाहन्ति ततो वर्णस्य तद्व्यञ्जकध्वनेर्वोत्पत्तिः तत्र वर्णोत्पत्तिपूर्वं जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां
तत्र स्थाने तत्ताल्वादिभिः सहसम्पर्कः स्पर्शः स्पृष्टत्वं ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टत्वं सामीप्यमात्रे संवृतत्वं दूरत्वे तु विवृ
तत्वमिति। इदं चात्र तत्त्वं अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च
मूर्द्धन्यभिहतो वक्रमापद्य मारुतः वर्णान् जनयते इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनया अवच्छेदकतासंबन्धेन वर्णं प्रतिता राम·
दात्म्यसंबन्धेन हेतुत्वं स्थानत्वमिति लभ्यते अवच्छेदकतावच्छेदकं कण्ठे अकार इत्याद्यभियुक्तप्रतीतिनियामकः स्वरूप १२५
संबन्धविशेषः एषां शब्द इत्यादिवत् नहि मिथोऽपि तस्मिन् स्थानमिति व्युत्पत्त्यातिरिक्तः संबन्धो रङ्गशाकः उत्पत्ति
पक्षे वर्णानामाकाशसमवेतत्वात् अभिव्यक्तिपक्षे च विभुत्वाद्व्यापित्वात् एतेन यदास्यतुल्यदेशप्रयत्नमिति

धिकरणत्वबोधकदेशगर्भं वार्त्तिकमपि व्याख्यातं करणपदं च किं पुनः तस्यैव भवे स्थाने कण्ठ्वादीनामिति भाष्यैकदेशमुपादाय स्व
स्थानादि जिह्वाग्रमध्यमूलानि चेति कैयटेन व्याख्यातं तत्राद्य स्पृष्टप्रयत्नेत्यादिव्यवहाराभिप्रायं ननु तत्त्विकं तथा
हि जिह्वाग्रादिप्रतियोगिकत्वाल्वादिसंयोगस्य स्पृष्टादिपदात्प्रतीयमानस्य करणत्वमनुपपन्नं व्यापाररहितत्वात्
न च तत्संयोगेन किंचिज्जनयित्वा करणत्वमिति मानाभावात् एतेन तदभिव्यंजको ध्वनिरिति व्याख्यातः जिह्वाग्रादीनां तु
यथोक्तसंयोगं व्यापारमाश्रित्य तत्तद्वर्णं करणत्वं व्यात्मनः संयोगेनात्मनो ज्ञानकारणत्वस्येव तु घटादिसंयो
गेन चक्षुरादीनां चाक्षुषादिकरणत्वस्य च प्रसिद्धत्वात् अत एव कंठाद्यभिघातस्य कारकत्वं करणत्वं वा कार्यतावच्छेद
च्छेदकमिति तीर्त्ति कालानुयोग अत्रावच्छेदकता कार्यतावच्छेदकसंबंधः समवायस्तत्कारणतावच्छेदकः भवति
यावच्छेदकतयावर्तीनाति तात्वादौ तत्र समवायेन जिह्वाग्रादिसंयोगः एवं च संयोगसंबंधेन जिह्वाग्रादीनां हेतुत्वं
न चैवं करणस्य व्याप्तिः यत्नाविशेषयस्थानमवच्छेदकं तदनुयोगिकजिह्वाग्रादिसंयोगस्य तत्र व्यापारत्वात्तद्
द्वैतकरणानां भेदः एवं च यच्चैवं प्रयत्नग्रहणानन्तर्गतं तस्याप्यास्यप्रसमवेतत्वात् स्थाने तत्र प्राप्ते कंठव्यापा
रनिरासार्थमुभयोरुपादानं तेन च स्पृष्टोक्तत्वं तत्त्वे सवर्णसंज्ञा भवतीति यथोक्तमानमपि संगच्छते नहि उक्तसंयोग
स्यास्यभवत्वं आस्यसमवायनिरूपकत्वं रूपस्य तस्य तद्वयवे तात्वादावेव संभवात् उक्तसंयोगस्याव्यास्य

सि मु भा: १२६
126

वयवस्य संमवेतत्वात् यद्यपि जिज्ञासादीनामपि न साक्षादस्य समवायनिरूपकत्वं जिज्ञासैव सत्तशोऽसंभवयवा
वयविभावात् तथाप्यास्य निरूपित समवायनिरूपकत्वमुभयसाधारणं वाच्यम् आस्य प्रतियोगिकोऽयः समवा
यस्तदनुयोगित्वं तच्च देहे न तदनुयोगि जिज्ञासाप्रतियोगिकसमवायानुयोगित्वं जिज्ञासादाविति न चैतसूवो गास्य सं
योगे जिज्ञासाप्रतियोगिकसंयोगस्याधिकस्य दानं वितानत्वं संग्रहाभावात् यस्तु देहान्ताशरीराणां नवयवत्वात् दे
संयुक्तदृतिविभाव्यते तदास्य प्रतियोगिकोऽपत्र समवायस्थाने साक्षात्संबंधेतिवाच्यं संयोगसमवाययोरेव
तथात्वात् पक्षांतरे त्वेवमेवनान्यत्वात् तस्माद्यद्योक्तो मास्य भवत्वं तद्भूतो तस्यास्य पदस्य लक्षणतावच्छेदकमिति
शेकार्थ० प्रमेकसाम्य सवर्णताक्षारणापदस्य कृ प्रयत्न ग्रहणापवस्य पकत्वेन आस्य पदस्य नयथोक्तं लक्षणाव
छेदकमानाभावात् किंतु स्वच्छान्नमात्र साधारणं संज्ञाद्यानुरोधेन वदन्ति स्वीकारात् वस्तुतस्तु आस्य समवा
यनिरूपकत्वं लक्षणतावच्छेदकसंबंधः लक्षणतावच्छेदकं तु अवच्छेदकता संबंधावच्छिन्नवर्णानिष्ठकार्यत्वप्र
तियोगिककारणताशालित्वमेव अन्यथा आस्य रूपादौ तद्वयवं तरेण तस्यापि प्रसक्तत्वात् प्रकृतमनुसरा राम १२६
म० बाह्यप्रयत्नाश्चैकादश विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः

स्वरितश्चेति एतेऽच्वर्णोपगमनेनायं मूर्द्धं प्रतिघातानि हतेन प्राणेन जायंत इति वा घाउच्चैरते वायुना कोष्ठे ऽभिहन्यमाने गलवि
लस्य विकासाद्विवारः तत्संकोचात्संवारः अतएव हृत्समीपावस्थानात्मकाभ्यां आभ्यंतरप्रयत्नविवृतसंवृताभ्यामनयो
र्भेदः अन्ये त्वां स्वरूपमाहुः श्वासादिकार ४ संवृते गलविले ऽव्यक्तः शब्दो नादः अविवृते श्वासः उपरि वर्णितो श्वासनादाव
नुप्रदानमिति केचिदाचक्षते वर्णानि:प्रणेरनु प्रश्वासप्रदीयते इति अनुप्रदानं कल्पते तु ब्रुवते अनुप्रदानमनुस्वा
नं घंटानिनादवस्थानामि घातजो ध्वनिर्नादोऽनुप्रदीयते तत्तनादध्वनिसंयोगाद्घोषो जायते तत्तश्वासोऽनुप्रदी
यते तत्तश्वासध्वनिसंगादघोषः ४ महतिवायौ महाप्राणाः अल्पेवायावल्पप्राणाः यदा सर्वांगानुसारी प्रयत्न
स्तीव्रो भवति तदा गात्रस्य निग्रह ४ कंठबिलस्य चाणुत्वं स्वरस्य च वायो तीव्रगतित्वाद्रौक्ष्यं भवति तदा उदात्तममा
चक्षते यदा तु मंदः प्रयत्नो भवति तदा गात्रस्य स्रंसनं कंठबिलस्य महत्त्वं स्वरस्य वायो मंदगतित्वात् स्निग्धता भव
ति तमनुदात्तमाचक्षते उदात्तानुदात्तसन्निकर्षात्स्वरितगुण इति एषां च सवर्णसंज्ञायामनुपयोगेऽपि आभ्यं
तरत्वविशेषणत्वात्सर्वेषामुपरिष्टात्त्वादंतरतम्यपरीक्षायामुपयोगात्रउक्ता इत्यभिप्रायेणेति निर्दोषः तद्यथा सं
वृतः स्वरः कण्ठ्यो विसर्गो ऽश्वासा अघोषविवारकाः ॥ हानुस्वारकवर्गास्तथा घोषवन्नादसंवृताः ॥ जश्च ओकारा
संवारनादा महाप्राणाः पञ्चऽखिलाः पंचमा ऊष्माणः य र व हे च स्युः रनुनासिकाः ताभिकाः ४॥ अयमर्थः ४ वर्गाणां प्रथम

सि. सुधा. द्वितीयाः शषसाश्च खरः । जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गाश्च श्वासाः अघोषविवारप्रयत्नाः ४ हकारानुस्वारौ वर्गा
१२७ णां तृतीयचतुर्थाः यरलवाश्च घोषा नादसंवारप्रयत्नाः ४ वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः यरलवाश्चाल्पप्राणाः
127 अन्ये महाप्राणाः इत्यर्थः । वर्गपञ्चमास्तु तृतीयतुल्यप्रयत्नाः अनुनासिकं पुनरेषामधिको गुण इति स्यादे
तत् उदात्तादीनां त्रयाणां कथं बाह्यत्वम् । तत्र विवारादीनामष्टानामेव भाष्ये भाष्ये पठितत्वादिति । उदात्तादि
नां सावर्ण्याभावमाशङ्क्य गुणानामभेदकत्वेन परिहृतत्वाच्च ॥ उदात्तादीनां बाह्यत्वे च तासाम्याभावेन सावर्ण्य
स्यापादयितुमशक्यत्वात् । अभेदकपक्षानुसारेणैवेयमर्थोक्तिरिति चेन्न यद्यप्युदात्तादीनां नाहत्यमुक्तं तथाप्य
नुपेयाभ्यन्तरत्वं श्लोके तिमिवरताकारकैः स्पष्टत्वात् विवारादय एकादश प्रयत्ना इति कैयटोक्तेश्चेति दिक् ॥
अत्र केचित् आभ्यन्तरत्वमभ्युपगम्यापि सावर्ण्याभावशंकापरभाष्यमनुपपन्नमेव उदात्तादिरूपप्रयत्न
भेदेऽपि विवृततरत्वरूपतद्देवयात् सावर्ण्योपपत्तेः यावत्प्रयत्नैक्याभिवक्षायां च नाद्यप्रयत्नसाम्येऽपि आभ्यन्तरप्र
यत्नभेदे सावर्ण्यं मा भूदिति चेत् तदर्थं आभ्यन्तरग्रहणाभिप्रायकरविरोधात् आपनिस्थले यावत्प्रयत्नैक्यविवक्षा राम
या अनुपपत्तेः । तदर्थकप्रवादवैयर्थ्याच्च स्थानेन्तरतमसूत्रस्थभाष्यबलात् शकारादिवद्वितीयश्च १२७

र्थानामपि तुल्यत्वप्रतीत्यादिसूत्रमूलकत्वमिति वाक्ये पि तकुहलस्य दुर्ज्ञापत्वया केवलस्पृष्टप्रयत्नान्वर्गतृतीयप्र
थमानत्वे स्वरूपर्यविसृतोभयप्रयत्नानोर्गाद्वितीयचतुर्थानां प्रयत्नाधिक्येन सावर्ण्याभावे चो: कुरिस्यादौ तकुहला
नुपपत्तेश्च ककाराद्यपेक्षया ङकारादीनां नासिकास्थानाधिक्यात् सावर्ण्यानापत्तेश्च प्रयत्नस्थानेपि याकत्व
स्य विवक्षणीयत्वापत्तेश्च वैमुख्ये बीजाभावात् अस्मन्मते तु याकत्वविवक्षायां प्रमाणाभावात् नासिकास्थान
साम्येन ञं मङ्णनानां सावर्ण्ये न त्वं नयसीत्यादौ पयायेणापत्तेर्वा परत्वात् नस्येति गादयः प्रवर्तेरन्निति अत्रेदं वक्त
व्यं अयमाकराभिप्रायः आस्ये यत्नं प्रतीतभीत्यप्रयत्नसाम्यविवक्षायां यो वर्णो यद्वर्णसमानस्थानकत्वे
सति यद्वर्णसमानप्रयत्नकः सतस्य सवर्ण इतिफलितं तत्र प्रयत्ने याकत्वं विवक्षितं नवा नाद्य ४ प्रथमादी
यानां द्वितीयचतुर्थानां च सावर्ण्यानुपपत्तेः अल्पप्राणमहाप्राणत्वाभ्यां भेदात् नोमध्यः खकारहकारयोः साव
र्ण्यप्रसंगात् कण्ठत्वान्महाप्राणत्वाच्च एवमन्यत्राप्यपायं यदि त्वाभ्यंतरप्रयत्नसाम्यमपि विवक्ष्यं तर्हि
द्वितीयेनैवप्रसंगेनाद्यप्रयत्नसाम्यएवअर्थोप्रसंगसपादकश्चेति एकस्यास्यभवत्वमात्रेणानाद्य इति विरहिताम्यंत
रमात्रलाभायप्रयत्नविशिष्टयत्नपदेपाद्यात्नमावश्यकमिति आस्यपदं स्थानमात्रपरं प्रयत्नपरत्वे प्रयोजना
भावात् तथा च वाह्यप्रयत्नसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वविकल्प एव अयुक्त आकारस्य प्रयत्ने याकत्वविवक्षायां

सि॰सुधा १२८ 128 तद्भिन्नत्वे चाऽतात्पर्याभावात् उदात्तादीनां आभ्यंतरत्वेन तद्भेदस्य सावर्ण्याभावशंकया स्वच्छिन्नत्वाभावात् ननु तथापि सिद्धं
ते आभ्यंतरप्रयत्नस्यैव सवर्णसंज्ञोपयोगे पि तत्त्रयावच्छिन्नवर्णानां किमर्थं येनोदात्तानुदात्तादीनां सावर्ण्याभावशं
कास्यात् तद्भिन्नसमानस्थानत्वेन तद्वृत्तिस्याभ्यंतरप्रयत्नवत्त्वेन सति तद्वृत्तीति आभ्यंतरप्रयत्नावच्छिन्नवत्तो व्या
वर्णवर्णस्याभावात् उदात्तानुदात्तानां तु सावर्ण्यस्येष्टत्वात् आह यत्नो योगादिभिन्ने तन्न देवदत्तयज्ञदत्तौ
तुल्यधनाविति सादृश्यसिद्धावपि केऽस्मिन् नानार्थिकत्वस्यैव धनादेः प्रतीयमानस्योत्सर्गिकत्वाच्चिवह्नाम धीनत्वात्
राजमंत्रिणोस्तुल्यावित्यादौ तु प्रायस्य देवो गच्छत्वात् अत्र तदनौकं भाष्ये किं सतिभेदे सत्यपाह सत्येव हि भेदे सवर्णा
संज्ञया भवितव्यं अन्यतरत् भेदाधिष्ठानाहि सवर्णसंज्ञा यात्र हि यत्र सर्वसमानं तत्र स्यात् सवर्णसंज्ञावि
धानमनर्थकं स्यादिति अस्यायमर्थः आस्यपदेन वाह्यप्रयत्नस्यापि संग्रहे स्याच्च ह्याभ्यंतरप्रयत्नसा राम॰
म्ये सवर्णसंज्ञानिमित्तमिति लभ्येत तन्न अस्येव स्वसावर्ण्ये स्यान्नतु वर्णांतरस्येति संज्ञावैयर्थ्यं तत्परिहारा १२८
य विधानसामर्थ्यात् देशोपोर्गिकास्या ग इति आव एव सति संकेन चिकिंचिन्मात्रसाम्येऽपि स्यात् इत्याशंका परोपदिष्टं
हि सतिभेदे किंचित्समानमिति सत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति याकारछकारयोश्चकारढकारयोः सकारथका

स्योः सवर्णा संज्ञा प्राप्नोति इत्येतच्चाहिसवेन न्यासमानं करणावर्णमिति ग्रंथः संगच्छते । आस्यशब्दोऽत्र विवारमहाप्राणा
नुप्रदानाद्यर्थ प्रयत्नचतुष्टयस्यापि ताल्वादिस्थानस्य च तुल्यत्वात् आभ्यंतरप्रयत्नमात्रेण तु विवृतत्वं स्थादीनां तु स्पृष्टत्व
मिति भेदः एवं च प्रयत्नपदेनाभ्यंतरस्य तस्य आस्यपदेन च स्थानमात्रस्योपादानेनैतुनोक्तदोष ४ गौरवभिर्विकली
त्याप्रत्ययपदस्य यावन्द्वाभ्यंतरे न परत्वं तु दुर्वारं बाधकस्य दुर्वचत्वादिति उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोती
ति शंकाभिप्रायः ४ अन्तरस्वरितानामभेदकत्वेनैव निर्वाहे यत्किंचित्प्रयत्न एवत्व कल्पनयोत्सर्गिकार्यं बाधो
न युक्त इति परिहारोपपत्ति ४ एतेनानुदात्तादेरित्यादाविव भेदकत्वपक्षस्येव युक्तत्वादिप्रपाद्दं दृष्ट्यादिसूत्रस्य
सर्वग्रंथविरोधात् अमुदात्त इत्यादिसूत्रविरोधात् च अनुदात्तादेरित्यादौ त्वेनं तानुदात्तादिव्यक्तिपरिवाय काल्वे
न तद्धिवक्षा तावच्छब्दीनां विशिष्यनिर्देशासंभवात् अनुदात्तादयहणाये ये थ्यापत्तेश्च यत्तु स्थाने न्तरतमे साम्यादिः त
त्र विवृतमुच्चारणाभिप्रायं तर्हि किं परे जुहोतीत्यनेन आहवनीये जुहोतीत्यस्येव सामान्यविशेषन्यायेन वर्गद्वि
तीय चतुर्थानां स्पृष्टत्वं बाधित्वा विवृतत्वं विधीयते ऊष्मसाधका श्वासविवार काशन्यायेन स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानां
मेकस्य प्रथमादिष्वसाधका काहात् द्वितीयचतुर्थयोर्विवृतत्वं विधीयते सपा [illegible]
दीर्घयोर्यामन्न [illegible] प्राचीनमन्त्री ओमीयातेनोपांशु मन्तीत्यादिः नाद्यः सामान्य वि

सि·सुधा· १२९ रोधमावोहिन विषेषां शोस्पष्टत्वाविवृतत्वयोर्विरोधात्· नाप्यनुबाधांशेशाकारादिषु वर्गात्रयमातीयेषु स्पर्शवि
क्ततयोः परस्पनात्यंताभावसमानाधिकरणत्वात् नद्वितीयः स्पष्टत्वविधेर्वर्गविशमवर्तोष्विवविवृतत्वविधेरपिदुष्प
सुसावकाशत्वात् नन्वद्वितीयचतुर्थानांस्पर्शत्वमेवनास्तीतिवाच्यं स्पर्शेषु पंचमोऽशामेकविंशभिनिभागवताविवि
129 रोधात् स्पर्शाः स्पृः पंचविंशतिरितिशिक्षाविरोधाच्च प्रथमतृतीयपंचमानांतत्सावर्ण्यापत्तेश्च नचस्पष्ट
त्वमबाधितेवेविवृतत्वविधीयतइतिवाच्यं तयोर्गुरुत्वेनसमुच्चयानहत्वात् नहिबाधितमर्थमागमोपिवोध
यतीतिन्यायादितिनकिंचिदेतत् यत्तूक्तं कंडनादीनांसावर्ण्यपनस्यादिति तत्रकेचिदाहुः वर्गपंचमानांनासि
कास्थानंनभवति शिक्षायांमयमानुस्वारराणामेवतदुक्तेः किंतुकरणं तच्चापारेतातदुच्चारणात् नावन्मात्रेणा
स्थानत्वेत्वकारादीनामपिस्थानत्वापत्तेः तद्दृकथनेनत्पत्तापत्तेश्च यत्तुकरणत्वपायानापिनासिकायास्था
नत्वंतास्यपदेनग्रहणात्तद्भेदेनसावर्ण्यमनुपपन्नमेव आस्यपदस्यस्थानमात्रपरतयासंकोचेबीजाभावा राम· १२९
दिति· तन्न आस्यपदस्यकरणपरत्वेमानाभावात्संकोचस्यदुरापाह्यत्वात् वृत्तिविषयतावच्छेदकधर्मान
च्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्तिविषयत्वेनात्पर्याभावकल्पनस्येवसंकोचत्वात् एतेनकिंपुनरास्येप्रभवंस्थानंकरणंचे

ति भाष्यविरोधश्चमपि निरस्तं नहि करणमास्यभवं नेति सूत्रः किंतु आस्यपदार्थतावच्छेदकं प्रकृते स्थानत्व
मेवेति। यदप्युक्तं एतेन तुल्यशब्दसंकोचापेक्षया पश्चादुपस्थितास्यशब्दसंकोच एव न्याय्य इत्यपास्तं कल्पेगद्य
ऽन्यतीनां स्वरूपतो भेदार्थं स्थाईन्नादवर्णानां भेदस्यावश्यकत्वेन सवर्णस्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेति पक्षेऽपि तुल्य
शब्दसंकोचावश्यकत्वाच्चेति। तदप्यसत् आस्यशब्दस्य संकोचः करणव्याप्त्यन्तरूपतावच्छेदकव्यवस्थापनमेव
तस्य च न्याय्यत्वं न तत्साधारणे प्रमाणाभावात् तुल्यशब्दसंकोचश्च यत्किंचित्प्रयत्नत्वं तत्र चान्याय्यत्वं भाष्यादिभिन्न
नुक्तत्वात् कल्पेगद्यादिके तु व्यर्थमेव स्थानतावच्छेदकरूपेण स्थानसाम्यविवक्षायां वस्तुसतोऽप्यनैकान्ताद्भेदस्य
स्थानतानवच्छेदकत्वया दोषाभावात् अन्यतो उभयत्र संकोचश्चेति वैषम्यमसत्वाच्च यदप्युक्तं तुल्यशब्दस्याऽन्यूनान
नधिकपरत्वेऽन्यतरैकदेशावयवास्यभेदेऽपि [illegible] भावादव्याप्यो प्रयत्नग्रहणवैयर्थ्यापत्ति एतेन प्रयत्नस्य पृथगुपादा
नानुक्तौ तास्य[illegible]नाधिकारूपकरणानङ्गत्वमित्यपास्तं उभयत्रापि तुल्यत्वस्यैकरूपत्वेनानुमानिकवत्त्व
न पक्ष्यासंकोचस्यान्याय्यत्वेन च विनिगमनाविरहात् सर्वत्र प्रकृते तात्पर्यग्राहकतया प्रयत्नपदस्य व्याख्यातुं युक्त
त्वाच्चेति। तदप्यसत्। आस्यपदस्य स्थानमात्रपरत्वे प्रयत्नदोषः उभास्यभवपक्षत्वे नाद्यः प्रयत्नपदवैयर्थ्यानापत्तेः नान्त्य
तत्परत्वस्यानंगीकारात् न च पक्षान्तरोपादानापेक्षया स्यशब्दस्य तदुभयपरत्वमेव सम्यगिति वाच्यं प्रयत्नसाम्य
संज्ञायामत्र तदर्थप्रयत्नपदपार्थक्यस्यावश्यकत्वे आस्यपदस्योभयपरत्वकल्पनायामेव गुरुत्वात् स्थानक

सि॰सुधा
१२०
130

रणोभयसाधारणस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य दुर्वचत्वाच्च । यत्तु त्वं नपसीत्यादौ ङकारयोरपि भवतीति तत्सान्तस्थमात्रं शाब्दिकमात्रा
नभिमतत्वात् अत एव कौमुद्यामप्यास्थानसाम्यविवक्षायां भमङणनानां स्ववर्गैः सावर्ण्यापत्तिरित्येवोक्तं अन्यथा
तेषां परस्परं सावर्ण्याभावो व्यापादितः स्यात् किं बहुना नासिकायाः स्थानत्ववादिभिरप्यास्थानसाम्यमेव विवक्षि
त्वा नासिकास्थानं सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तमित्येव स्वीक्रियते तथा च [illegible]र्थश्च ननु शार्ङ्गिणि सूत्रे अकारात्परस्य
तवर्गस्य [illegible] अयमर्थः [illegible] तुशब्देन नकारस्यानुपादानात् नासिकास्थानाधिक्येन तस्य सवर्णत्वाभा
वात् [illegible] एवं नासिकास्थानसाम्यं सवर्णसंज्ञायां नापेक्ष्यते इत्येतद्दृढं एकं न च यत्किं
चित्स्थानसाम्यं सावर्ण्ये प्रयोजकमिति नैतद्द्वयर्थमिति वाच्यं तथा सति त्वं नपसीत्यादौ ङकारान्तस्य [illegible]
तेऽस्तु अन्यत्र तत्स्थानत्वमेव तुल्यस्थानत्वं [illegible] परस्परं नासिकास्थानसाम्येऽपि ताल्वादिसाम्याभावात्
स्ववर्गैः समत्वधिकस्थानत्वेऽपि तत्स्थानकत्वाभावात् सावर्ण्यं नेन त्वङ्कुर्वन्नोऽसीत्यादौ ङकारादिष्वित्युक्तिः न च
२ सा घानां पञ्चमसावर्ण्यं तथाप्यसिद्धमिति वाच्यं प्रयोजनाभावात् द्विप्रापत्तेः न च गोरिरिह रमाहे सवर्णविधिः स्या
त्तत्र ईकारस्य भावस्थानस्यादित्याद्यं इकारस्य निवृत्तमात्मारत्वमाश्रित्यप्रयत्नभेदोपगमात् न तत्पोद्ठीपत्रमकारेणा

राम
१२०

रत्वात्तवकारो प्रसक्त एवेनात् ह्रस्वादेस्तकारस्य वत्वापत्तिरितिवाच्यं द्वितीयवकारप्रश्लेषेणलकारस्य रूपसेवोपा
दानात् नाविरलोमुपधायाश्चपत्र रत्वंतगर्भत लकारेणावकारस्यापि ग्रहणत्तोदेवित्वाद्दृदेविभ्रमीत्यादौ पाणिफलिकत्वा
पत्तिः हयवरट्सूत्रेणेनेफस्य यापूर्वमपकर्षप्रसक्तावेभाव्यो [illegible] त्यागवकारादिरितिच्छेदेन समाधानसंभवात् य
द्वास्थानतावच्छेदकपधायाश्रयत्वंस्थानत्वं वकारस्य दंतोष्ठमिमत्रच हद्दनिर्देशादुभयत्वंस्थानतावच्छेदकंता
वत्प्रत्येकविश्रांतमिति न वकारस्य लकारसावर्ण्यं लृगया दुहेतिस्स्त्रेउदेशस्यापूर्वस्यैतिसूत्रेच दंत्यत्वमोष्ठ्यत्वंचेद
ताद्विभवत्वमात्रेन्निवेशपत्ते ननु तत्स्थानत्वं तत्रयोगार्थेनेबोभयपत्त नयाग्रहणाकशास्त्रानुपयोगेन सावर्ण्यापत्त
यत्वात् तेनाडुग्घाभिमिपादाविवाऽडुकहीपासावपिक्वलोपः अम्ररेण्ग्लीपादाविवसुस्वूसावित्यादावप्युत्वं चसि
द्धमेनयेल्लोकमित्यादौ ङानुस्वारस्य परसवर्णोसानुनासिकवकारापत्तिरप्पनाशंक्या इत्याहुः अन्येत्वमनुस्वाराम्
सर्वथापिवर्गपंचमानांसावर्ण्यं पिनेतिसिद्धं यदप्युक्तं वर्णोत्पत्तौनासिकायाः पाकेकार्यादवत्सत्वात्पादिनकाक
रणात्वंनाधः अत्रासेतल्पदेशात्रयत्नंसवर्णाभिमिपधिकरणात्वेबोधकदेशशब्दसहितवार्तिकेनतत्राप्येणाचविनो
यात् अधिकरणात्मपपाशाहवासिन्यायप्रतिपादकभाष्येणसुरवन्नासिकयोरधिकरणात्वबोधनाद्याःनोपः

सि सुधा करणत्वेपि स्थानत्वस्य दुर्वारत्वात् इतीति । तदप्यसत् कण्ठादेरेव ङकारादेरुत्वेन नद्विरोधाभावात् न हि तेन नासिका
१३१ याङकारादि हेतुत्वमपि बोध्यते प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् नासिकाकृपा: सवर्णसंज्ञाया मप्रयोगात् प्रा व२
131 साद्या सिन्धायस्य समतैष्ट एकस्य वर्णाद्वाभ्यामुच्चार्यते इत्याद्यपदेषु तानोपि एको भागो मुखेनोच्चार्यते द्वि
यश्च नासिकया यथा तदुभयात्तराप्नवति स्थानान्तरमेव तदुच्चारणोनिमित्तमित्याकर पञ्चाद्ये तदनवक्का
शात् इदच्चको कम्भेपि स्पष्टं यदप्युक्तं यथा अयुग्मा वीर्गीय मगा यरा आत्मा सवःसकला इम्पत्र वकारस्यानुना
सिक्यस्यार्थत्वादरगादिग्रहणं । सुपां सुलुगित्यत्र सकृभाक्ष्यादित्रामाण्यापाद्यामल्यप्राणत्वप्रतीतेः ।। यथा वा द्धि
अत्र यस्येति सूत्रस्थले यत्रादिष्ट्रामात्रापाद्वीयचतुर्थीना मल्पप्राणतापि इति लोवयत्व कारस्य महाप्राणतापि तथो राम
कविशब्दायाञ्च कारेण आदीनां अकारादीनां च ग्रहणं व्याख्येयमतस्यैवकोसत्वं भेङकारादीनां नासिकास्थानत्वंसा १३२
धादुक्तमिति तदप्यसत् अत्रानेकल्पकाभावेन वैयर्थ्यात् आदीनां परस्य इ सावर्ण्यस्यापि प्रोक्तभानमिमत्वा
चेति दिक् यत्र तत्र तेषां सावर्णप्रतिरारसत्रात् एवं गमङणानेष्वम्पतममेव मकारानवद्धं पठेत् । अन्ये

ऽतेनैव ग्रहणासिद्धेः नच स्ववर्ग्याणामपि ग्रहणापत्तिः तेषां पृथक्पाठसामर्थ्यात् नचैवं तपरोक्तेनोप ग्रहणं त्वं नस्या
त् लस्याच्चाष्टभेदभिन्नानां ग्रहणाकथास्या स्यपञ्चदशवैकल्यावारा ग्रहणाभिमतस्य यथाश्रुतपरत्वात् न च यत्विशेषः ष्टां
तरतम्ये न सवर्णोपपत्तेः भवद्भिमतात्वाच्च एतेन ह्रस्वाहारोपि व्याख्यातः नच न नस्य इत्यत्र भावे सुहि नु इत्यादौ
प्रत्यापत्तिः सिद्धान्तेपि तत्र नुम्विसर्जनीयेति स्वप्रसङ्गानुम ग्रहणान्तः स्थानीयानुस्वारोपलक्षणार्थं इमत्र आ
ख्या नातिरिक्तस्यवीजस्य द्वेकवत्तया तस्य जसा ग्रान्नुमः पल्स्य सस्यपत्वं नास्तीति तन्निश्चये विना ऽनुपपन्नतया ऽत्रा
प्तेनैव संकोचोपपत्तेः नुमः सान्नाडुपादानेन तद्दानेन दशलक्षणाया संकोचः प्रत्याहारान्तर्भावेन तद्गतिसिद्धिप
रत्वेनेष्टे तत्र यद्यावरोपि देशेलक्षितापस्याद् न तदेव ज्ञाविख्यन्यतमोमानुवद्धः पठनीयः ग्रहणाकस्तेन तु आरा
पदस्थाने आमिपेवास्तु लाघवस्याभ्युपगमात् नचात्र अचोर्गाणामिग्निष्पादिनिर्धपिभिता देशेर्मिद्धा दावति प्रसंगः उभ
योपादानसामर्थ्यात् एवं ङ्गो कु कुटुक् शरि इत्यत्रापेऽयं नापि किंतु तिचोपस्याग्लानादौ द्वयर्थेतात्त्वस्य वैयर्थ्यापा
२त तेः नच मिदचोन्त्यात्परस्य परस्यापालादौ अचैरुपधायां इत्यस्य वैयर्थ्यात् ननु मिदचोन्त्यात् इत्यादिश्यस्य नि
यतिप्रसंगः एवं मोनुस्वारस्यागमादौ गान इत्यस्यन कारादादौ तो दन्ते पदेशस्य मांतस्यापस्य नानादौ

सि.कु.धा. रवामित्रिणिमादीनां मपिराात्वं स्यात् इति यथा योगमापाद्यमिति चेत्सत्यं ङकारस्यैव पाठ्यत्वात् मरानमानां सर्वरा
१३२ याहकत्वापत्त्यभावात् अथैवमपि ग्रहिज्यादि सत्वे राज ग्राह्याद्यमितपाठे संप्रसारणं स्यात् ङितीति ङकारे रारा
कारस्यापि ग्रहणात् मेवं भज्ञातीनां ङितीति वेति संहितया ङकार प्रश्लेषेणास्वरूपतो ङकारस्यैव ग्रहणात् नचत
132 थापि हलो यमां यमि लोप इत्यत्र गकारादेशे यथा सरव्यं न स्यात् इति वाच्यं तत्रापि प्रसंगस्य फलाभावेन ज्ञानिविर
हात् नच ङमो ह्रस्वादचि ङमुणित्यत्र मुडोप्यापत्तिरिति वाच्यं ङणा नामिति स्वरूपेणैव पाठ ङसंहित्यत्र
ह इत्येव पाठ्यत्वात् यथान्यासमपेक्ष्य लाघवस्य भूयस्त्वात् सप्रसारणे हीर स्थले लङ धिकेव पठनीय तुम्पम
सोङः यीत्यत्रतान्त्रदूर्मिक आघादि ग्रमपवाधाद्धिमक्ति प्रकरणाद्यानतिप्रसंगात् यद्वा वर्णोपदेशे मङमहति
पाठ तेन मकार ङकारे परस्परं इयाह कोनेति फलितं तेन ङमो ह्रस्वादित्यत्र न दोषः नापि मिहवों यादिस्य
प्रसक्तिरधिकारादित्वतिप्रसंगः ङित्वस्यानपाये कङित्वस्य धनरुवताप्रभृति स्वीकारात् स्वरदृष्ट्यर्थं तथा निव्वा राम
तानां प्रकृतीनां तथा तेषां प्रमयपकाप रलोप पत्तेः नच तान्ङस्याथेत प्रवृत्त्यापत्तिः तत्र ङकारस्य श्रूयमा १३२
त्वात् प्रकृते सर्वत्र ग्रहणं कृत्वा अपवादेधिकल्पने प्रमाणाभावात् नच अकारस्याधिकस्य ग्रह

पतिः बहुव्रीहिः इत्यादौ अचो रहाभ्यामिति द्वित्वस्य सिद्धत्वात् तथा यरोऽनुनासिके इत्यस्य अहर्जातवस्य दोषात् पदान्ते
नकारस्य प्रसिद्धत्वात् यामयकञ इत्यत्र यक्षदोषात् तस्मात् जं दीनां मिथः सावर्ण्यं नेति सिद्धं अन्ये तु अनुनासिक श्चार
यवलानामपि मिथस्तत्र प्राप्तौ संयन्ता इत्यादौ स्थानत्र ये पि यर्वायेराते आमापत्तेः किंच विवृतत्वाकारादिमिति
का सानुनासिककैरादीनामेव प्रयत्नभेदात्तेषां सावर्ण्य प्रसंगे त्वं न यसी त्यादौ दोषः कर्तादिर्न प्रयमानात् मध्य देशत्वंभ
ङ्गेन यावत्स्थानसाम्ये सावर्ण्यं प्राप्तौ का प्रपन्ने ते घो केवल नासिका स्थानत्वमाश्रित्य समाधानेपि मुखनासिको
भयस्थानत्वमाहाय तत्र ह्रौं यय मापत्ते दुःपरिहरत्वात् नासिक्यानासिका स्थानानुमुखनासिक्या येति वच
नात् मुखेप देनम ह्रौ स्थानस्यैव उपादेयत्वात् वर्णानां मते पिस्थानानां मानुत्यास्य वृत्ति साध्य प्रतीति योगि
वर्णा समानस्थान प्रयत्नत्वस्यैव वाच्यत्वात् तथा च पंचमे पञ्चे यमो तयोरिति यथियाकुलं स्यात् न तु तथापि
ङञ्णनमानां नासिकाया स्थानत्वं सिद्धमेवेति चेत्सत्यं [illegible] स्थानपदस्य [illegible] मात्रपरत्वात् मुखना
सिक्या इति वाक्ये तु मुख्यावयवके दन्तादीनां प्रमाणानां तेराम स्थानत्वनिर्वाहात् मुखनासिकावचनं इत्यत्र वचन
पदस्वारस्यात् मुखनासिकोच्चार्यत्वस्यैव प्रतीतेः अत एव बाह्यप्रयत्नाभिधानोत्तरं यथा तत्तीयास्थाने

सि॰सुधा॰
१३३
133

चमा आनुनासिकस्य वर्णे आनुनासिकत्वे तेषां मध्ये कोनुरागइति भाष्यं संगच्छते॥ अस्य यथावाह्यप्रयत्नकथनप्रस्तावे
स्थानभेदस्याभिधानं तस्यान्तर्हेतुत्वात् उत्तेजनीयास्तु आन्तरतम्यमात्रपर्नीज्ञोपयोगित्वेन तद्वैचित्र्यात्॰ नत्वानुनासिक
त्वनिर्मुक्तस्य॰काराद्दीनामनुपत्तेः भाष्यकथ्यगुणत्वं मितिवाच्यं उत्पन्नमात्रे तू पादीनां तद्गुणत्वानुपपत्तिप्रसंगात्॰
नान्तिकत्वाभावेता भावप्रतियोगित्वस्य गुणत्वेन रागानुपयोगात्॰ सत्वेनिर्विशिष्टाते पेतीपादेरन्यथैव व्याख्यास्यमानत्वा
त्॰ अपिच अनुनासिकसंज्ञात्मुखस्य नासिकायाश्च तदुच्चारणकरणत्वं सर्वग्रन्थसिद्धं स्थानत्वं करणप्रतियोगिक
संयोगानुयोगित्वं तत्र करणप्रतियोगितियोगिकत्वे उपलक्षणं विशेषणं वा नाद्यः अकारादीनामपि स्थानत्वापत्ते
नत्वेष्टापत्तिः तत्साम्यमादाय समानप्रयत्नानां सावर्ण्यप्रसङ्गे॰ यत्किंचित्स्थानसाम्यस्यैवभवन्ततोमेदत्वात्॰ नान्त्यः
स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगित्वस्य स्वस्मिन्नन्तर्गीकारात्॰ नासिकायाः स्थानत्वानुपपत्तेः स्थिर
त्वात् इमाः श्रामंतिनिरस्तः प्रक्षरमनुसरामः ऋल्वर्णयोः स्थानभेदाद्यप्राप्तां सवर्णसंज्ञां विधातुं तु वार्त्ति
कमारभ्यते ऋल्वर्णयोः सावर्ण्यं वाच्यमिति अत्र व्याचक्षते॰ आच आच रलोतोरचोरेन वर्णा इति विग्रहः उ
भ उल्वरलोभयोरिति वा प्रथमान्तेनापि रेनिर्दिष्टतां किम व्यावाविग्रह इति किंतु नादिति॰ तत्राद्ये ऋल्

राम॰
१३३

ओ इति सिद्धे अत्यक इति प्रकृतिभावः अतोऽनितिलकारस्य गुणः तत्र अकारस्य परत्वादेशः तथा छत्र गृह न्यायीत्वम
ति भावानुपपत्तिः गुणो समपि सद्भावेनिर्वर्त्यसम्भवान्निमित्तविघातभावात् मनने वं येपरोपादि दोर्बल्यं अत्यक
२८ इत्यत्र प्रत्युत प्रवृद्धा इत्यवोऽजीमनुष्ठा अकाररूपमत्रमाश्रित्य यत्कार्यं तस्यैव बाधनात् यथाहि शङ्कसामा
न्यमुपजीवतीति तिष्ठा इति विरहात् नयाय. परस्मिन्निमित्ते नाभावो प्यतिदिश्यत इति सिद्धान्ता इकारकाली
नस्य परत्वाभावस्य गुणो प्यतिदेश इति वाच्यं नपठते तन्निबन्धात् ओतावर्णविभक्त्यापूर्वपदस्य स्वरा
न्तवा पदसंज्ञत्वात् द्वितीये तु ओंसि गुणास्य दोर्बल्याद् इकारेण अरं अकारस्यार्थमकारं तन्निमित्तकरणाच्च स्वीसम
वोऽयं अलोऽसितिनापाठ इति अत्रेदं बोध्यं अकाररूपाश्रिमित्तकत्वं न तावद्व्यावर्तकनिमित्तताकत्वं सवर्णा
द्वियणो रयादीनां च वारणानुपपत्तेः तत्र तत्त्वेनानिमित्तत्वविरहात् उपसर्गादिति धातावित्यत्रैव प्रकृतिभाव
स्य कथं मित्र इत्या परुपाधातुग्रहणात् पादिक प्रकृतिभाव निषिद्धमर्थमित्यादि सकलव्याकोप प्रसङ्गात् नापि
अकारविशिष्टं निमित्तताकत्वं परत्वादेशसाध्यारत्पात् अथ यस्यालक्षणौ अकारपरत्वाभाव प्रयुक्तो यत्का
र्याभाव तस्यैव कार्यं प्रकृतिभावेनव्याप्तिपितम् इति चेत् न गुणात्पूर्वं प्रवृत्तेय परत्वादेशस्याप्यतो इत्यत्वात् इत्यापत्तेः
तत्प्रयुक्तो अकारपरत्वाभावस्याप्रसिद्धत्वाय यत्र अकारपरत्वं नस्यात्तत्र परत्वादेशो न स्यादित्येवं तत्पक्षे व

सि॰ सु॰ धा॰ प्रयुक्तत्वस्यवाच्यत्वात्तस्य चान्यत्र अकारपरत्वाभावेपि दृष्टत्वेत्यादौ यणादेशाभावस्यादर्शनात्पाक्षिकत्वानुपप
१२८ त्तेः एवं प्लुतेऋषि निमित्ते गुणस्यापि दुर्वारत्वं योऽयं एकेच प्लुते गुरोऋ र अकारपरत्वव्यतिरेकप्रयुक्तोऽनय
नाद्देशाभावः अकारपरत्वेनाधिततूपपत्तोरपि कथं विद्याशंकायाअनिनवकाशा आदेशाभावस्थलेसवर्णादी
135 र्घव्याप्तेरावपि यथायोगमादेशानन्तस्य दुर्वारत्वप्रसंगात् तस्मादचीत्यनुवृत्तावपि यणादेशव्याप्तत्वात्तस्य
निवर्तनाय छेदकस्य दुर्वचत्वादुपरञ्जकत्वमात्रं तस्य न तूपयुक्तत्वमपीति न किंचिदेतत् यदप्युक्तं प्रकृतिभा
वाभावपक्षे वीरतांहिंदंगेवलीयतीतिगुरोरिहतायणादेशासोलभ्यमिति तदपि न नयोर्युगपत्प्रवृत्तौ समानवि
मित्तायां चतान्यायप्रवृत्तेः कोऽस्तभावो स्पष्टत्वात् ए तेन तथात्वेन किंचिन्मानमितिनिरस्तं आश्रयत्वेनत्व
स्यानुरोधान्नाप्रवृत्तिस्वीकारेपि प्रकृतिस्यनिश्चयाभावेन ओत्सर्गिकीं समानाश्रयप्रवृत्तिमभ्युपेत्य
तत्प्रवृत्तेरेवस्वीकर्तुमुचितत्वात् कोलुहलकोविदिंजितिवानस्त्वानिवर्तिदमारिवत् तस्मात्प्रकृतिभावपक्षे
अत्रमत्वाविति अत्वोरितिच तदभावे वितिरोरितिचरूपेयथायोगोबोध्यमित्यलं बहुना सावर्णपिप्रयोज राम
नंतु होतृकारइतिसिद्धे तेसवर्णादीर्घोयथास्यात् होतृकारः उभयोर्न्यारतमस्यस्यवार्णानान्तमस्यच १२८

दीर्घस्यसंभवादृकारान्तरन्तमो दीर्घऋकारः अथाकस्सवर्णेदीर्घइतिसूत्रे ऋतिऋवावृलितिलृवेतिपठ्यते अकः सवर्णे
ऋतिपरेऋॄवर्णेपरयोः स्थानेऋइत्ययमादेशोवास्यात् ईदृशस्यऋकारस्यद्विमात्रत्वाय मध्येद्वौरेफौतयोरेकामात्रा उ
भयतोऽर्धमात्रे द्वितीयाऋवृद्वितीयवचनविधेयः लृकारेपिबोध्यं तत्रमध्येद्वौलकारावितिविशेषः उभयोरपित्र
यत्नभेदादृलृवर्णाभ्यामग्रहणात्तेना प्राप्तभावात् प्राप्तयोरेतद्विधानं तत्राद्यस्यसमुच्चयार्थत्वमंगीकृत्या
प्राप्तएवदीर्घोविधीयतांकिंसावर्ण्येन नचद्वितीयसवर्णेपरस्यानुदात्तोनतसंज्ञाया अप्याप्रश्नकत्वं अनुदात्तो
नुदात्ताकारस्यादावतिप्रसंगइतिवाच्यं प्रथमवार्तिकेऋतीत्यपनीयऋतइतिपंचम्यंतस्यपाठ्यत्वात् नचद्वा
देशइत्यादावतिप्रसंगः सवर्णेइत्यस्यानुवृत्तेः द्वितीयेतुऋतइत्यस्यानुवृत्तिः सवर्णानइतिनिवृत्तं अतः सवर्ण
संज्ञाविधानमव्यर्थमितिचेत् मैवं वार्तिकवचनद्वयस्येवप्रत्याख्यानानुमितत्वात् तदारंभपक्षेपिविहितद्वित्वयोः
ऋकारयोरद्वे अवरूपमपेक्षणीयं अन्यथाविधानमात्रंतत्तोः स्यात् प्लुतः तस्यार्धमात्रकार्यत्वात् सतिद्वित्वे
ताभ्यांत्रिमात्रयोरपिसावर्ण्याऋकारोसन्निकृष्टसंज्ञायां अप्लुतस्तिष्ठेत् नचविहतस्थानेऽन्तरतम्याद्वित्वे
ताविवदीर्घस्यानंतनत्वी [illegible] रेफद्वय [illegible] स्थानिनः [illegible] इति [illegible]
संभवात् विनिगमकाभावेन उभयोः [illegible] सिद्धेः नचैवंसावर्ण्यवि

सि॰ सु॰ धा॰ वानपदेत्य्लकारस्थानीगुणादेरपि रपरत्वप्रसंगः प्रत्याहारग्रहणस्य व्याख्येयत्वालपरत्वसिद्धेः नयत आपिनाऽ
१३५ लोपिनास्यलितोग्रवयादेषु तालूदितदृश्यर्वाशीनामनुबंधकार्याणां संकरापत्तिः भिन्नानुबंधनिर्देशसामर्थ्यान्
135 नाऽकरो।। तुल्यस्थानप्रयत्नावप्पन्नोलोभिथः सवर्णसंज्ञौस्तः अप्पत्तप्रसक्तिप्रदर्शनमात्रार्थं सवर्णाप
दं सेहापरं सूर्व विधेयत्वो पस्थितात्वात तुल्यास्यप्रयत्नत्वस्य वस्तुधर्मतया निषेधानर्हत्वाच्च: तेनानडुहं
दम वेपाशोमत्स्य इत्यत्र हकारहकारयोर्लोपोन अन्यथा यस्येति चेत्यत्र अकारेकाराभ्यां ग्रहणं कस्य
नेराद्दीर्घाद्दीनामिव हकारशकारयोरपि ग्रहणापत्तेः अकारलकारयोर्लृकारस्य कारयोरपि सावर्ण्य
प्राप्तमत्र निषिध्यत इति केचित्तद्भक्तः केयट दृष्टस्तु अकारहकारयोरिकारशकारयो नेति सूत्रमेव
दर्शयेति· तेषामयमाशय· वहुग्रप्रातिशाख्ये क्रीण्या अकारलकारयोर्जिह्वामूलस्थानत्वात् ऋदृदं नस्था
नाभ्यां सकारखकाराभ्यां प्रसक्तिरेवनास्ति नचतत्प्रातिशाख्यमात्रोक्तत्वाद्दनादृश्यं संपूर्वोक्तिनीत्या सूत्रवा राम॰
र्तिकसमतत्वात अत एव नानार्थशब्दाविवेके वस्तुत्वपितु अक्रमिणिः प्रामाणिका ४ एवं च ग्रहणं कथं १३५
स्यादन्यत्र पूर्वे सो वाराग्रहणानियमात्कर्तव्य द्विमाद्रो सवर्णदीर्घः स्यात पक्षे णाराग्रहणोपि

अत्रपेक्षया यक्तिगौरवमेव तस्मात्वाक्ताळाविति सूत्रं ग्रहणमिष्पलमत्रकेचिदित्यं अतएवाग्रे पूर्वपक्षवार्ति
केशकारस्य सावर्ण्यप्रतिषेधस्यवोक्तोन तु अकारस्य । एतेन शकारस्य ग्रहणाशङ्कानुपलक्षणामित्युक्ता रामभद्र
पक्षस्सार इध्वग्रहणानां तं रक्षयामपास्तं आद्यं तु भाष्ये यथाकारमात्रस्यैव ग्रहणता तु पलक्षणत्वे मानाभावा
त् स्यादेतत् शकारस्यापि परस्परं सावर्ण्यनिषेधः स्यात् सहि इकाराद्भिर्ग्रहणात्वा देव स्वरूपतस्तु हल्
त्वास्मादेव निषेधादिकारेण शकारग्रहणानेति वाच्यं तदत्तद्व्याख्यार्थबोधोपयिकांशे स्वपूर्वसूत्रप्राप्तस
णस्य पजीव्यग्रहणाकशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावात् नहि तदानी सावर्ण्यनिषेधी शह्निगुतरभावित्वात् नचैतं
द्व्यावार्थबोधात् पूर्वं तुल्यास्य सूत्रार्थबोध एव न भवतीति वाच्यं प्रतियोगिप्रसक्तिविरहे निषेधानुपपत्तेः य
द्दीर्घे चेत्याद्देतु स्पष्टद्व्यार्थबोधात् सावर्ण्याभावज्ञानात्वाग्रहणमिति तद्वैषम्य अतएव ग्रहणाकस्तुस्त्र
परात्पदं न सवर्णग्राहकं स्वत्रां तु स्वच्छन्तु सवर्णग्राहकमेवेति सिद्धांतः ४ एवं नाज्झलावित्यस्यापि निषेधस्य
न स्वस्मिन्प्रवृत्तिः स्वात्मनि व्यापारविरोधस्य तुल्यत्वात् परिहारस्य पवादविषयमित्यस्यापि नायं विषयः अ
पवादस्येवानवगतत्वात् न वैयापत्तिः ४ परश्शब्दानामिकार्येति इत्यत्र दोषापत्तेः परशब्दाना यान्ये

सि·सुधा १३६ येषां परा संख्या शतादिका इति समरः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलोक्तेः शतात्परा इति समासः पारस्करादित्वा
त्सुट् । अनुत्वेन सकारः । अनचि चेति तस्य द्वित्वं चनेंचात्र झलो झलि सवर्णे इति लोपः । अत्र स्थाशकारस्य पञ्चवर्णो स्या
त् । न चाऽनचि चेति शब्दो विद्यते इति वा द्वित्वं तन्निषेधो भविष्यतीति वाच्यं तत्र नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधेन ग्रहणकशा
136 स्त्राप्रवृत्त्या अच परेन शरामुपस्थानात् संभवात् उक्तनिषेधयोर्निष्फलत्वात् । तथा च वार्त्तिकं अज्झलोः प्रतिषेधे शका
रप्रतिषेधोऽज्झल्त्वाच्छरीति । प्रतिषेधे प्रकरणावशात् सावर्ण्यस्य प्रतियोगिकेनाऽन्वयः । सा चैव रम्पा प्रतिषेधो व्यक्त
यः स्यादित्यर्थः । किंच अवर्तस्य भ्रभेदेः । सहस्राव रूपे नस्यात् हकारेणाकारहरो सहिति हल्त्वात् स्वरूपेणाद्वयात् त
स्मिन् प्राप्ते सिद्धान्तवार्त्तिकं । सिद्धमनच्त्वाद्वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति सूत्रे प्रमाण्यात् तस्मिन्नभिप्राये प्रथममुत्तरं तथाहि
विवृतमूष्मणामिति योगे इकारादिष्वनुवर्त्तते स्वराणां चेत्यत्र विवृतमित्यस्यैवानुवृत्तिः । इयादिति नुनिष्टतां
तथा च प्रयत्नभेदात् सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । एवं चाकारस्य हल्त्वमेव नास्तीति दंडाग्रमित्याद राम १३६
वपि न दोषः । यथाश्रुतमम्युपेमाह । वाक्यापरीसमाप्तेर्वेति प्रथमं हि वर्णानामुपदेशः । ततः इत्संज्ञा ततः प्र
त्याहारः । ततोऽपवादविनिहारेण सवर्णसंज्ञा इति प्रतिः ततो ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः । यद्यपि निषेधप्रतियो

सिद्धप्रसिद्धमर्थं नाज्झलाविति वाक्यार्थबोधात्प्राक् सवर्णसंज्ञासूत्रार्थबोध आवश्यकः तथापि अपवादविषयं शेतद्वाक्यता
त्पर्यज्ञानस्य अपवादवाक्यार्थबोधोत्तरमप्रामाण्यज्ञानसंपादनद्वारेणेत्यादृशे उत्सर्गवाक्यस्य तात्पर्याभाववत्त्वव्यवस्थाप
नात् तद्बोधेन शास्त्रप्रवृत्त्यनुपयोगी यदंशे शास्त्रतात्पर्यं तद्विषयकबोधस्यैव प्रमाणत्वात् अन्यथा सर्वत्र बोधस्यानिय
तत्वेन व्यवस्थाभंगप्रसंगात् तथा च भ्रमत्पदप्राप्तियोगिप्रसिद्धिमाहात्म्य निषेधप्रवृत्त्यापि न ग्रहणकशास्त्रस्य प्रवृत्ति
संभवः अतो निषेधोपयोगितुल्यास्यसूत्रार्थबोधदशायां इकारेणाकारस्योपस्थापनाद्धकारस्याग्रहणमस्तीति न तस्य ते
समं नैव सवर्णनिषेधापत्तिः निषेधप्रवृत्त्युत्तरकाले च सावर्ण्याभावादेवानुपस्थापनमिति समाधानतात्पर्यं अत एव
वभाष्ये प्राप्तालाभोत्तरकाले सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालं सवर्णग्रहणमिति उक्तं नाज्झलाविति न्यासस्य सवर्णसं
ज्ञायामेवोपयोगात् हरिणाप्युक्तं अनेकाख्यातयोगेऽपि वाक्यन्यायापवादयोः एकमेवेष्यते केश्चिद्भिन्नरूपमि
वस्थितमिति न्याय उत्सर्गः भिन्नरूपमिव परस्परानपेक्षौ बोधजनकमिव अपवादत्वाताभावे उत्सर्गस्य तात्प
र्यं भ्रमेणानापवादविषयविषयकस्यापि बोधस्योत्पन्नत्वात् प्रामाण्यापत्तेः उत्सर्गतात्पर्यविषयमात्रबोधजनकत्वेनार्थम
पवादज्ञानस्यानपेक्षणीयत्वात् प्रमाणतावधेरुक्तरूपसंपत्तिः पश्चाद्बोधभवतीति तदर्थत्वं तच्चैवं नाज्झला
विति सूत्रे सवर्णदीर्घोन्नस्यादिप्रयोगेषु तत्प्रकारकज्ञानस्य शास्त्रप्रवृत्तावनपेक्षितत्वात् तदित्थं द्वेधा समाधानं॰

सि॰ कु॰ पा॰ साध्येतु एतस्यापि हेतुद्वयेऽपर आहेत्यादिना व्याख्यातं तथाहि अनन्तराधिगतिप्रवेक्षदोषनिहत्तिसिद्धो हेतुः अनन्तरं तु वा
१३७ क्यापरिसमाप्तेरिति सा च यथोक्तरीत्यैव न त्वेवं चाशाद्वोऽसंगतः स्यात् एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयस्य साधकत्व एव नासंग
137 तेः इह तु साध्यभेदोपपारकत्वद्वयोरसमावेशात् नहि भवति पर्वतो वह्निमान्धूमात् आर्द्रेन्धनाद्वेति भवति तु धूमा द्यालो
कादेति तत्र एकवाक्यतयाभिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषमध्याहृत्य प्रतिज्ञाविकल्पार्थत्वेन वाशब्दोपपत्तेः
शकारस्य सकारेण समेसावर्ण्ये निषेधे इष्टापत्तिरिति तदर्थः न च आत्मपदे शकारयोः सावर्ण्यनिषेधात् परस्य शका
रस्य वृद्धिरेव इति वाच्यं रूपद्वयं हि लक्ष्यमेव तत्रानभिधेयमिति चित्वस्य वैकल्पिकत्वादेव सिद्धमिति तत्र पक्षे तु नासिक
स्पर्शतो विकल्पानुवृत्तेः नच मञ्चो मञ्चीतिलो पस्य नित्यत्वाच्छकारकमेवरूपं मिष्यत इति वाच्यं तत्रापि मयो हो
अन्तरस्यामिथ्यतो विकल्पानुवृत्तेः एतावद्धि दत्वपरित्यागो रेडाग्रिमित्यत्र सवर्णदीर्घत्वसिद्धिरित्याहुः ननु अग्रहा
णसवर्णानामेवायं निषेध इति स्थिते दीर्घस्य ऋकारस्य शकारेण सह सावर्ण्यनिषेधाभावात् कुमारीशेतह राम
इत्यत्र सवर्णदीर्घः स्यादिति चेत् न तत्राचीत्यनुवृत्त्या समाधानात् अथ तथाप्याकारस्य दीर्घस्य अनुनासिकस्य १३७
कारेण सह सावर्ण्यं स्यात् तथा च विश्वपामिरित्यत्र होढत्वं स्यादिति केचित् अन्ये तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा

त्वस्यासिद्धत्वात् सर्वत्रासिद्धेर्विप्रतिषेधाभावादित्याहुः ॥ एवं माला स्वित्यत्र अत्वं वा गाशीरित्यत्र न्योः हो नन्तरस्यामि
णाकारस्य घत्वं गासीधमित्यत्र इणः सीधमिति वधस्य ढत्वं दासीढ्वेत्यत्र दा दे धातो रिति घत्वं रामऊ आयाती त्यत्र हशिचे
त्युत्वं देवा ऊ आयां तीत्यत्र हलि सर्वेषामिति यलोपः नो रवायिते त्याहो यस्य हलि इति यलोपः श्येनायितेत्याहो कस्य विभा
षेति यलोपः नित्या पो त्वा होहलोयमायमिलोपश्चास्यादिति चेत् अत्राहुः आकारस्य ङा इ उ रा स्तौ दाहरा शिक्षोक्तरीत्या
विहितत्वात्स्वाद्विष्टने वह कारेण नसावर्ण्यं मतान्तरे तु दीर्घप्लुताकारयोः सवर्णो दीर्घ इत्यात्तसहितो च अत् इति व्याख्याय
दीर्घप्लुताकारयोरपि सावर्ण्य निषेधो व्याख्येयः अत्र लिंगे च काल समयवेलास्विष्वादिनिर्देशाः प्लुतस्यापि प्रश्नो प्रात्
ियाः सौ इत्याधिगुरोरनृत इति प्लुताकारात्परस्य सनः षत्वं नेति वार्तिकमते तु हलं अचां जो भय साधारणो कधर्म
त्वव्याप्यज्ञात्यभावात्कुत्रापि नातिप्रसंगशंका ॥ ॥इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्नि
कं ॥ ॥इदूदेद्विवचनं प्रगृह्यं ॥ इदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्य संज्ञं स्यात् प्रदेशाः प्लुत प्रगृह्या इत्यादयः हरी एतौ वि
ष्णू इमौ गंगे अमू नन्विह न परायं किमर्थं व्यक्ति पचेते पि इदूतो दीर्घत्वान्न दरात्वेन सवर्णग्राहकत्वाभावेन तत्कालग्र
हणाच्चापत्योगात् न च उच्चारणानुनासिकस्वरितगुणाद्युक्तानां दीर्घाणां ईदूतां ग्रहणार्थमिति वाच्यं गुणानामभेदकत्वात्

शि॰ सू॰ धा॰
१३८
138

राम॰
१३८